

DE KAMPEN

ANNEMIE REYNTJENS

DE KAMPEN

AMERSFOORT	BUCHENWALD	GROSS-ROSEN	NATZWEILER-STRUTHOF	STUTTHOF
AUSCHWITZ-BIRKENAU	DACHAU	KULMHOF	NEUENGAMME	THERESIENSTADT
BELZEC	DOSSIN MECHELEN	MAJDANEK	RAVENSBRÜCK	TREBLINKA
BERGEN-BELSEN	ESTERWEGEN	MAUTHAUSEN	SACHSENHAUSEN	VUGHT
BREENDONK	FLOSSENBÜRG	MITTELBAU-DORA	SOBIBOR	WESTERBORK

GESCHIEDENIS VAN DE CONCENTRATIEKAMPEN
IN EUROPA TIJDENS WOII

- ¹ AMERSFOORT** P.8
- ² AUSCHWITZ-BIRKENAU** P.18
- ³ BELZEC** P.34
- ⁴ BERGEN-BELSEN** P.42
- ⁵ BREENDONK** P.52
- ⁶ BUCHENWALD** P.60
- ⁷ DACHAU** P.74
- ⁸ DOSSIN MECHELEN** P.90
- ⁹ ESTERWEGEN** P.98
- ¹⁰ FLOSSENBÜRG** P.106
- ¹¹ GROSS-ROSEN** P.116
- ¹² KULMHOF** P.124
- ¹³ MAJDANEK** P.132
- ¹⁴ MAUTHAUSEN** P.142
- ¹⁵ MITTELBAU-DORA** P.156
- ¹⁶ NATZWEILER-STRUTHOF** P.170
- ¹⁷ NEUENGAMME** P.178
- ¹⁸ RAVENSBRÜCK** P.190
- ¹⁹ SACHSENHAUSEN** P.198
- ²⁰ SOBIBOR** P.210
- ²¹ STUTTHOF** P.218
- ²² THERESIENSTADT** P.222
- ²³ TREBLINKA** P.232
- ²⁴ VUGHT** P.240
- ²⁵ WESTERBORK** P.246

VOORWOORD

Terwijl ik aarzelend het pad insla dat de route volgt van de *Schlauch*, weergalmt in mijn hoofd de vraag die mij gesteld zal worden.

Waarom een boek over de concentratiekampen, een onderwerp dat uitentreuren is behandeld?

Het eerste antwoord dat in me opkomt, is logisch: boeken waarin álle belangrijke kampen uit de Tweede Wereldoorlog worden behandeld, zijn zeldzaam en zeer gewild op de antiquarische markt.

Echter, alle aandacht nu naar de bodem onder mijn voeten, de grond die lang geleden doordrongen was van een penetrante, misselijkmakende geur, waarbij de geallieerde bevrijders zich afvroegen of het hier ging om de stank van een chemische fabriek, dan wel de geur van verbrande veren, urine, uitwerpselen ...?

Achter mij loopt een moeder met een klein kind. Ze praten voortdurend tegen elkaar, ik kan elk woord horen uit een vreemde taal. Er komt een glimlach op mijn gezicht. Ik denk aan kleine Giosuè uit *La vita è bella*, en vervolgens aan de 4-jarige Jozef Schleifstein. Zijn vader verstopte hem in een zak en wist hem op die manier Buchenwald binnen te smokkelen. Met de steun van andere gevangenen bleef de kleuter lange tijd buiten het zicht van de SS en hij overleefde de gruwel (foto pagina 71).

Ik kon moeilijk ergens anders naartoe, want zo gaat het hier. Bij het betreden van het kamp wordt de bezoeker meegezogen langs de centrale as van het terrein. In vrolijker omstandigheden had ik misschien kunnen genieten van de totale sereniteit op deze plek, het ontbreken van elke notie van drama.

Mijn voeten dragen me verder, stapsgewijs. Bij de eerste tientallen meters is het terrein open. Links en rechts een asgrijze vlakte bijna zo ver je kan zien, een koude wereld van ruw beton, gietijzer en steen. Een weidse vlakte waar niets gebeurt, puur omdat er zoveel is gebeurd.

De MeToo-beweging schiet me plots te binnen. Niet onlogisch, ik ben een vrouw. Alles in perspectief zien is meestal een goed idee. In het vrouwenkamp Ravensbrück zaten 130 000 vrouwen gevangen, van wie er minstens 30 000 stierven. Let op, Ravensbrück was niet opgezet als ‘vernietigingskamp’. Bij uitstek Sobibor, Treblinka en Belzec waren dat wel, als onderdeel van *Aktion Reinhard* met één specifiek doel: zoveel mogelijk Joden op een zo snel mogelijke manier vermoorden. Bijvoorbeeld in Sobibor, op een terrein van 400 bij 600 meter: 180 000 slachtoffers.

Ik stap verder en stilaan verdwijnt de asgrijze vlakte uit beeld. De muren worden hoger, in de plaats van de vlakte komt een beklemmend gevoel.

Ik herinner me de Poolse tekst op het bord dat hier hing. ‘*Aandacht! Alle spullen moeten worden ingeleverd bij de balie, behalve geld, documenten en andere waardevolle zaken. Die*

moet u bij u houden. Schoenen moeten bij elkaar worden gebonden en in paren worden gezet op de daarvoor bestemde plaats. Daarna moet u volledig naakt naar de douche gaan.’ (afbeelding pagina 36)

Het maakte onderdeel uit van een ingenieus plan. Met het oog op de vlotte afwerking van de ‘reinigingsprocedure’ moesten de slachtoffers zo rustig mogelijk blijven. Ook de Roma, de homoseksuelen, de ‘asocialen’, de krijgsgevangenen, de verzetslui, enzovoort, allemaal moesten ze zo rustig mogelijk sterven.

Ik probeer me mensen voor te stellen toen ze de tekst lezen. Een flard moedeloosheid loert om de hoek. Het is dezelfde moedeloosheid die ik bij het bezoeken van élk kamp heb, telkens als ik probeer om gevoelens uit het verleden terug te halen. Hoezeer de herinneringsplaatsen ook hun best doen om wat geweest is opnieuw te laten plaatsvinden in de hoofden van de bezoekers, het blijft een moeilijke opdracht. Want bijvoorbeeld in Bergen-Belsen, waar de zusjes Frank stierven, wijst vandaag de dag niets erop dat de Britten bij de bevrijding van het kamp, in een broeihaard van tyfus, 60 000 fantomen van mensen aantroffen die vochten voor hun leven, te midden van duizenden lijken die over het kampterrein verspreid lagen.

Een meisje ligt in bed en kijkt je aan. Helena Rabbie (foto pagina 43), engel en fantoom, stierf negen dagen na de bevrijding van Bergen-Belsen. In de 12 weken na de bevrijding stierven nog meer dan 13 000 gevangenen aan de gevolgen van hun verblijf in het kamp.

Op het einde van het pad dat zoals ik zei de route volgt van de *Schlauch* waarlangs de slachtoffers hier in Belzec naar de gaskamers werden gevoerd, wordt mij een uitweg geboden die er toen niet was: een glorieuze vlucht van de dood weg. Zowel links als rechts leidt een stenen trap naar een pad dat de centrale dodenakker (de asgrijze vlakte van daarnet) omarmt. Dat pad zal me leiden langs elk dorp en elke stad van waaruit Joden naar Belzec werden gedeporteerd en waarvan de namen in roestkleurige gietijzeren letters zijn aangebracht op de witgrijze boord die de akker omringt. Wat je vaak zou aantreffen op dit soort plaatsen, als je maar lang genoeg zou zoeken: kleine stukjes bot in de grond, tanden, plukjes mensenhaar.

Nu hoor ik de vraag opnieuw. Waarom een zoveelste boek over de concentratiekampen?

Aan het einde van het pad, vlak voor mijn neus, een muur zo hoog als alle verdriet in de wereld. Daar de tekst uit Job 16:18: ‘*Aarde, bedek niet mijn bloed. Laat er geen rustplaats zijn voor mijn roep.*’

Daarom dus.

Annemie Reyntjens

Mei 2024

KAMP AMERSFOORT: REGIME VAN HONGER, MISHANDELING, DWANGARBEID EN EXECUTIES

Walter Heinrich, grondlegger van Kamp Amersfoort en eerste kampcommandant.

Vanaf augustus 1941 sloten de nazi's in Kamp Amersfoort mensen uit verschillende categorieën op, zoals verzetsstrijders, ontduikers van de *Arbeitseinsatz*, communisten, gijzelaars, (vermeende) criminelen zoals zwarthandelaren, slachtoffers van razzia's, ca. 2 500 Joden, 271 Amerikaanse staatsburgers, 123 Jehova's getuigen, 100 Sovjetkrijgsgevangenen e.a. Naar schatting driekwart van de gevangenen werd naar andere kampen doorgevoerd voor dwangarbeid, van wie zo'n 15% nooit is teruggekeerd.

MOBILISATIE

De geschiedenis van Kamp Amersfoort begon op het einde van de jaren 1930, meer specifiek op 28 augustus 1939. Toen werd de algemene mobilisatie van het Nederlandse leger afgeroepen. De garnizoensstad Amersfoort was een van de kernplaatsen in deze context: nabij de stad verrezen verschillende legerplaatsen: Kamp Zonnebloemstraat, Kamp Bokkeduinen, Kamp Amsvorde,

Kamp Waterloo, Kamp Heihuis en Kamp Austerlitz. Aan de zuidrand van Amersfoort, in het beboste grondgebied van de gemeente Leusden en op de hoek van Laan 1914 en Appelweg, werd op een militair sportveld een kamp met zes houten barakken, waaronder een kantine en een kantoor, ingericht. Het was bedoeld voor de huisvesting van enkele honderden militairen die de Grebbelinie aanlegden en oefenden op de aangrenzende Leusderheide: het Barakkenkamp Appelweg.

Het kamp aan de Appelweg werd na de overgave van het Nederlandse leger in gebruik genomen als hersteloor voor Duitse soldaten na frontdienst en eind 1940 als gewone legerplaats. Het naastgelegen Kamp Amsvorde werd in 1941 het opleidingscentrum voor het *SS-Wachkommando* (bewakingsdetachement) Nord-West, waar in Nederland wonende Duitsers en later Nederlandse SS'ers werden opgeleid tot de bewakingseenheden van vliegvelden en gevangenkampen zoals het aangrenzende Kamp Amersfoort. Vanwege het toenemende aantal arrestanten dat verdacht werd van verzetsactiviteiten was de *Sicherheitsdienst* op zoek een centraler gelegen locatie dan Kamp Schoorl. De keuze viel op het Barakkenkamp Appelweg in Leusden. De bestaande zes barakken zouden dienen als verblijfplaats voor bewakers en de zes barakken van Kamp Heihuis werden afgebroken en weer opgebouwd als het zuidelijke deel met gevangenenbarakken. Hiervoor werden circa 120 mannen ingezet als onderdeel van hun zes weken durende opleiding tot SS'er. Twintig van hen werden vervolgens door kampcommandant Walter Heinrich aangewezen als bewakers van Kamp Amersfoort.

BINNENKOMST

Op 18 augustus 1941 arriveerde de eerste groep van 195 gedetineerden uit Kamp Schoorl in het *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort*. Dit betrof voornamelijk communistische gevangenen. Het begin van dit hoofdstuk over de diverse bevolkingsgroepen die terechtwamen in Kamp Amersfoort, illustreert het belangrijkste aspect van de gevangenenpopulatie: diversiteit. Er was verschil in leeftijd, geslacht, achtergrond, opleiding, geloof, politieke geaardheid, reden van arrestatie, positie en behandeling in het kamp, berechting, vonnis en duur van opsluiting. Bij binnenkomst in het kamp werden de persoonlijke bezittingen van de gevangenen afgenomen, werden ze onthaard, kregen ze een gevangenennummer toegekend en een setje kampkleren uitgereikt. Dat bestond uit een oud uniform van Nederlandse of Duitse legerafdelingen en houten klompen. De reden van opsluiting werd met een gekleurde lap stof op de kleding aangegeven.

Eenmaal in het kamp waren de gevangenen overgeleverd aan het strenge regime en de grillen van de SS-bewakers. Het kamp bestond uit een SS-gedeelte voor de bewakers, met slaapbarakken, kantoren, garages en magazijnen. Een interne poort leidde vervolgens naar het gevangengedeelte.

HONGERKAMP

Vanaf eind 1941 werden nog toegevoegd: een keuken, de zgn. *Bekleidungskammer*, de zgn. *Werkstätten*, zes stenen barakken en de beruchte 'Rozen tuin': een omheinde plek waar gevangenen uren-, soms dagenlang als straf moesten staan. Het

Het grootste transport, op 11 oktober 1944: 1 438 mannen werden naar Neuengamme gedeporteerd, van wie 82% nooit terugkeerde.

Gevangene Titus Brandsma met gevangenenummer 58. Brandsma was specialist in middeleeuwse mystiek en zelf mysticus. Tijdens de bezetting ageerde hij tegen het nazisme. In 2022 werd hij heilig verklaard.

sjacheren en regelen van voedsel of diensten, door gevangenen ‘organiseren’ genoemd. Er was vooral de allesoverheersende honger. De voedselverstrekking in Kamp Amersfoort liet zeer veel te wensen over. Getuige daarvan: eind januari 1942 had liefst dertig procent van de gevangenen last van hongeroedeem. Ondanks enige verbetering vanaf 1943 bleef Kamp Amersfoort een hongerkamp.

JODEN

De 2 500 Joodse gevangenen werden zeer slecht behandeld, net als de 100 Sovjetkrijgsgevangenen, van wie er 77 op 9 april 1942 werden geëxecuteerd, de op een na grootste massa-executie in Nederland. Tien maanden voordat Kamp Westerbork als verzamelkamp voor Joden opende, was Kamp Amersfoort al operationeel. De allereerste dode (16 november 1941) was de Jood Alexander Mogendorff, in totaal zijn 82 Joden in het kamp vermoord.

Naar Mauthausen zijn 383 Joden getransporteerd, die daar allen zijn vermoord. Twee treinen gingen vanuit Kamp Amersfoort rechtstreeks naar Auschwitz. De overige Joodse gevangenen werden via Kamp Westerbork naar Auschwitz en Sobibor gestuurd en de meesten van hen aldaar vermoord in de Holocaust.

DYSENTERIE

De gevangenen werden in verschillende werkploegen ingedeeld, de zgn. *Kommandos*. De meeste ploegen moesten fysiek zwaar werk verrichten; zo werd de 320 meter lange schietbaan met de hand aangelegd en de grote vuilstortplaats verder uitgegraven. De kampcommandant van Kamp Amersfoort was de eerder genoemde Walter Heinrich, een in de omgang ogenschijnlijk correcte jongeman, maar verantwoordelijk voor diverse wredeheden. In het kamp braken met regelmaat besmettelijke ziektes uit, zoals dysenterie.

In deze eerste fase van het kamp werden al velen doorgestuurd naar andere kampen, zoals Buchenwald, Mauthausen, Natzweiler, Neuengamme en Sachsenhausen. In maart 1943 werd het kamp tijdelijk gesloten voor een nieuwe uitbreiding met zeven barakken; tot die tijd hebben ruim 8 500 mensen in Kamp Amersfoort gevangengezeten. De realiteit van de oorlog (met name de groei van het aantal arrestanten) zorgde ervoor dat Kamp Amersfoort twee maanden na de sluiting werd heropend. Het heette toen officieel *Erweitertes Polizeigefängnis Amersfoort*. Tegelijkertijd voerden de nazi's de verplichte dwangarbeid voor de Duitse oorlogsindustrie in, eerst geldend voor Nederlandse mannen tussen de 18 en 35 jaar: de Arbeitseinsatz. Het kamp vervulde hierbij een centrale rol als verzamel- en doorvoerkamp. Het massale negeren van oproepen leidde tot klopjachten op de ontduikers, terwijl tienduizenden Nederlandse mannen werden opgepakt bij razzia's.

RODE KRUIS

De omstandigheden in Kamp Amersfoort waren in de periode na de heropening minder slecht dan voorheen. Dit had veel te

7 mei 1945. Gevangenen van Kamp Amersfoort vlak voor de terugkeer naar huis.

maken met het contact met buitenstaanders, wat een min of meer remmende werking had op het optreden van de kampbewakers. Bijvoorbeeld medewerkers van het Rode Kruis werden steeds vaker toegelaten om voedselpakketten af te leveren.

Veel gevangenen belandden via Kamp Amersfoort in de Duitse oorlogsindustrie; medio 1944 is een apart hek geplaatst in het gevangengedeelte om de stroom dwangarbeiders te kunnen reguleren. Op één dag is een aantal van 4 168 gevangenen genoteerd. In totaal zijn vanuit Kamp Amersfoort ruim 800 transporten naar andere kampen georganiseerd (tot in Riga en Wenen), waarvan 200 van 10 man of meer. Zo werd bijvoorbeeld op 26 september 1944 een groep van ruim 1 000 gevangenen uit Kamp Amersfoort naar Zwolle gestuurd om verdedigingswerken bij de IJssel aan te leggen. Zij werden ondergebracht in de ‘Buitensociëteit’, met als enige voorzieningen stro op de grond, drie wc's en drie waterkraantjes. Op initiatief van de Zwolse burgers werden de gevangenen wekenlang voorzien van voedsel.

NEUENGAMME

Op 11 oktober 1944 vond het grootste transport plaats, 1 438 Nederlandse mannen vertrokken naar Neuengamme. Onder hen bevonden zich 601 mannen uit Putten, opgepakt na een razzia als represaille voor een aanslag op Duitse officieren. Slechts 48 van hen zouden uiteindelijk terugkeren naar hun dorp op de Veluwe. De chaotische en wrede ontruiming van Neuen-

gamme leidde tot de grootste scheepsramp aller tijden, met de *Cap Arcona*, waarbij tenminste 300 Nederlandse gevangenen omkwamen (zie hoofdstuk Neuengamme.)

Gedurende de jaren 1943-1945 was Karl Berg de commandant van Kamp Amersfoort. De niet minder beruchte Joseph Kotalla trad op als zijn plaatsvervanger en bracht bij het nieuwjaarsap-pel van 1945 aan honderd gevangenen ernstige verwondingen toe. Maar gaandeweg verbeterden de leefomstandigheden, zoals voorheen al aangegeven. Op 30 juni 1944 arriveerden voor het eerst vrachtwagens met voedsel en medicijnen. De volharding van het Rode Kruis (onder impuls van Loes van Overeem) werd beloond en op 19 april 1945 kreeg zij het beheer over Kamp Amersfoort overgedragen. De nazibewakers vernietigden de administratie, vluchtten met medeneming van tientallen gijzelaars naar Den Haag en op 7 mei 1945 betrad een Britse verkenningseenheid van de 49ste infanterie divisie het kamp.

NATIONAAL MONUMENT KAMP AMERSFOORT

Vanaf juni 1945 arriveerden in Kamp Amersfoort de eerste groepen Nederlandse repatrianten uit de Duitse oorlogsindustrie. Een ander gedeelte fungeerde als interneringskamp voor collaborateurs en heette in de volksmond ‘het Foute Kamp’. De mishandelingen van deze gevangenen verschilden weinig van die tijdens de oorlog.

Appelplaats van Kamp Amersfoort.

Twee overlevende Sovjetkrijgsgevangenen. Van de 100 Sovjetkrijgsgevangenen werden er 77 op 9 april 1942 geëxecuteerd, de op een na grootste massa-executie in Nederland.

(Voor de totstandkoming van dit hoofdstuk, zowel wat betreft tekst als fotografie, is de auteur grote dank verschuldigd aan het onderzoeksteam van Nationaal Monument Kamp Amersfoort, in het bijzonder drs. Floris van Dijk en Micha Bruinvels.)

Op het buitenterrein werden 61 (massa)graven rond het kamp blootgelegd door rechercheurs en de gravendienst. Ruim dertig nazimisdadigers van Kamp Amersfoort werden berecht, waarvan kampcommandant Berg als enige is geëxecuteerd. Het kampterrein vervulde vanaf september 1946 verschillende functies voor het Nederlandse leger onder de naam ‘Kamp Laan 1914’ en heette vanaf december 1949 ‘de Boskamp’. In 1953 onthulde de toenmalige minister-president Willem Drees het monument *Gevangene voor het vuurpeloton*, oftewel *De Stenen Man* van de hand van Frits Sieger. De barakken van Kamp Amersfoort werden gesloopt in 1968. Na de aanleg van de snelweg A28 in de jaren 1960 raakte het voormalige kampterrein verder gefragmenteerd. In september 1971 vestigde zich hier de politieschool onder de naam ‘de Boskamp’, gevolgd in de jaren 1980 door de bouw van kantoren, de aanleg van een golfclub en een dierenasiel.

Onder voormalige gevangenen en nabestaanden van Kamp Amersfoort was er behoefte aan behoud van de authentieke plek. In het jaar 2000 besloot de Tweede Kamer tot de financiering van een herinneringscentrum, het Nationaal Monument Kamp Amersfoort, dat in 2004 werd geopend. Het ministerie legde wat betreft oorlogsgetroffenen de nadruk op educatie, herinneringscentra en instandhouding van authentieke plekken. In 2020 telde het Nederlandse museumlandschap 115 oorlogsmusea en herinneringscentra, ruim 2 500 oorlogsherdenkingen en ruim 4 200 oorlogsmonumenten.

Het onderzoeksteam van Nationaal Monument Kamp Amersfoort heeft inmiddels dankzij binnen- en buitenlandse archieven, transportlijsten, politierapporten, naoorlogse processen-verbaal en memoires van oud-gevangenen ruim 35 700 geregistreerde identiteiten achterhaald van de circa 47 000 gevangenen. Onder hen waren vele honderden vrouwen en kinderen. In het kamp zijn 652 mensen vermoord, waarvan 383 door executie, en er worden nog steeds 17 personen vermist; ten minste 373 gevangenen wisten te ontsnappen.

Aan het einde van de schietbaan werd een massagraf met 49 lijken gevonden. Deze massa-executie was een van de vergeldingsacties naar aanleiding van de aanslag op Hanns Albin Rauter, de hoogste vertegenwoordiger van de SS in Nederland. Hoewel die aanslag niet direct tegen hem was gericht, geraakte Rauter zwaargewond.

Nederlandse politiemannen brachten de voormalige commandant van Kamp Amersfoort, Karl Peter Berg, naar Amersfoort om hen te wijzen waar de slachtoffers waren begraven en hem te dwingen te kijken naar de resultaten van zijn misdaden. Binnen twee maanden werden ongeveer 150 slachtoffers gevonden.

Na de oorlog werd Kamp Amersfoort gebruikt als oorlogsmisdadigers en collaborateurs.

Een authentieke wachttoren verwelkomt de bezoekers aan de ingang van het museum.

Bezoekers van Nationaal Monument Kamp Amersfoort komen dan op een grote, lege binnenplaats terecht. Hier staat een stalen lamellenwand van 4,5 meter hoog. Naast deze wand vinden bezoekers in het grijze gravel 'voetstappen' die de voetstapen van de gevangenen symboliseren. Deze symboliseert dat de gevangenen iedere dag urenlang in de wind en de regen stonden. In een van de hoeken van de binnenplaats staat een boot. Deze boot is gemaakt van prikkeldraad. In het kamp bestond deze boot uit een prikkeldraad. Anders dan de naam doet vermoeden, was deze geen plek waar je terecht wilde komen. Als extra straftoelage werden de gevangenen naartoe gestuurd en moesten ze er heel lang blijven staan. De binnenplaats ontwierp architect Jacques Prins een speciale toegang tot het ondergrondse museum. In het landschap heeft de tentoonstelling wilde Prins, die nauw samenwerkte met Erik Bär, overbrengen hoe het aanvoelde om in Kamp Amersfoort te zijn. Het geeft een gevoel van beklemming en angst.

Door de opening van het ondergrondse museum (foto: vaste tentoonstelling) van Nationaal Monument Kamp Amersfoort (op 5 juni 2021 door minister-president Mark Rutte en oud-gevangene Arie van Houwelingen) kan het verhaal van deze belangrijke historische plek verteld worden. Dit in samenhang met het grote buitenterrein met zijn monumenten en grondsporen, en de herdenkingen van onder andere 19 april, 4 mei en 11 oktober.

In het bos naast het herinneringscentrum komt de wandelaar ‘oog in oog te staan met de laatste getuigen’. Fotograaf Frank Demiel sprak en fotografeerde 17 mannen en vrouwen die tussen 1941 en 1945 in het kamp gevangen zaten en vereeuwigde hen in deze levensgrote portretten op de plaats waar ze als gevangenen rondliepen.

Aan het einde van de schietbaan, die door de gevangenen met de hand werd uitgegraven, staat de *Gevangene voor het vuurpeloton* van de hand van Frits Sieger. De vuist van de man is gebald als teken van machteloze woede en ongebroken wil. De vijf vredesduiven verwijzen naar de oorlogsjaren. *De Stenen man*, zoals de mannenfiguur in de volksmond wordt genoemd, staat op de plek waar na de bevrijding een massagraf met 49 lichamen werd opengelegd.

De appellok en klokkenstoel herinneren aan de - door gevangenen - gehate appels. De klok en klokkenstoel zijn gerestaureerd. De appellok wordt twee keer per jaar geluid, op 19 april (herdenking van de overdracht van Kamp Amersfoort aan het Nederlandse Rode Kruis) en op 4 mei voorafgaand aan de ‘Stille Tocht’.

VERSTEENDE LEVENS

In 1948 werd naast de Amersfoortse begraafplaats Rusthof een erebegraafplaats aangelegd voor Sovjetkrijgsgevangenen die in Nederland waren omgekomen of er begraven lagen. Op deze plaats lagen reeds de lichamen van de 101 Sovjetsoldaten die in Kamp Amersfoort waren gefusilleerd of omgekomen door ziekte, honger en mishandeling. De stoffelijke resten van 691 Sovjetsoldaten die in krijgsgevangenschap in Duitsland waren gestorven en tot dan toe in het Limburgse Margraten begraven lagen, werden overgebracht naar het ereveld. Vanuit verschillende plaatsen in Nederland werden nog 73 andere lichamen overgebracht en herbegraven. Op het ereveld kreeg elk graf een kalkstenen zerk met de naam en de rang van de soldaat in het Russisch.

Het ereveld bleef lang een vergeten plek. Nabestaanden waren niet getraceerd, dus echtgenotes, kinderen en kleinkinderen kwamen nooit een bloemetje leggen. Door de Koude Oorlog werd het ereveld ook voor Nederlanders een ‘verboden’ plek. De 865 slachtoffers bleven daardoor decennialang anoniem: een grijze steen met een naam in een vreemd letterschrift op een verlaten, ommuurde begraafplaats. Pas de laatste jaren is onderzoeker Remco Reiding erin geslaagd soldaten te identificeren en hun nabestaanden op te sporen. Inmiddels zijn de families van 195 van deze oorlogsslachtoffers uit de voormalige Sovjet-Unie opgespoord. Tientallen kinderen en kleinkinderen zijn al op uitnodiging van de Stichting Russisch Ereveld naar Nederland gekomen om het graf van hun vader of grootvader te bezoeken.

AUSCHWITZ-BIRKENAU: DE GROOTSTE MOORDFABRIEK IN DE GESCHIEDENIS VAN DE MENSHEID

Het Auschwitz-kampcomplex met zijn drie redelijk autonome entiteiten, gefotografeerd op 26 juni 1944 door een Mosquito-vliegtuig van het 60ste Fotoverkenningsskader van de Zuid-Afrikaanse luchtmacht.

Het ontstaan, de opbouw en de organisatie van Auschwitz-Birkenau in de loop van zijn bestaan is een complex verhaal, te lang om hier tot in detail te vertellen. Kort samengevat kunnen we stellen dat het kerngebied van 40 vierkante kilometer bestond uit drie grote kampen die op enkele kilometers van elkaar lagen: Auschwitz I, Auschwitz II (Birkenau) en Auschwitz III (Monowitz). Auschwitz maakte verschillende fasen door en evolueerde van concentratiekamp tot een nieuw type kamp, dat kenmerken van concentratiekampen zoals Dachau of Gross-Rosen combineerde met die van uitroeiingscentra zoals Treblinka of Belzec.

Vanaf de oprichting in 1940 tot de eerste maanden van 1942 functioneerde het hoofdzakelijk als een concentratiekamp, waar dwangarbeid in combinatie met opzettelijk gecreëerde onmenselijke leefomstandigheden leidden tot hoge sterftecijfers. In de daaropvolgende periode, vanaf de eerste maanden van 1942 tot oktober 1944, bleef het kamp opereren als concentratiekamp voor gevangenen van verschillende etnische achtergronden en nationaliteiten en fungeerde het tegelijkertijd als het grootste centrum voor onmiddellijke massamoord op Joden uit heel Europa.

De administratieve en organisatorische verdeling van Auschwitz in drie afzonderlijke kampen was het resultaat van zowel praktische als functionele overwegingen. Enerzijds was het een ingreep om dit omvangrijke en voortdurend groeiende kampcomplex adequaat te besturen. Anderzijds formaliseerde deze opdeling de uiteenlopende gespecialiseerde functies van de verschillende entiteiten binnen het Auschwitz-complex.

Het kamp Auschwitz, na de verdeling bekend als Auschwitz I, huisvestte de centrale administratieve kantoren, samen met de belangrijkste SS-magazijnen, werkplaatsen en door de SS geëxploiteerde bedrijven. De gevangenen in dit kamp werden voornamelijk ingezet voor dwangarbeid. Auschwitz II, beter bekend als Birkenau, was voornamelijk gericht op de uitroeiing van de Joodse gevangenen. Het Auschwitz III-kamp, ook wel Monowitz genoemd, was een van de eerste nevenkampen, maar groeide uit tot het administratieve centrum van waaruit de nevenkampen gelegen in de nabijheid van industriële fabrieken werden aangestuurd.

LEBENSRAUM

De oprichting van het concentratiekamp Auschwitz had in wezen niet zoveel te maken met de Joodse kwestie. Het doel was *Lebensraum* te creëren en het doelwit was een heel volk en zijn land. Het ging om Polen als natie, om het liquideren van de bezette staat en het verwijderen van de Poolse bevolking en de etnische minderheden in het land. Lang verhaal kort: de Polen moesten plaats ruimen voor de Duitsers. De Poolse gebieden moesten volledig worden ‘verduits’ door middel van een permanente Duitse vestiging in het ontvolkte gebied. Na de ontmoeting op 17 maart 1941 tussen de Generaal-gouverneur van het bezette Polen, Hans Frank, en Hitler schreef Frank:

‘De Führer is vastbesloten om van dit land binnen 15 à 20 jaar een puur Duits land te maken. Vanaf nu zal de term ‘zetel van het Poolse volk’ niet langer worden gebruikt om te verwijzen naar het GG-gebied en aangrenzende gebieden [...] Het Generaal-gouvernement zal in de toekomst de Duitse zone worden. In het gebied dat vandaag bewoond wordt door meer dan 12 miljoen Polen, zullen in de toekomst 4 à 5 miljoen mensen wonen. Het Generaal-gouvernement zal net zo Duits zijn als het Rijnland.’

In het kielzog van de machtsgreep door Hitler en zijn NSDAP was in de jaren dertig in Duitsland een wildgroei ontstaan aan detentiefaciliteiten waar politieke tegenstanders van het regime, ‘asocialen’, criminelen, en al wie niet binnen de krijtlijnen van het nazigedachtengoed paste of wie een bedreiging vormde voor het Duitse ‘ras’, werden opgesloten. In 1934 werd een halte toegeroepen aan deze wildgroei en werd een door de SS gecentraliseerd concentratiekampstelsysteem uitgetekend met Dachau als modelkamp. De kampen dienden niet alleen als detentiecentra

In de buitenwijken van de Poolse stad Oświęcim werd een voormalige legerkazerne uitgekozen om een nieuw concentratiekamp op te richten. De bestaande barakken werden aangepast en uitgebreid. In het voorjaar van 1941 begon de bouw van acht nieuwe blokken, die klaar waren in de eerste helft van 1942.

voor personen die werden beschouwd als een gevaar voor het Reich, ze waren eveneens een bron van goedkope dwangarbeiders. Na het uitbreken van de oorlog werden dit ook meer en meer plaatsen voor de systematische moord op individuen en bepaalde etnische en raciale groepen gevangenens.

Vanaf het begin van de Duitse bezetting van Polen speelde het concentratiekampstelsysteem een belangrijke rol in het proces van de systematische uitroeiing van de Polen, de verzwakking van hun intellectuele potentieel en het opleggen van onvoorwaardelijke gehoorzaamheid. Naast verzetsstrijders en individuen die de orders van de bezetter overtraden of ervan verdacht werden dit te doen, werden ook personen opgesloten die vóór de oorlog vanwege hun opleiding of sociale positie een aanzienlijke status genoten in de samenleving. Al deze mensen, ongeacht de redenen voor hun arrestatie, werden beschouwd als politieke gevangenen. Velen van hen kwamen in Auschwitz-Birkenau terecht.

Alle gevangenen in Auschwitz werden gedwongen om te werken. De SS gebruikte dwangarbeid om economisch voordeel te behalen, maar ook als een middel van controle en onderdrukking van de gevangenen. Gevangenen werkten zowel binnen als buiten het kamp. In het kamp waren er jobs in te vullen in de kampadministratie, het onderhoud van het kamp en de werkplaatsen. Buiten de kampen werkten ze aan wegen, op boerderijen, in mijnen en in industriële bedrijven. Tussen juni 1940 en januari 1945 maakten de SS en nazi-Duitsland meer dan 60 miljoen Reichsmark nettowinst uit de exploitatie van Auschwitz-gevangenen. Duizenden mannen en vrouwen kwamen om door deze dwangarbeid, rechtstreeks of onrechtstreeks. Ze stierven door honger, uitdroging, blootstelling, ziekte en uitputting. Anderen raakten verminkt bij ongelukken of werden doodgeslagen of neergeschoten door hun bewakers, voor de lol of bij de geringste overtreding.

OŚWIĘCIM

Auschwitz is de Duitse naam voor Oświęcim, een Poolse stad 64 kilometer ten zuidwesten van Krakau. In april 1940 gaf Himmler de goedkeuring om een nieuw concentratiekamp in te richten in de legerbarakken van een voormalige Poolse kazerne, gelegen in een van de buitenwijken van de stad.

De bakstenen gebouwen werden door gevangenen aangepast en aan de blokken die maar één niveau hadden werd een extra verdieping toegevoegd. In het voorjaar van 1941 begonnen ze met de bouw van acht nieuwe blokken, die klaar waren in de eerste helft van 1942. Het resultaat was een complex van 28 blokken met twee verdiepingen, waarvan het overgrote deel werd gebruikt om gevangenen te huisvesten. Meestal waren er boven twee grote kamers en beneden een aantal kleinere kamers. De normale capaciteit van de gebouwen bedroeg oorspronkelijk ongeveer 700 gevangenen, in de praktijk werden er vaak tot 1 200 gevangenen in ondergebracht.

Vanaf 1942 was Auschwitz I een complex met 28 bakstenen blokken van twee verdiepingen waarvan het merendeel gebruikt werd om de gevangenen te

In de eerste paar maanden sliepen de gevangenen op matrassen gevuld met stro. De kamers waren zo overvol dat de gevangenen alleen op hun zij konden slapen, in drie rijen. Vanaf februari 1941 begonnen geleidelijk aan drielaagse stapelbedden in de kamers te verschijnen. Theoretisch gezien waren die ontworpen voor drie gevangenen, in werkelijkheid herbergden ze meer mensen. De rest van het meubilair was zeer rudimentair: enkele kasten, tafels en krukjes. Verwarming werd geregeld via kolenkachels. In de eerste maanden haalden de gevangenen water uit twee putten en deden ze hun behoefte in een buitenlatrine. Na de herbouw van het kamp was elk gebouw uitgerust met 22 toiletten, meestal op de begane grond, urinoirs en wastafels met trogvormige afvoeren en 42 kranen erboven geïnstalleerd. Het feit dat gevangenen van boven en beneden een enkel toilet moesten gebruiken, betekende dat de toegang ertoe strikt beperkt was.

De eerste groep Polen bereikte Auschwitz op 14 juni 1940 vanuit de gevangenis in Tarnów. Hoewel het kamp was opgericht voor Polen en de eerste twee jaar voornamelijk Poolse gevangenen telde, zaten er van meet af aan ook Joden onder de gedeporteerden naar Auschwitz. De relatief kleine aantallen Joden die in 1940-1941 naar deze plek werden getransporteerd, werden op dezelfde manier als de andere gevangenen in het kamp ondergebracht, dat wil zeggen op individuele basis, meestal omdat ze Duitse wetten of politie- en administratieve voorschriften hadden overtreden.

Auschwitz-gevangenen bouwen een brug over de rivier de Sola in de buurt van het kamp. In Auschwitz moesten in principe alle gevangenen werken. Ze werkten zowel binnen als buiten de kampen.

MONSTERKAMP

Kamp Birkenau (met meer dan 90 000 gevangenen in 1944), ook bekend als ‘Auschwitz II’, was met voorsprong het grootste onderdeel van het Auschwitz-complex. De bouw van dit ‘monsterkamp’ begon in 1941 op de locatie van het dorp Brzezinka, drie kilometer van Auschwitz. De Poolse burgerbevolking werd verdreven en hun huizen werden geconfisqueerd en gesloopt. Het oorspronkelijke plan was dat Auschwitz II zou bestaan uit vier sectoren (*Bauabschnitte I-IV*), elk bestaande uit zes subkampen (BIIa-BIIIf) met hun eigen poorten en hekken. De eerste twee sectoren raakten voltooid, maar de opmars van de frontlinies in 1944 bracht de bouw van BIII tot stilstand en het plan voor BIV werd opgegeven.

Gedurende de drie jaar dat Birkenau in bedrijf was, vervulde het verschillende functies. Op de blauwdrukken van de oorspronkelijke bouwplannen stond het kamp geclassificeerd als krijgsgevangenenkamp (*Kriegsgefangenenlager*) en voor de bouw ervan werden 10 000 Sovjetkrijgsgevangenen aangevoerd vanuit ander kampen. Het oorspronkelijke doel van dit kamp, nl. de geleidelijke uitroeiing van Sovjetkrijgsgevangenen door hen te beroven van de meeste essentiële voorwaarden om te overleven, lag volledig in lijn met het Duitse vernietigingsbeleid. In werkelijkheid heeft het kamp echter nooit zijn oorspronkelijke doel gediend. Terwijl de bouw nog in volle gang was, besloten de Duitsers om de functie van het kamp te veranderen en er een integraal onderdeel van het Auschwitz-kampencomplex van te maken. Birkenau opende in maart 1942 als een dependance van Auschwitz en groeide uit tot een autonome administratieve entiteit en een centrum voor de grootschalige uitroeiing van Joden. In een laatste fase, toen er arbeidsschaarste ontstond in de Duitse oorlogseconomie, fungeerde Birkenau ook als doorgangskamp waar ‘menselijk materiaal’ werd aangevoerd voor een ‘voorlopige selectie’. Mensen die arbeidsgeschikt werden bevonden, werden verder gedeporteerd naar andere kampen om dwangarbeid te verrichten. Degenen die buiten deze selectie vielen, bleven in Birkenau en gingen een gewisse dood tegemoet. De meerderheid - waarschijnlijk ongeveer 90% - van de slachtoffers van het concentratiekamp Auschwitz stierf in Birkenau. Dit staat gelijk met ongeveer een miljoen mensen. De meesten van deze slachtoffers, meer dan negen op de tien, waren Joden. Een groot deel van de meer dan 70 000 Polen die stierven of werden gedood in het Auschwitz-complex, kwam om in Birkenau. Ongeveer 20 000 Roma en Sinti, maar ook Sovjetkrijgsgevangenen en gevangenen van andere nationaliteiten, vonden eveneens de dood in Birkenau.

De gevangen werden in Birkenau gehuisvest in bakstenen en houten barakken. De ‘huisvesting’ en het comfort waren van het allerlaagste niveau. De bakstenen barakken stonden in

Een stapel lijken aangetroffen door de Sovjetbevrijders in blok 11, de gevangenis van het kamp. Het was een van de gevreesde plekken in het kamp want blok 11 stond quasi gelijk aan de dood. De gevangenis bevatte speciale martelkamers waar verschillende straffen werden toegepast. In blok 11 werden in september 1941 de eerste experimenten uitgevoerd op Sovjetkrijgsgevangenen om de meest efficiënte vergassingsmethode te bepalen.

Ophangingen vonden in het openbaar plaats, meestal tijdens het appel, om de andere gevangenen te intimideren. Een van de meest dramatische executies was de ophanging van 12 Poolse gevangenen op 19 juli 1943, als vergelding voor de ontsnapping van drie anderen uit dezelfde groep. De laatste ophangingen vonden kort voor de liquidatie van Auschwitz plaats. Vijf deelnemers aan een mislukte ontsnaptingspoging twee maanden eerder (drie Oostenrijkers en twee Polen) werden op 30 december 1944 opgehangen in het hoofdkamp, en vier Joodse vrouwen werden op 6 januari opgehangen omdat ze Sonderkommando-gevangenen hadden voorzien van explosieven die ze gebruikten tijdens hun opstand.

van de muren. De barakken waren verdeeld in 18 stallen, oorspronkelijk bedoeld voor ... 52 paarden. In de twee stallen aan het uiteinde stonden containers voor uitwerpselen. Drielaagse houten stapelbedden, bedoeld voor 15 gevangenen, kregen een plaats in de andere stallen, wat resulteerde in een totale capaciteit van meer dan 400 gevangenen per barak. In de bakstenen blokken sliepen gevangenen op stro dat op de planken was gestrooid; in de houten barakken lagen papieren matrassen gevuld met houtwol op de bedden of stapelbedden.

HYGIËNE

Duidelijk is dat, zeker in de beginfase, de hygiënische toestand in de barakken rampzalig was, waardoor er vaak epidemieën van besmettelijke ziekten uitbraken. Gedurende het eerste jaar was er in sector BI alleen in de keukenbarakken water beschikbaar en hadden gevangenen er geen toegang toe. Ze konden zich niet wassen en liepen vuil rond. Hun behoefte moesten ze doen in onbeschermde buitenlatrines. De barakken waren vaak vochtig, luizen en ratten vormden er een gigantisch probleem.

Kinderen spelen, maar naast spelen willen ze ook zoveel mogelijk begrijpen. Op veel herinneringsplaatsen i.v.m. de Holocaust is het opvallend hoe groot het aandeel van kinderen is in de bezoekersaantallen. Dit is in grote mate gerelateerd aan schoolprogramma's, maar meer en meer vinden ook gezinnen met jonge kinderen de weg naar een stukje zinvolle educatie die in de decennia vlak na WO II ondenkbaar zou zijn geweest.

De sanitaire omstandigheden verbeterden tot op zekere hoogte in 1943, toen elk deel van het kamp werd uitgerust met een badhuis en apparatuur voor het ontsmetten van kleding en linnengoed. Desondanks was de capaciteit van deze faciliteiten in verhouding tot het aantal gevangenen beperkt, waardoor het gebruik ervan al even beperkt was. Om te baden moesten de gevangenen zich in hun eigen barakken uitkleden, ongeacht het weer, en dan naakt naar het badhuis lopen. Dit leidde voor veel gevangenen tot ziekte en overlijden.

DE VELE GEZICHTEN VAN DE DOOD

De gevangenen waren volledig overgeleverd aan de willekeur en het sadisme van hun bewakers, die zich zeer creatief toonden in het bestraffen van de minste overtreding, of die nu echt was of vermeend.

Tijdens avondappels werden publieke geselingen georganiseerd, waarbij de gevangenen zelf het aantal zweepslagen moesten tellen: '25 mit besten Dank habe ich erhalten' ('25 ontvangen met veel dank'). Bijzonder pijnlijk was de beruchte 'paal'. Gevangenen werden aan hun polsen opgehangen waarbij hun voeten de grond net niet raakten. De letsels die de gevangenen hierbij opliepen aan hun schouderblad maakten hen vaak ongeschikt voor arbeid en rechtvaardigden een reis naar de gaskamers. Blok 11 diende als gevangenis binnen de gevangenis, waar martelingen zoals opsluiting in de 'staande cel' schering en inslag waren. De staande cellen waren kleine ruimtes met een oppervlakte van minder dan 1 vierkante meter, met slechts een kleine opening van 5 × 5 cm voor lucht, afgesloten met een metalen rooster. De cel was toegankelijk via een kleine opening op vloerniveau, afgesloten met staven en een houten luik.

Executies waren dagelijkse kost in het kamp, of het nu was door gewerschoten, ophanging, vergassing of zelfs opzettelijke uithongering. Op de binnenplaats tussen blokken 10 en 11, aan een speciaal daarvoor gebouwde 'Dodenmuur', werden naakte gevangenen met een nekschot afgemaakt. Ophangingen, vaak gebruikt als afschrikmiddel tijdens appels, en executies door uithongering waren slechts enkele van de vele andere redenen waarom het leven in Auschwitz een voortdurende strijd was tegen de dood.

Auschwitz was ook een plek waar gevangenen naartoe gestuurd werden nadat ze ter dood waren veroordeeld. In de dossiers van deze personen noteerde de politiepost in het kamp: *Rückkehr unerwünscht* (terugkeer niet gewenst), *nicht überstellen* (niet overplaatsen). Deze aantekening betekende dat de gevangenen na verloop van tijd in het kamp moesten worden gedood.

VERGASSINGEN

De dood had in Auschwitz dus vele gezichten, maar het gruwelijkste en meest dodelijke gelaat was toch dat van de gaskamers. In een kelder van blok 11 werden begin september 1941 experimenten uitgevoerd op 600 Sovjetkrijgsgevangenen en 250 zieke Polen om uit te zoeken welk chemisch middel en welke methode het meest efficiënt waren. De datum was niet toevallig. In de tweede helft van 1941 voelden de nazi's de dringende noodzaak om een volgende stap te zetten in de *Endlösung der Judenfrage*. In juni 1941 was *Operatie Barbarossa* van start gegaan en werden grote delen van de Sovjet-Unie bezet waar naar schatting miljoenen Joden woonden. De *Einsatzgruppen* zorgden al voor een eerste 'grote schoonmaak', maar een efficiëntere oplossing

Een clandestiene foto van een groep gevangenen die op weg zijn van kamp Monowitz naar de IG fabriek voor een volgende zware werkdag. De gemiddelde gevangene overleefde drie tot vier maanden in Monowitz. De meerderheid stierf aan uitputting, als gevolg van ondervoeding, overwerk en onbehandelde ziekten. De foto werd genomen in de periode 1942-1944.

drong zich op. Einde 1941 gaf Himmler de opdracht tot de complete vernietiging van alle Europese Joden, ongeacht leeftijd of geslacht. Auschwitz zou samen met de *Operatie Reinhard*-vernietigingskampen een sleutelrol spelen in deze vernietigingsplannen.

Van zodra de moordmethode op punt stond, werd het mortuarium bij crematorium I in het hoofdkamp aangepast om als gaskamer te worden aangewend. Hier konden enkele honderden mensen tegelijk worden vergast. Eind maart 1942 werd de operatie verplaatst naar twee boerderijen net buiten de omheining van het terrein, waar Auschwitz II in opbouw was. Ondertussen begon de bouw van vier grote vergassingsinstallaties met crematoria. Die werden in het voorjaar van 1943 in gebruik genomen. Elk van de gaskamers kon tot wel 2 000 mensen tegelijkertijd vergassen. Volgens berekeningen op basis van de SS-administratie beschikten de crematoria over een capaciteit van 4 416 lijken per dag, wat neerkwam op 1,6 miljoen per jaar. Maar gevangenen die belast waren met het verbranden van de overblijfselen getuigden later dat de dagelijkse capaciteit van de vier crematoria in Birkenau hoger was, namelijk ongeveer 8 000 gevangenen.

HET ONHEIL OM JOOD TE ZIJN

Het grootste onheil dat een gevangene in Auschwitz-Birkenau kon overkomen, maar dat hij of zij helaas met zich meedroeg, was de vaststelling om Jood te zijn. De catastrofe van de identiteit. SS'ers beschouwden het leven van een Jood als het minst waardevol. Joden werden in grote mate blootgesteld aan honger, kou, zware arbeid, voortdurende pesterijen en mishandeling, en verschillende vormen van gestage vernietigingsoperaties.

In tegenstelling tot andere gevangenen mochten zij in principe geen brieven schrijven of pakketten ontvangen. Zoals eerder aangegeven deporteerden de nazi's tot begin 1942 relatief weinig Joden naar Auschwitz, en van degenen die hier in de vroege jaren van het bestaan van het kamp arriveerden, overleefde slechts een zeer klein percentage hun verblijf.

Vanaf de lente van 1942 veranderde de situatie drastisch en gingen de massale transporten van Joden naar Auschwitz van start. Van begin 1942 tot november 1944 arriveerden transporten vanuit vrijwel elk land in Europa dat door nazi-Duitsland bezet was of ermee verbonden was. Met de deportaties uit Hongarije bevestigde Auschwitz zijn rol als grootste vernietigingscentrum binnen de context van de Endlösung der Jugendfrage. Tussen eind april en begin juli 1944 werden ongeveer 440 000 Joden uit Hongarije gedeporteerd. Ongeveer 320 000 van de bijna 426 000 Hongaarse Joden die in Auschwitz aankwamen, werden rechtstreeks naar de gaskamers in Auschwitz-Birkenau gestuurd.

Bij aankomst van een transport vond een eerste selectieprocedure plaats: gezinnen werden opgesplitst. De mannen en de oudere jongens aan de ene kant, de vrouwen en jonge kinderen aan de andere kant. Daarna volgde een bezoek aan de kampartsen, die op basis van een oppervlakkige inspectie beslisten of de nieuwkomers zouden blijven leven of sterven. Leeftijd was een van de belangrijkste criteria voor selectie. Over het algemeen werden alle kinderen onder de 16 jaar (vanaf 1944 onder de 14 jaar), alle ouderen en al wie niet fit genoeg leek, de dood in gestuurd. In de praktijk kwam dit meestal neer op driekwart van het transport.

Het Staatsmuseum Auschwitz-Birkenau omvat exposities in diverse gebouwen van Auschwitz I en de openstelling van het kampterrein van Auschwitz-Birkenau. Blokken 4 en 5 van Auschwitz I huisvesten bijvoorbeeld een tentoonstelling over de Holocaust. In Blok 5 ligt een verzameling voorwerpen die in het kamp werden gevonden, o.a. brillen, schoenen, kookgerei en koffers. Een vitrinekast van ongeveer 30 meter lang is in het geheel gevuld met het afgeschoren haar van gevangenen. Blokken 6 en 7 bevatten een expo over het leven in Auschwitz. Blok 11 is de eerste plek in dit kamp waar Zyklon B werd gebruikt om mensen te vergassen. Vlak daarnaast bevindt zich de Dodenmuur, waar mensen werden neergeschoten. Sinds 1960 zijn in de verschillende blokken permanente 'nationale' tentoonstellingen ondergebracht. Ze zijn opgebouwd in samenwerking met het betreffende land waarvan de inwoners tijdens de Tweede Wereldoorlog naar Auschwitz zijn gedeporteerd. Het Belgische en Nederlandse luik zijn terug te vinden in Blokken 20 en 21.

De slachtoffers kregen te horen dat ze in een doucheruimte ontsmet zouden worden. Ze werden van hun bezittingen beroofd en naar de gaskamer gedreven. Nadat de deuren waren gesloten, drong Zyklon B naar binnen via openingen in het dak of gaten in de zijkant van de ruimte. De slachtoffers waren binnen twintig minuten dood.

Sonderkommandos moesten de lichamen uit de gaskamers slepen. De brillen, kunstledematen, sieraden en het haar van de slachtoffers werden verwijderd, tanden werden eventueel getrokken zodat het goud kon worden omgesmolten. Als de gaskamer vol was, wat meestal het geval was, werden de lichamen half geknield gevonden, hun huid verkleurd met roze, rode en groene vlekken, soms met schuim op de mond of bloedend uit de oren. De lichamen werden verbrand in de nabijgelegen ovens en de as werd begraven, in de rivier gegooid of als meststof gebruikt. Zelfs toen het Rode Leger gestaag oprukte in Polen, vond in november 1944 nog een laatste massavernietiging plaats in Auschwitz.

STRENGE SELECTIE

De strenge selectie waaraan de Joden werden onderworpen, had dramatische consequenties. Gemiddeld slechts 20% van hen kwam in aanmerking om te blijven leven. Zij moesten dwangarbeid verrichten en werden voornamelijk ingezet bij de bouw van nieuwe delen van het kamp of bij Duitse bedrijven die betrokken waren bij het onderhoud en de ontwikkeling van het militaire potentieel van het Derde Rijk. Op grote schaal werden deze arbeidskrachten overgeplaatst van Auschwitz naar nabijgelegen nevenkampen of naar concentratiekampen in het binnenland van het Derde Rijk.

Vanaf de tweede helft van 1942 vormden Joden de meerderheid van de gevangenen in Auschwitz. Ze maakten iets meer dan de helft uit van de 400 000 gevangenen die in Auschwitz waren geregistreerd. Het merendeel van hen stierf in Auschwitz zelf of na overplaatsing naar andere kampen.

‘TRANSIT-JODEN’

Van mei tot oktober 1944 werden tienduizenden Joden, voornamelijk uit Hongarije en Polen, vastgehouden in aparte delen van het concentratiekamp Auschwitz-Birkenau, die de naam ‘transitkampen’ (*Durchgangslager*) droegen. Van individuele registratie was hier geen sprake. De SS-leiding gebruikte deze gevangenen als arbeidsreserve om geleidelijk te ‘verdelen’. Ze wachtten dagen, weken of maanden op een beslissing over hun lot, onwetend of ze toegewezen zouden worden aan werkeenheden of naar de gaskamer gestuurd zouden worden. De onzekerheid die hiermee gepaard ging, de mogelijkheid dat het einde nabij was, zonder enige kans om het noodlot af te wenden, alsook de hoop op een miraculeuze redding, maakte hun situatie eigenlijk erger dan die van gevangenen met kampnummers.

Na verloop van tijd werden sommige van deze ‘transit-Joden’ alsnog geregistreerd in het kamp, ze kregen dus een kampnummer op hun linkerarm getatoeëerd. Vervolgens werden ze naar verschillende arbeidseenheden of nevenkampen van Auschwitz gestuurd. Duizenden anderen werden overgeplaatst naar kampen in het binnenland van het Derde Rijk om te werken voor de Duitse oorlogsmachine.

MONOWITZ

De geschiedenis van Auschwitz III of Monowitz begint bij het initiatief van het Duitse chemische concern IG Farbenindustrie AG om een derde grote fabriek voor synthetisch rubber te bouwen, liefst buiten het bereik van de geallieerde bommenwerpers. De keuze viel op een stuk land ongeveer 7 kilometer ten oosten van Auschwitz. Naast de nabijheid van het concentratiekamp, een bron van goedkope arbeid, bood de locatie goede spoorwegverbindingen en toegang tot grondstoffen. De Poolse bevolking werd verdreven en hun bezittingen werden geconfisqueerd.

In april 1941 begonnen gevangen van Auschwitz te werken in de fabriek, bekend als Buna Werke en IG-Auschwitz. Aanvankelijk werden ze ‘s morgens vanuit het kamp naar de fabriek gebracht en keerden ze ‘s avonds terug. Omdat dit ‘forenzen’ tijd en dus geld kostte, besloot IG Farben een kamp bij de fabriek te bouwen. De eerste gevangenen verhuisden op 30 oktober 1942. Monowitz was het eerste concentratiekamp dat gefinancierd en gebouwd was door de particuliere industrie en het was nog groter dan Birkenau.

Ondervoeding, ziekte en de zware werklast eisten een hoge dodentol. Diegenen die niet meer voldeden aan het hoge werkritme, werden vervangen door nieuwe krachten en teruggestuurd naar het hoofdkamp, waar ze werden gedood in de gaskamers of door dodelijke injecties. Door sterfgevallen en vertrek naar de gaskamers nam de populatie elke maand met bijna met een vijfde af.

In 1944 bombardeerden de geallieerden de fabriek op 20 augustus, 13 september, 18 december en 26 december. Op 19 januari 1945 beval de SS dat de site geëvacueerd moest worden, waarbij 9 000 gevangenen, van wie de meesten Joden waren, op dodenmars werden gestuurd.

NUMMERS EN TATOEAGES

Vanaf 1941 kreeg elke gevangene bij zijn of haar registratie in Auschwitz een serienummer op de arm getatoeëerd. Voorheen werden de nummers, net als in de andere concentratiekampen, op het gevangenisuniform genaaid, maar door het toenemende sterftecijfer werd het moeilijk om lichamen te identificeren omdat kleding van de doden werd verwijderd. In een eerste fase gebruikte het medisch personeel bij overlijden onuitwisbare inkt om de nummers op de borst van de lichamen te schrijven. Sovjetkrijgsgevangenen die in 1941 in groten getale in het kamp arriveerden, waren de eersten die een tatoeage kregen aangemeeten. Deze werd bij hen aangebracht op het bovenste linkerdeel van de borst. Later zou de linkerarm worden gebruikt om het nummer aan te brengen.

Het is een misvatting dat gevangenen in alle concentratiekampen tatoeages kregen om hen te identificeren. Enkel in Auschwitz gebeurde dit, maar gevangenen werden vaak naar andere kampen gestuurd. Bij hun bevrijding toonden ze dan een nummer, maar dat was afkomstig van hun tijd in Auschwitz.

Bepaalde categorieën gevangenen waren vrijgesteld van het tatoeageproces, zoals Duitse, etnisch Duitse en politieke gevangenen. Sommige Joden die slechts in afwachting van verder transport naar andere kampen in het kamp verbleven, hoefden deze procedure ook niet te ondergaan. Alleen gevangenen die

waren geselecteerd voor werk kregen een serienummer toege-
wezen. Slachtoffers die rechtstreeks naar de gaskamers werden
gestuurd, werden niet geregistreerd, kregen geen nummer en
dus ook geen tatoeage.

De nazi's probeerden ook in Auschwitz de sporen van hun
misdaden uit te wissen. In het voorjaar van 1942 gaf Himmler
de opdracht om alle massagraven open te leggen en de lichamen
te cremeren. De gaskamers en crematoria werden vanaf einde
1944 een voor een ontmanteld en de restanten ervan opgeblazen.
Slechts tien procent van de overlijdensregisters die de nazi's in
Auschwitz hadden opgesteld, is bewaard gebleven. Maar zelfs
indien ze volledig zouden zijn geweest, vormden ze geen slui-
tend bewijs omdat de honderdduizenden slachtoffers die bij
aankomst rechtstreeks naar de gaskamers werden geleid, dus
niet werden geregistreerd. Van hen zou er sowieso nooit een
administratief spoor zijn overgebleven.

Hoeveel gedeporteerden uiteindelijk de dood vonden in het
kampcomplex van Auschwitz is een zeer moeilijke vraag. His-
torici schatten dat ongeveer 1,5 miljoen mensen zijn omgeko-
men gedurende de minder dan 5 jaar van zijn bestaan. Hiervan
kwamen ongeveer 1,1 miljoen mensen om door vergassing, de
rest door andere oorzaken, zoals uithongering, mishandeling,
medische experimenten, enz. De grootste groep slachtoffers
van de gaskamers waren de ongeveer 1 miljoen Joden, gevolgd
door de meer dan 70 000 niet-Joodse Polen en ongeveer 20 000
Roma. Ook duizenden Sovjetkrijgsgevangenen en gevangenen
van andere etnische achtergronden stierven in de gaskamers
van Birkenau.

‘Monsterkamp’ Birkenau opende in maart 1942 als een dependance van
Auschwitz en groeide uit tot een autonome administratieve entiteit en een
centrum voor de grootschalige uitroeiing van Joden. Het was met voorsprong
het grootste onderdeel van het Auschwitz-complex. De gevangenen werden in
Birkenau gehuisvest in bakstenen en houten barakken. De houten barakken
leken op stallen, vooral in de segmenten BII en BIII. Zoals men ziet hadden deze
barakken geen ramen. In plaats daarvan zat er aan weerszijden bovenaan een
rij dakramen. Een schoorsteenkanaal, dat de barakken in de winter verwarmde,
liep bijna over de hele lengte van de muren. De barakken waren verdeeld in 18
stallen, oorspronkelijk bedoeld voor ... 52 paarden.

Nog een beeld dat de enorme uitgestrektheid van dit moordkamp illustreert. Het eerste ‘losplatform’, gelegen naast Auschwitz I, was in gebruik gedurende de hele
periode dat het Auschwitz-kampcomplex operationeel was en bediende voornamelijk het hoofdkamp. De tweede losplaats (de zgn. *Alte Judenrampe*) werd in 1942 in
gebruik genomen en was gelegen op het terrein van het goederenstation van Oświęcim, tussen Auschwitz en Birkenau. De derde werd vanaf 1943 gebouwd binnen
het kamp Birkenau en in mei 1944 in gebruik genomen. De spoorlijn langs deze losplaats liep tot aan de gaskamers en crematoria II en III.

De wereldberoemde toegangspoort in Birkenau waarlangs de transporten rechtstreeks tot in het kamp kwamen. Toen en nu verworpen tot een machtig beeld dat
symbool staat voor een van de lelijkste passages in de geschiedenis van de mensheid.

Van de bijna 300 houten barakken in Birkenau zijn er slechts negentien overeind gebleven: achttien nabij het entreegebouw en één barak verder het kamp in. Als bezoeker
krijg je hier vooral een gevoel van totale leegte. De onbeschrijflijke desolaatheid van het terrein confronteert je met de enormiteit van de misdaden die hier plaatsvonden.

Aankomst van een transport met Hongaarse Joden in mei 1944. In die maand begonnen de Hongaarse autoriteiten, in samenwerking met de Duitse veiligheidspolitie, systematisch Hongaarse Joden te deporteren. De Hongaarse politie voerde de razzia's uit en dwong de Joden op de deportatietreinen. In minder dan twee maanden werden bijna 440 000 Joden uit Hongarije gedeporteerd in meer dan 145 treinen.

Deze jonge Joodse vrouwen zijn fit genoeg bevonden om te werken en mogen dus blijven leven. Na desinfectie en een 'kappersbeurt' worden ze weggeleid naar hun barakken.

Deze oude Joodse vrouw moet worden tegengehouden door drie van haar mannelijke lotgenoten. Ze is net van haar familie gescheiden.

Gevangenen van het opruimingscommando lossen de in beslag genomen eigendommen van een transport van Joden bij een van de opslagplaatsen in Auschwitz-Birkenau. De kampgevangenen noemden deze opslagplaatsen 'Kanada', omdat ze ze associeerden met de rijkdom waarvoor Canada symbool stond. De 'Kanada'-opslagfaciliteiten besloegen verschillende tientallen barakken en andere gebouwen rondom het kamp. De geplunderde eigendommen werden vanuit Auschwitz via een uitgebreid distributienetwerk naar individuen en verschillende economische takken van het Derde Rijk gestuurd.

Joodse vrouwen en kinderen op weg naar de gaskamer.

Het originele bijschrift op de foto: *Het spoor van evacuatie, gemarkeerd door lichamen om de paar stappen. Wie viel, werd ter plaatse gedood.*
Midden januari 1945 begonnen de nazi's met de definitieve evacuatie van het kamp. In principe zouden alleen gezonde mensen de aftocht mogen aanvangen, maar in de praktijk boden ook zieke en verzwakte gevangenen zich aan, omdat ze dachten, niet zonder reden, dat de Duitsers de achterblijvers zouden ombrengen. Duizenden lijken van gevangenen die werden neergeschoten of die stierven door vermoeidheid of blootstelling aan de kou, lagen langs de routes waar ze passeerden.

‘DIVIDE ET IMPERA’

Wie in een van de naziconcentratiekampen terecht kwam, werd onderworpen aan een meedogenloos kampregime en een mens-onwaardig bestaan. Er waren echter gradaties in de manier waarop gedetineerden door hun bewakers werden behandeld. De classificatie die ze kregen toebedeeld bij hun opsluiting, evenals hun nationaliteit, speelden hierbij een cruciale rol en bepaalden niet alleen hun dagelijks leven, maar ook hun kansen op overleving.

De SS ontwikkelde een classificatiesysteem voor gevangenen aan de hand van gekleurde driehoeken, nummers en letters. Dit systeem beroofde het individu van zijn identiteit en droeg bij tot de ontmenselijking van de gevangene. De gekleurde driehoeken identificeerden de verschillende groepen: groen voor criminelen, rood voor politieke tegenstanders, zwart voor ‘asocialen’, roze voor homoseksuelen, purper voor Jehova’s getuigen, bruin voor Roma en Sinti (oorspronkelijk zwart). Voor Joden was er geen driehoek, wel een gele ster.

De gevangenen moesten een omgekeerde gekleurde driehoek op hun uniform dragen, zodat de bewakers hen bij een eerste oogopslag konden ‘identificeren’ en konden bepalen hoe ze hen zouden behandelen. De Joden stonden op de allerlaagste echelons in de hiërarchie en hadden de laagste overlevingskansen.

Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd de samenstelling van de gevangenispopulatie steeds internationaler omdat er nu ook mensen vanuit de bezette gebieden naar de concentratiekampen werden gedeporteerd. Vanaf nu kwam naast de gekleurde driehoek ook de eerste letter van hun herkomstland te staan. Gevangenen met een Slavische afkomst waren aanzienlijk lager geplaatst dan die uit Noord-Europa. Krijgsgevangenen uit de Sovjet-Unie werden vaak al bij aankomst geëxecuteerd of opzettelijk de dood ingedreven door hen de meest rudimentaire basisbehoeften te ontfeggen.

De kampen stonden onder controle van de SS, maar om de grote hoeveelheid gevangenen te beheersen, maakte de SS gebruik van zogenaamde *Funktionshäftlinge* (‘gevangene-functionarissen’). Zij hielpen de SS bij het handhaven van de orde in

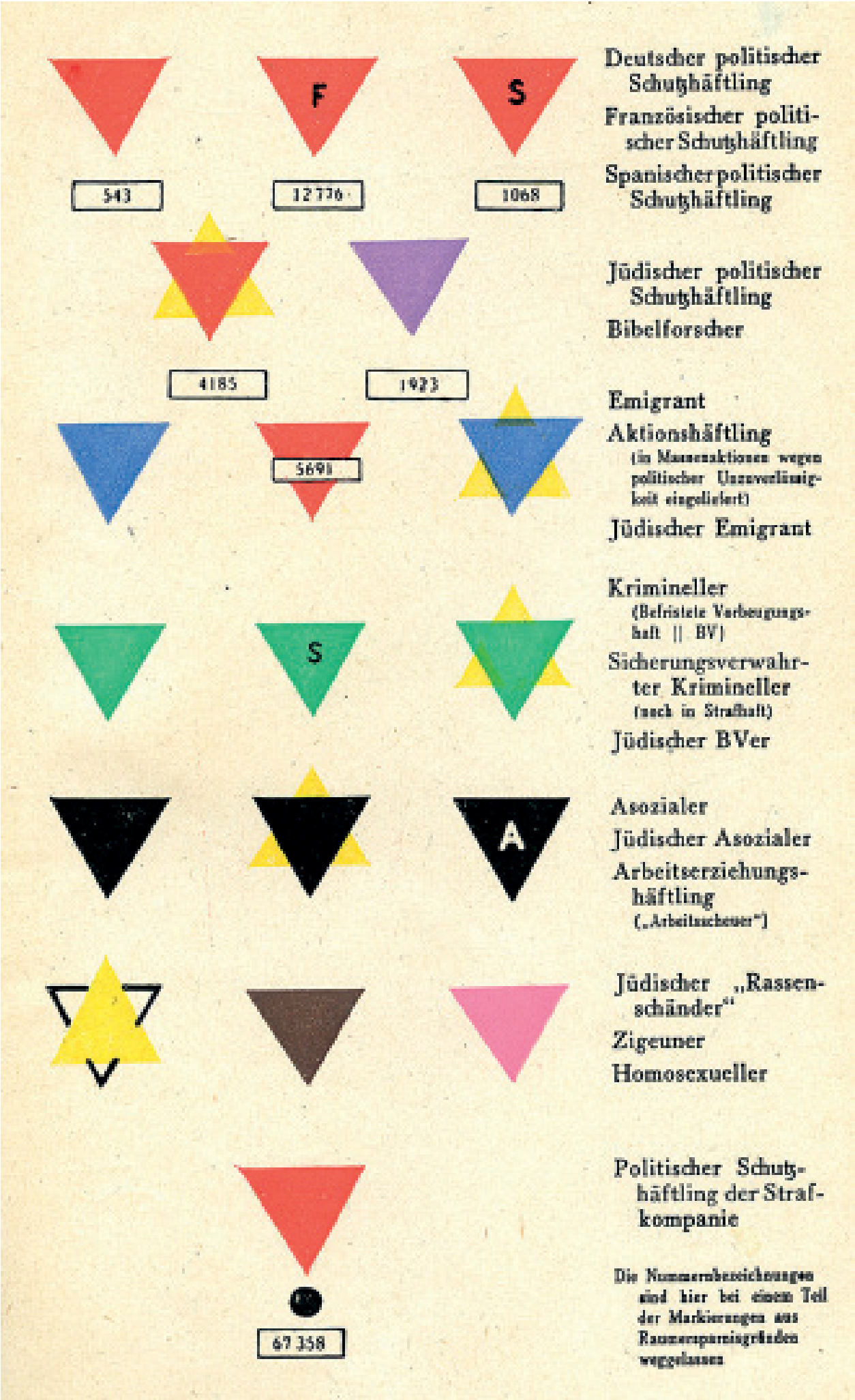
ruil voor privileges. Dit systeem van *Häftlings-Selbstverwaltung* (‘gevangene-zelfbestuur’) was kostenbesparend want er moest minder SS-personeel worden ingezet. Het systeem remde tegelijkertijd de solidariteit onder de gevangenen af. Het eeuwenoude beproefde principe van ‘divide et impera’.

De gevangene-functionarissen vervulden verschillende rollen binnen het kampstelsel. *Lagerältesten*, of kampleiders, stonden aan de top van de hiërarchie en waren verantwoordelijk voor de handhaving van de dagelijkse routines van het kamp. *Blockältesten*, of blokleiders, waren verantwoordelijk voor het beheer van individuele barakken, terwijl *Stubenältesten*, of kamerleiders, zich bezighielden met zaken zoals hygiëne en orde binnen de barakken. Daarnaast waren er ook functies zoals de *Blockschreiber*, die administratieve taken uitvoerde, en de *Kapo’s*, die toezicht hielden op het werk buiten het kamp.

Sommige gevangene-functionarissen trachtten hun lotgenoten te helpen door hen bijvoorbeeld lichter werk toe te kennen, extra rantsoen te geven of hun naam van de transportlijsten te schrappen. Anderen waren vooral bezorgd om hun eigen lijf en leden en deinsden er niet voor terug medegevangenen af te ranselen, te straffen of te verraden bij de SS. Vooral de gevangene-functionarissen uit de rangen van de ‘groenen’, de beroeps-criminelen, genoten een kwalijke reputatie.

Voor veel gevangene-functionarissen was de situatie heel dubbel. Zij waren zowel slachtoffer als dader en zaten geprangd tussen de SS en hun lotgenoten. Ze stonden onder de directe controle van de SS, aan wie ze dagelijks moesten rapporteren. Bij de minste fout konden ze hun functie en dus hun privileges verliezen. Door hun lotgenoten werden ze vaak geminacht, zo niet gevreesd.

Het systeem van het ‘gevangene-zelfbestuur’ was een staaltje van nazislurigheid: de toepassing van geweld en terreur werd overgelaten aan de slachtoffers zelf. Tegelijkertijd creëerde dit een stabiel kader om het concentratiekampensysteem in stand te houden. De Funktionshäftlinge namen de dagelijkse activiteiten van het kamp over en waren altijd en overal in het kamp aanwezig.

BELZEC: EXPERIMENTEEL LABORATORIUM VOOR DE ‘ENDLÖSUNG DER JUDENFRAGE’

In 1940 richtten de Duitsers een reeks werkkampen op in en rond het afgelegen dorp Belzec in het zuidoosten van Polen. Joodse dwangarbeiders werden gedeporteerd uit het Lublin-district en andere delen van het Generaal-gouvernement om militaire versterkingen te bouwen en antitankgrachten te graven aan de grens met het door Rusland bezette deel van Polen. De werken kaderden in de voorbereiding van *Operatie Barbarossa*, Hitlers militaire aanvalsplan op de Sovjet-Unie. Het werkkamp Belzec en zijn nevenkampen werden eind 1943 ontmanteld.

In oktober 1941 kreeg Odilo Globočnik, chef van de politie en SS in Lublin, van Himmler het licht op groen om concrete stappen te ondernemen in het uitrollen van het geheime genocideplan op de Poolse Joden. Belzec werd gekozen om logistieke redenen. Op slechts 14 km van het treinstation van Belzec lag het spoorwegknooppunt van Rawa Ruska (nu Oekraïne), waar meerdere belangrijke spoorweglijnen tussen steden als Lublin, Lvov, Stanislawow en Krakau bijeenkwamen. De plek lag bovendien op de grens tussen het Lublin-district en het Duitse district Galicië, zodat Joden uit beide gebieden konden worden aangevoerd. Een extraatje was de aanwezigheid van de antitankgrachten, die konden dienen als massagraven.

De bouw van het vernietigingskamp nam een aanvang in november 1941. Aanvankelijk werden lokale Poolse bouwvakkers en vakmannen angeworven, maar ze werden later door Joodse dwangarbeiders vervangen. Hun arbeid was immers gratis. Tegen februari 1942 waren de basisinstallaties gereed en

Het werkkamp Belzec en zijn nevenkampen huisvestten de dwangarbeiders die antitankgrachten moesten graven ter voorbereiding van Operatie Barbarossa.

kon men de experimentele fase opstarten om de efficiëntie en de doeltreffendheid van de installaties en de procedure uit te testen. Slachtoffers van deze experimentele vergassingen waren onder andere de Joodse dwangarbeiders die betrokken waren bij de bouw van het kamp, maar ook de gedeporteerden van de eerste transporten die in het kamp arriveerden.

T4-PROGRAMMAKAMPEN

Odilo Globočnik stelde *Kriminalkommissar* Christian Wirth aan als kampcommandant. Hij was een voor de hand liggende keuze. Wirth had namelijk zijn strepen verdiend in *Aktion T4*, dat tot doel had mensen met een geestelijke en lichamelijke beperking te euthanaseren. Daarbij had hij zijn diensten bewezen in het organiseren en verdoezelen van moord op grote schaal door middel van vergassing. Zo was bijvoorbeeld het idee om de gaskamers te camoufleren als doucheruimtes uit zijn brein ontsproten.

De eerste vergassingen in Belzec waren vergelijkbaar met die van de T4 ('euthanasie')-programmamakampen. Hier werden voor het eerst vaste gaskamers geïnstalleerd met gebruik van een benzinemotor om koolstofmonoxide te produceren voor de vergassing. Christian Wirth had ook vergassingen gezien die werden uitgevoerd in vergassingswagens bij het vernietigingskamp van Kulmhof. Op basis van zijn observaties beval hij de bouw van een op zichzelf staande gaskamerinstallatie die werkte volgens het zonet uitgelegde systeem. Deze vergassingstechniek werd gekopieerd in de andere Aktion Reinhard-kampen. Belzec was het 'laboratorium' waar Wirth liet uittesten wat de meest efficiënte methode was om de transporten zo snel mogelijk te 'verwerken', vanaf het moment van aankomst tot het begraven van de lijken.

ENORME AANTALLEN

De massamoorden in Belzec begonnen op 17 maart 1942. De eerste transporten kwamen vanuit de steden Lublin en Lvov. Om de massa rustig te houden en de procedure vlot te laten verlopen, werden de gedeporteerden via luidsprekers door de kampcommandant of zijn plaatsvervanger toegesproken. De gedeporteerden kregen te horen dat hun verblijf in het kamp slechts tijdelijk was en dat ze naar werkkampen zouden reizen waar hun vaardigheden nodig waren. Ook de vrouwen zouden meereizen, want zij waren nodig om voor hun gezinnen te zorgen en het huishouden te runnen. Om orde en netheid te garanderen en ziektes te vermijden, moesten ze allemaal eerst een douche nemen. Intussen zouden hun kleren worden ontsmet. De vrouwen moesten ook hun haren laten knippen.

De gedeporteerden werden vervolgens naar de houten barakken gebracht, waar ze zich moesten ontkleden en al hun bezittingen moesten achterlaten. Volledig naakt werden ze vervolgens onder toezicht van de met zwepen en wapens uitgeruste kampbewakers langs een nauw pad, de *Schlauch*, naar de gaskamers gedreven. Tot aan de gaskamers moest alles met de grootste mogelijke snelheid worden uitgevoerd. De slachtoffers moesten heel de tijd rennen zodat ze geen tijd hadden om rond te kijken,

Odilo Globočnik (links op de foto) was hoofd van de SS en politiemacht in het Lublin-district. Heinrich Himmler (rechts op de foto) koos hem als uitvoerder en coördinator van de uitroeiing van Joden in het Generaal-gouvernement.

De Joden waren niet de enige ‘*Untermenschen*’ die moesten worden uitgeroeid. Deze groep Roma zit ogenschijnlijk rustig en ontspannen vlak bij de omheining van het kamp te wachten op verdere instructies. Of is het gelatenheid dat we zien? Waren zij op het moment dat de lens hen vereeuwigde zich bewust van het vreselijke lot dat hen te wachten stond? Of leefden ze nog in de veronderstelling dat Belzec slechts een tussenstation was op weg naar andere oorden?

na te denken of te begrijpen wat er met hen gebeurde. Zodra de koolstofmonoxide zijn werk had gedaan en er geen geluiden of bewegingen meer te bespeuren vielen, kreeg het Joodse *Sonderkommando* de opdracht de lichamen naar buiten te slepen. Gouden tanden werden verwijderd en lichaamsopeningen onderzocht op waardevolle spullen die de slachtoffers mogelijk hadden willen veiligstellen. Vervolgens moesten de lijken naar de massagraven en later de brandkuilen worden afgevoerd. Een andere groep was belast met het schoonmaken van de gaskamers. Het Sonderkommando bestond uit Joden die bij hun aankomst waren geselecteerd om het ‘vuile’ werk op te knappen. Ze werden op regelmatige basis zelf vermoord en vervangen door nieuwkomers.

De drie oorspronkelijke gaskamers waren ingericht in houten barakken waarvan de wanden waren opgevuld met zand om het geschreeuw en gehuil van de slachtoffers te dempen voor de buitenwereld. Vanaf juni 1942 begon het aantal transporten sterk toe te nemen en werd de capaciteit van de bestaande gaskamers volstrekt ontoereikend. De houten barak werd afgebroken en op een meer centraal gelegen plaats werd een stenen exemplaar opgetrokken met gaskamers die een groter aantal slachtoffers per keer konden afhandelen. Belzec ontwikkelde zich tijdens zijn korte bestaan tot een goed geoliede moordfabriek. Tussen maart en december 1942 deporteerden de Duitsers ongeveer 430 000 Joden en een onbepaald aantal niet-Joodse Polen en Roma naar Belzec, waar ze werden vermoord.

Franz Stangl, die was aangesteld als kampcommandant in Sobibor, bracht in april 1942 een bezoek aan Belzec voor een briefing door Christian Wirth. Later getuigde hij over dit bezoek: ‘Het is onmogelijk om het te beschrijven. (...) De geur... Oh God, de geur. Hij was overal. Wirth was niet in zijn kantoor. Ik herinner me dat ze me naar hem toe brachten. Hij stond op een heuvel, naast de kuilen... de kuilen waren vol. Ik kan het je niet vertellen; niet honderden, maar duizenden, duizenden lijken.... Oh God. Daar vertelde Wirth me waarvoor Sobibor werkelijk zou dienen en gaf hij me officieel de leiding.’

Het verwerken van de transporten diende zo snel en efficiënt mogelijk te gebeuren en de gedeporteerden moesten rustig worden gehouden. Allerlei trucs werden uit de toverhoed gehaald om de echte eindbestemming zo lang mogelijk in het verborgene te houden. Getuige daarvan de tekst op dit bord dat werd teruggevonden: ‘Aandacht! Alle spullen moeten worden ingeleverd bij de balie, behalve geld, documenten en andere waardevolle zaken. Die moet u bij u houden. Schoenen moeten aan elkaar worden gebonden en in paren worden gezet in het daarvoor bestemde gebied. Daarna moet men volledig naakt naar de douches gaan.’

Belzec was vlot bereikbaar vanuit alle windrichtingen dankzij de nabijheid van het spoorwegknooppunt van Rawa Ruska. Deze foto toont hoe Joden vanuit het getto van Rzeszów naar het station worden gebracht om op transport te worden gezet. Toen de stad Rzeszów in 1939 werd bezet door de Duitsers, woonden er ongeveer 14 000 Joden, die vanaf 1941 in het afgesloten getto in de stad moesten gaan wonen. In juni 1942 werden nog eens 14 000 Joden uit het omliggende district in de stad ‘hervestigd’. Zij werden in juli 1942 samen met ongeveer 8 000 Joden die reeds in het getto verbleven naar Belzec gedeporteerd.

Het kamp werd geleid door een relatief kleine staf (20 à 30 personen) van Duitse SS- en politiefunctionarissen. Net zoals in de andere twee Aktion Reinhard-vernietigingskampen waren zij gerekruteerd uit het contingent Aktion T4-functionarissen en hadden dus de nodige ervaring opgedaan in het systematisch en efficiënt uitmoorden van mensen. De SS-leiding liet zich bijstaan door een aanzienlijk grotere groep kampbewakers, een 120-tal die vanuit het Trawniki trainingskamp waren gedetacheerd. Tot slot waren er de werk-Joden. Zij waren ontsnapt aan een snelle dood en werden ingezet om het kamp operationeel te houden. In de tweede fase van het kamp, toen de nieuwe gaskamers in werking traden en de transporten toenamen, groeide hun aantal tot ongeveer vijfhonderd. Een deel van hen was verantwoordelijk voor het verzamelen en sorteren van de kleren en bezittingen die de gedeporteerden hadden moeten achterlaten. Een andere groep werd ingezet om de lijken te verwerken zoals hierboven beschreven.

Dit meisje, Elka Lous, woonde in Nowy Sącz, een stad in het zuiden van Polen, op zo'n 280 kilometer van Belzec. De foto komt uit het archief van de Gestapo. Aan de Joden in Nowy Sącz werd opgedragen een foto aan de Gestapo te bezorgen, zogezegd om reisdocumenten voor Oekraïne te bemachtigen. In werkelijkheid werden ze naar Belzec gedeporteerd.

Vlak na de oorlog werden tijdens een onderzoek van het terrein meerdere massagraven opengelegd en stoffelijke resten van slachtoffers aangetroffen.

CAMOUFLAGE

Het laatste transport arriveerde in december 1942 in Belzec. In navolging van *Sonderaktion 1005*, codenaam voor de groot-schalige operatie van de nazi's om de bewijzen van de Holocaust te vernietigen, werden in de laatste fase van het kamp de massagraven opengelegd en de lijken op brandstapels verbrand. Na voltooiing van deze gruwelijke taak en de ontmanteling van het kamp in het voorjaar van 1943 werden de Joodse dwangarbeiders ofwel doodgeschoten in Belzec ofwel gedeporteerd naar het Sobibor-vernietigingskamp om daar te worden vergast. Op de site van het kamp werden gewassen geplant en een boerderij gebouwd, waar een Oekraïense voormalige bewaker zich met zijn familie permanent ging settelen. Deze tactiek om kampen totaal te vernietigen en te camoufleren zou later nog worden toegepast in Treblinka en Sobibor.

Het ultieme doel van het kamp (uitroeiing) en de efficiënte strategie van de nazi's om alle mogelijke sporen van hun gruweldaden uit te wissen, zorgden ervoor dat er zo goed als geen overlevenden en dus ooggetuigen van de gruwel uit het kamp terugkeerden. Slechts een handvol overleefde het kamp. Slechts een van hen heeft na de oorlog een uitgebreide getuigenis afgelegd: Rudolf Reder. Hij kwam in Belzec aan op 17 augustus 1942 en werd ingedeeld bij de Sonderkommandos. Na een aantal maanden wist hij te ontsnappen. In 1946 verscheen zijn getuigenis in boekvorm. Het ontbreken van getuigenissen is ongetwijfeld de voornaamste reden waarom Belzec en de twee overige uitroeiingskampen minder bekend zijn dan andere kampen, ondanks het kolossale aantal slachtoffers die er het leven lieten. Men mag er redelijkerwijze van uitgaan dat tussen 430 000 en 500 000 Joden de dood vonden in Belzec. Alleen in Auschwitz en Treblinka vielen nog meer doden.

‘AARDE, BEDEK NIET MIJN BLOED: LAAT ER GEEN RUSTPLAATS ZIJN VOOR MIJN ROEP’

Vlak na de oorlog stelde een onderzoekscommissie een rapport samen aan de hand van interviews met dorpsbewoners en een onderzoek van het terrein, waar verschillende massagraven werden opengelegd. Daar bleef het echter bij. In de naoorlogse jaren was de interesse voor Belzec en bij uitbreiding voor de kampen achter het IJzeren Gordijn zo goed als onbestaande. Het duurde tot de jaren zestig vooraleer er op het internationale toneel meer aandacht groeide voor de Holocaust en de naziconcentratiekampen in Oost-Europa. Aanleiding hiervoor waren de naziprocessen in Duitsland en Israël. In Belzec werd een eerste bescheiden monument opgericht in december 1963.

Voor een nieuw hoofdstuk in het verhaal moeten we een sprong maken van meer dan 30 jaar. In de jaren tachtig van de vorige eeuw begon het IJzeren Gordijn onherstelbare barsten te vertonen als gevolg van politieke en maatschappelijke ontwikkelingen in de Oostbloklanden. Deze ontwikkelingen culmineerden in de val van de Berlijnse Muur op 9 december 1989. In 1987 had Miles Lerman, bezieler van het United States Holocaust Memorial Museum, een oproep aan de wereld gedaan voor een gepaste herdenking van de Joodse slachtoffers van de nazi's. Als gevolg daarvan werd in 1995 een overeenkomst gesloten tussen de Poolse regering en het Holocaust Memorial Museum in Washington. Op het terrein van het voormalige vernietigingskamp Belzec zou een gedenkplaats worden opgericht ter herinnering aan de vele honderdduizenden mensen die daar waren vermoord.

In de late jaren negentig werd een archeologisch onderzoeksproject gestart, waarbij de spoorlijnen en de resten van diverse gebouwen werden blootgelegd en tientallen massagraven werden gelokaliseerd. Het was van essentieel belang om te weten waar op het terrein zich de stoffelijke resten van de slachtoffers bevonden, zodat bij het realiseren van het nieuwe herdenkingsconcept de *Halacha* (de Joodse wet en religieuze voorschriften) strikt zou worden nageleefd. Het herdenkingscomplex in Belzec werd ingehuldigd in 2004 en bestaat uit een herdenkingsmonument voor de slachtoffers van de kampen en een museum, een filiaal van het staatsmuseum in Majdanek.

Een bezoek aan het monument in Belzec is een zeer aangrijpende ervaring, daarvan kan de auteur van dit boek getuigen. Net zoals het oorspronkelijke kamp wordt de herdenkingssite aan de blik van de voorbijgangers onttrokken. Een bescheiden opening in een hoge massieve betonnen muur die de straat visueel en fysiek scheidt van het monument geeft toegang tot de site. De tekst op de muur in het Hebreeuws, Pools en Engels luidt: ‘Dit is de plaats van de moord op ongeveer 500 000 slacht-

offers van het vernietigingskamp van Belzec, dat werd opgericht om op industriële schaal massaal en gemechaniseerd de Joden uit Europa te vermoorden, die tussen februari en december 1942 op brute wijze door nazi-Duitsland van het leven werden beroofd. ‘Aarde, bedek niet mijn bloed: laat er geen rustplaats zijn voor mijn roep. Job 16:18’. De bezoeker betreedt een asgrijze wereld van ruw beton, gietijzer en steen. Het uitgestrekte, golvende terrein bestrijkt het hele gebied van het voormalige vernietigingskamp, met centraal een immense dodenakker. In plaats van voor de hand liggende representaties van de Holocaust kozen de ontwerpers voor symbolische, visuele en architecturale elementen om het narratief te brengen. Binnen de site, aan de rechterkant en parallel aan de weg, bevindt zich het museumgebouw. Het gebouw markeert de plaats waar de spoorlijnen het vernietigingskamp binnenreden. Een groot opvallend beeldhouwwerk, het ‘Laadplatformmonument’ links, geeft het exacte punt aan waarop de transporttreinen stopten en de slachtoffers werden gedwongen uit de treinen te stappen. Op de muur achter dit beeldhouwwerk staat een gedicht van Dan Pagis, ‘geschreven in potlood in de verzegelde goederenwagon’.

De meeste bezoekers worden bij het betreden van het terrein automatisch meegezogen langs de centrale as, die het pad van de *Schlauch* volgt waarlangs de slachtoffers naar de gaskamers werden gevoerd. Het lijkt alsof de aarde hier is opengespleten. Terwijl je tussen de muren loopt, worden ze geleidelijk hoger en lijken ze je in te sluiten. Er is geen ontsnapping mogelijk. Deze opzet roept de machteloze toestand op van de vele honderdduizenden slachtoffers op weg naar de dood. De weg loopt letterlijk dood en eindigt op een muur. Op deze ‘Herinneringsmuur’ staan opnieuw dezelfde woorden van Job. Ditmaal zijn de letters diep uitgesneden met sterke onregelmatige verticale lijnen die het bloed en de tranen weerspiegelen die hier massaal gevloeid zijn.

Aan het einde van het pad heeft de bezoeker een keuze die de gedeporteerden niet hadden: deze plek ontvluchten. Zowel links als rechts is er een ontsnappingsroute via een stenen trap die je naar een pad brengt dat de centrale dodenakker omarmt. Vanaf hier kijk je uit over de uitgestrekte desolate vlakte waar de enormiteit van menselijke afwezigheid oorverdovender is dan de diepste stilte. Het pad rond de dodenakker biedt de bezoeker niet alleen een ontsnappingsroute, maar nodigt hem ook uit een nieuwe reis te ondernemen. Deze keer langs elk dorp en elke stad van waaruit Joden naar Belzec werden gedeporteerd en waarvan de namen in roestkleurige gietijzeren letters zijn aangebracht op de witgrijze boord die de dodenakker omringt.

Een groot opvallend beeldhouwwerk, het ‘Laadplatformmonument’ links, geeft het exacte punt aan waarop de transporttreinen stopten en de slachtoffers werden gedwongen uit de treinen te stappen.

Net zoals het oorspronkelijke kamp wordt de herdenkingssite aan de blik van de voorbijgangers onttrokken.

De meeste bezoekers worden bij het betreden van het terrein automatisch meegezogen langs de centrale as, die het pad van de *Schlauch* volgt waarlangs de slachtoffers naar de gaskamers werden gevoerd.

Het pad rond de dodenakker leidt de bezoeker langs elk dorp en elke stad waaruit Joden naar Belzec werden gedeporteerd.

Op deze 'Herinneringsmuur' staan opnieuw dezelfde woorden van Job. Ditmaal zijn de letters diep uitgesneden met sterke onregelmatige verticale lijnen die het bloed en de tranen weerspiegelen die hier massaal gevloeid zijn.

Voor het vormgeven van de tentoonstelling in het museum werd een internationaal team van experts ingeschakeld. De foto's en audiovisuele materialen in de expositie belichten de geschiedenis van het kamp in het kader van het uitroeiingsbeleid dat door de nazi's werd gevoerd in het Generaal-gouvernement.

BERGEN-BELSEN: VAN DETENTIEKAMP NAAR VERNIETIGINGSKAMP

In de jaren dertig werden overal in Duitsland kazernes en oefenterreinen gebouwd die nodig waren om het Duitse leger op volle oorlogssterkte te krijgen. Het meest omvangrijke project betrof de ontwikkeling van een militair oefenterrein in 1935 nabij Belsen, een dorp gelegen op 60 kilometer ten noorden van Hannover. Om de duizenden arbeiders die nodig waren om het project uit te voeren een onderkomen te geven, werden ten zuiden van het bouwterrein barakken opgetrokken. Toen de kazernes, kantines, werkplaatsen en woonhuizen voor het Duitse leger klaar waren, verdwenen de werklieden en kon het volgende hoofdstuk van het kamp worden geschreven. Vanaf 1940 werd het barakkenkamp geïntegreerd in het omvangrijke systeem van krijgsgevangenenkampen dat onder beheer stond van de *Wehrmacht*, de zogenaamde *Stalags*. Het kamp Bergen-Belsen werd vanaf juni 1941 aanzienlijk uitgebreid toen Duitsland zich opmaakte om de Sovjet-Unie binnen te vallen. Het werd omgevormd tot een zelfstandig kamp dat bekendstaat als Stalag

Verspreid over heel het kampterrein lagen duizenden lijken, terwijl de overlevenden zich vastklampten aan het leven.

XI C (311). Al in juli 1941 kwamen de eerste transporten uit de Sovjet-Unie aan in Bergen-Belsen. Tot begin november werden ongeveer 21 000 krijgsgevangenen in het kamp opgesloten. De bouw van nieuwe barakken begon later pas. Tot aan de winter leefden de gevangenen in rudimentair gebouwde hutten of schuilplaatsen. Het krijgsgevangenenkamp functioneerde als zodanig van 1940 tot januari 1945.

Bergen-Belsen groeide uit tot een kampcomplex met drie hoofdonderdelen die op verschillende momenten werden opgericht: het krijgsgevangenenkamp, het verblijfskamp (*Aufenthaltslager*), en het gevangenenkamp (*Häftlingslager*).

‘RUIL-JODEN’

In april 1943 werd een deel van het kamp Bergen-Belsen overgedragen aan de SS. Dit deel, bekend als het *Aufenthaltslager Bergen-Belsen*, vervulde een zeer specifieke rol binnen het concentratiekampsysteem. Het diende als doorvoerkamp voor bepaalde groepen Joodse gevangenen die aanvankelijk waren uitgesloten van deportatie naar vernietigingskampen. Ze werden vastgehouden voor eventuele uitwisselingen met Duitsers die geïnterneerd waren in het buitenland of om geruild te worden voor buitenlandse valuta of goederen. De integratie in het concentratiekampsysteem onder beheer van de SS zou fatale gevolgen hebben voor de verdere ontwikkeling van het kamp.

In het begin waren de levensomstandigheden beter dan in andere kampen, aangezien het ware gelaat van de concentratiekampen verborgen moest blijven voor deze Joodse gevangenen. Als ze daadwerkelijk zouden worden geruild, moest koste wat het kost worden vermeden dat ze in het buitenland konden getuigen over de verschrikkingen in de kampen, of dat ze door hun eigen fysieke staat het levende bewijs van de wantoestanden zouden worden. Echter, de term ‘betere levensomstandigheden’ was nog steeds relatief. De ‘ruil-Joden’ genoten weliswaar bepaalde ‘privileges’, ze mochten hun bagage bijhouden en hun burgerkleding dragen, maar ze waren nog steeds onderhevig aan de willekeur van de SS, inclusief urenlange appels en beperkte rantsoenen. De gevangenen in deze sector van het kamp waren doorgaans geen individuen, maar hele families. Hierdoor waren er van meet af aan veel kinderen aanwezig. Mannen en vrouwen kregen aparte barakken toegewezen, maar ze konden elkaar overdag wel zien. Kinderen onder de 15 jaar bleven bij hun moeder.

In feite werden er maar weinig gevangenen uit het *Aufenthaltslager Bergen-Belsen* daadwerkelijk uitgewisseld. De meesten bleven waren ze waren, gevangen tussen hoop op vrijheid en wanhoop vanwege de erbarmelijke omstandigheden in Bergen-Belsen, die vanaf het midden van 1944 alleen maar erger werden.

Het ‘verblijfskamp’ was operationeel van april 1943 tot april 1945 en bestond op zijn beurt uit vier subkampen: het *Sonderlager* (het ‘speciale’ kamp) voor Poolse Joden, het *Neutralenlager* (het ‘neutrale’ kamp) voor gevangenen uit neutrale landen, het *Sternlager* (sterrenkamp) waar veel Nederlandse Joden verbleven en waar alle gevangenen een gele ster moesten dragen, en ten slotte het *Ungarnlager* (het Hongarenkamp).

Helena Rabbie werd geboren op 8 september 1933 in Amsterdam. Het elfjarige meisje was een van de duizenden voor wie alle medische hulp te laat kwam. Ze bezweek op 24 april 1945, negen dagen na de bevrijding.

‘Life must go on’. Deze vrouwen schillen aardappelen met achter hen de lijken van gevangenen die omkwamen vóór de bevrijding van het kamp.

zenden nieuwe gevangenen, velen van hen overlevenden van gedwongen evacuaties te voet, zorgde voor een zware overbelasting van het kamp, dat het sowieso al moest stellen met schaarse middelen. Als gevolg van deze gewijzigde rol voor Bergen-Belsen en de snelle toename van gevangentransporten veranderde het kamp van een detentiekamp, waar gijzelaars werden vastgehouden voor uitwisseling, in een feitelijk vernietigingskamp.

Op zeer korte tijd raakten de beschikbare hutten overvol. De gevangenen kregen bijna geen voedsel en er braken epidemieën van tyfus en buiktyfus uit. De oorspronkelijke ‘speciale’ status van de gevangenen in het uitwisselingskamp werd niet langer gehandhaafd, en gedurende de laatste maanden van de oorlog werden deze slachtoffers blootgesteld aan dezelfde onvoorstelbaar gruwelijke levensomstandigheden als alle andere gevangenen.

Met de toestroom van duizenden gevangenen uit andere concentratiekampen veranderde ook de sociale structuur in het kamp. In het begin, als men het Häftlingslager buiten beschouwing laat, hield Bergen-Belsen uitsluitend Joden vast. Vanaf het begin van het voorjaar van 1944 kwamen er steeds meer niet-Joden aan in Bergen-Belsen. Bij de bevrijding herbergde het kamp gevangenen uit alle groepen die werden vervolgd door de nationaalsocialisten: politieke gevangenen, Sinti en Roma, ‘asocialen’, criminelen, Jehova’s getuigen en homoseksuelen.

INFERNO

Onder druk van het toenemend aantal transporten van vrouwelijke gevangenen ontbond de SS het noordelijke deel van het kampcomplex, dat nog steeds in gebruik was als krijgsgevangenenkamp, en richtte hier een vrouwenkamp op. Het was vooral bedoeld als doorvoerkamp voor vrouwen en jonge meisjes die hier slechts korte tijd verbleven voordat ze doorgestuurd werden naar andere concentratiekampen of naar de drie nevenkampen van Bergen-Belsen, waar ze werden ingezet in de wapenindustrie. Ook Anne Frank en haar zus Margot verbleven hier nadat ze vanuit Auschwitz op transport waren gezet. Beiden stierven er in maart 1945.

Op 15 april 1945 werd Bergen-Belsen bevrijd door Britse troepen. Het inferno dat ze betraden, tartte de verbeelding van elk redelijk denkend mens. Zij troffen ongeveer 60 000 gevangenen in het kamp aan, in verschrikkelijke omstandigheden. Duizenden lijken lagen onbegraven op het kampterrein. Tussen mei 1943 en 15 april 1945 stierven tussen de 36 400 en 37 600 gevangenen in Bergen-Belsen. Binnen enkele weken werden 14 000 noodziekenhuisbedden ingericht in het barakkencomplex, maar voor vele slachtoffers kwam de hulp te laat. In de eerste 12 weken na de bevrijding stierven meer dan 13 000 gevangenen aan de gevolgen van hun verblijf in Bergen-Belsen.

Na de evacuatie van Bergen-Belsen legden Britse troepen het hele kamp in de as om de verspreiding van tyfus te voorkomen. Gedurende zijn bestaan stierven ongeveer 50 000 personen in het concentratiekamp. De meeste slachtoffers waren Joods. Na de bevrijding richtten de Britse bezettingsautoriteiten een kamp

This must never happen again! (Dit mag nooit meer gebeuren) luidt de titel van een boek, verschenen in 1945 bij Pilot Press, New York. Onderschrift bij de foto: ‘Gekruisigd op het bedrog van het fascisme.’ (In het Engels: ‘Crucified on the double-cross of fascism’, een woordspeling die kan tellen omdat ‘double-cross’ zowel ‘dubbel kruis’ als ‘bedrog’ betekent.)

Honderden lijken opeengestapeld in de hel van de aarde. Het inferno uit Dante’s *Divina Commedia*, maar dan 6 eeuwen later en van een onbeschrijflijke gruwel die zelfs de Italiaanse opperdichter zich nooit had kunnen voorstellen.

voor ontheemden op, dat meer dan 12 000 overlevenden huisvestte. Het bevond zich in een Duitse militaire schoolbarak nabij de oorspronkelijke locatie van het concentratiekamp en bleef operationeel tot in 1951.

SS-*Hauptsturmführer* Adolf Haas werd in het voorjaar van 1943 de eerste commandant van het kamp Bergen-Belsen; de gruwelijke SS-*Hauptsturmführer* Josef Kramer verving hem in december 1944. Het aantal SS-functionarissen in Bergen-Belsen varieerde gedurende het bestaan van het kamp. De SS slaagde erin veel van de dossiers van het kamp te vernietigen, waaronder die over het personeel. In de herfst van 1945 berechtte een Brits militair tribunaal in Lüneburg 48 leden van het personeel van Bergen-Belsen, waaronder 37 SS-personeelsleden en

11 gevangenenfunctionarissen. Het tribunaal veroordeelde elf van de beklaagden ter dood, waaronder kampcommandant Josef Kramer. Negentien andere beklaagden werden schuldig bevonden en kregen gevangenisstraffen opgelegd; veertien beklaagden werden vrijgesproken. Op 12 december 1945 executeerden de Britse militaire autoriteiten Kramer en zijn medebeklaagden.

Op het voormalige terrein herinneren graven en gedenkstenen aan het lijden en sterven van de gevangenen. Van het kamp zelf is zo goed als niets bewaard gebleven. De Engelse bevrijders dwongen de SS om de lijken te begraven. Een documentatiecentrum informeert over de geschiedenis van de gevangenen en het kamp.

Duitse verpleegsters uit nabijgelegen ziekenhuizen werden opgeroepen om in het kamp te helpen bij het wassen en desinfecteren van overlevenden. Dit desinfectieproces stond bekend als 'Menselijk Wasgoed'.

Na de bevrijding dwongen de Britten de SS om de lijken te begraven. Maar het waren er te veel om alleen door mankracht een laatste rustplaats te krijgen. Veel slachtoffers moesten met bulldozers naar de massagraven worden gebracht. Op de voorgrond staat kampdokter Fritz Klein, die door de Britten wordt gedwongen om voor de camera getuigenis af te leggen over wat zich in het kamp heeft afgespeeld.

Tussen 6 april en 11 april 1945 zette de SS nog 8 000 Joden op transport. Voor honderden betekende dit de dood. Een van de drie treinen bereikte Theresienstadt; de andere twee werden bevrijd door Amerikaanse troepen nabij Maagdenburg en door Sovjettroepen in de buurt van Tröbitz.

Vlammen verteren een barak in het concentratiekamp van Bergen-Belsen, 'versierd' met een groot portret van Adolf Hitler. De barakken werden in brand gestoken om de verspreiding van epidemiën tegen te gaan.

Van Bergen-Belsen als concentratiekamp is maar weinig overgebleven. Hier en daar staan wat restanten en sporen van een bizar verleden. Maar het is een plek die je gewoon 'voelt'. De wetenschap wat daar is gebeurd, maakt het heel bijzonder en indrukwekkend om er gewoon eens te zijn.

Het documentatiecentrum dat werd opgetrokken aan de rand van het voormalige kamp. Daar waar het 200 m lange, strakke bouwwerk de perimeter van het kamp bereikt, 'zweeft' het letterlijk nog enkele meters de kampsite binnen zonder de aarde eronder te ontheiligen. De permanente tentoonstelling in het gebouw geeft een goede indruk over de gebeurtenissen en het dagelijks bestaan in dit oord tijdens de oorlogsjaren.

De gedenksteen voor Anne en Margot Frank in Bergen-Belsen. Een van de 15 257 gevangenen die zich op 2 december 1944 in het kamp bevonden was een vijftienjarig meisje, genaamd Anne Frank. Haar verhaal is bekend bij zovelen: in augustus 1944 werd zij met haar familie op een Amsterdams onderduikadres gevonden en naar Auschwitz afgevoerd. Zij stierf in Bergen-Belsen in maart 1945, kort voor het einde van de oorlog en nadat ook haar oudere zus Margot al was bezweken.

I R M A G R E S E : ENGEL, HYENA, BEEST

Irma Grese was een *Aufseherin* in de concentratiekampen Ravensbrück, Auschwitz en Bergen-Belsen. Ze stond bekend als ‘de blonde engel van Auschwitz’, ‘de hyena van Auschwitz’ of ‘het beest van Belsen’ vanwege haar bijzonder wrede en perverse gedrag jegens gevangenen, en is een van de bekendste nazimisdadigers.

In 1942 werd Irma Grese door de SS als bewaakster naar het vrouwenkamp Ravensbrück gestuurd. Ze zou bevriend geraakt zijn met Dorothea Binz, die wordt beschouwd als een van de meest sadistische SS-vrouwen van het regime. Binz introduceerde haar in wat zij *Schadenfreude* noemde, wat inhield dat ze gevangenen sloeg, martelde en verkrachtte. In maart 1943 voltooide Irma haar opleiding en werd ze als Aufseherin overgeplaatst naar Auschwitz. Ze wist snel op te klimmen op de hiërarchische ladder en werd in de herfst *Oberaufseherin* (hoofdbe-waakster) van Kamp C in Birkenau. Paradoxaal genoeg stond ze daar vooral bekend als ‘de blonde engel van Auschwitz’. Bij haar promotie in mei 1944 had Grese de leiding over meer dan 30 000 gedeporteerden, waaronder 18 000 vrouwen.

Vanaf die periode bouwde ze een reputatie op als sadist, wat haar de bijnaam ‘het beest’ opleverde bij kampcommandant Josef Kramer. Ze nam deel aan selecties en lette er speciaal op dat ze iedereen die mooier was dan zij naar de gaskamer stuurde. Volgens het getuigenis van Gisella Perl, een Joodse arts die in het ziekenhuis van Auschwitz-Birkenau werkte, sneed Irma Grese de borsten van de gevangenen af zodat ze infecties zouden ontwikkelen, voordat ze hen naar de ziekenboeg liet gaan. Volgens Dr. Perl werd Irma ‘seksueel opgewonden als ze tekenen van lijden zag’.

MARTELMETHODE

In januari 1945, na de ontmanteling van Auschwitz, keerde Grese kort terug naar Ravensbrück en vervolgens ging ze vanaf maart 1945 naar Bergen-Belsen. Hier werd ze in maart 1945 benoemd tot *Arbeitsdienstführerin* (hoofd van de werkdienst), voordat ze op 17 april samen met andere SS-medewerkers door het Britse leger werd gearresteerd. In Bergen-Belsen had ze o.a. een martelmethode bedacht waarbij ze de benen van een zwangere gevangene aan elkaar bond en getuige was van de doodstrijd van de baby.

Irma Grese beantwoordde aan het ideale schoonheidscri-terium van de nazi's: lang, blond en sterk; ze had zelfs, volgens

sommigen, ‘een engelachtig gezicht’. Er werd gezegd dat ze na de oorlog een filmster wilde worden. Volgens verklaringen van Dr. Gisella Perl had Irma Grese een relatie met een SS-officier en eiste ze van Perl dat ze een abortus bij haar uitvoerde. Niette-min lijken de verklaringen van gevangenen erop te wijzen dat ze seksueel misbruik heeft gemaakt van vrouwen. Volgens Gisella Perl had Irma Grese ook gevraagd om getuige te mogen zijn van medische experimenten, waar ze seksueel genot aan beleefde. Er werd tevens beweerd dat ze een relatie had met kampcomman-dant Kramer, maar ook met Josef Mengele. Haar laatst bekende relatie was met SS-soldaat Hatzinger, die in Bergen-Belsen werkte. Om hem te volgen zou ze om een overplaatsing naar dat kamp hebben gevraagd, maar hij stierf aan tyfus.

BELSEN-PROCES

Irma Grese was een van de 45 personen die tijdens het Bel-sen-proces beschuldigd werden van oorlogsmisdaden. Ze werd berecht tussen 17 september en 17 november 1945 als beklaagde nr. 9. Getuigen beschuldigden haar van mishandeling van en moord op gevangenen. Ze zou betrokken zijn geweest bij massale executies, individuele executies met een pistool, zweepslagen hebben gegeven, gevangenen hebben geselecteerd voor de gas-kamers en voor de experimenten van Josef Mengele, seksuele vernederingen hebben opgelegd en hongerige honden op de gevangenen hebben losgelaten. Ze erkende dat ze een gevlochten zweep bij zich droeg en een pistool had, maar ontkende dat ze een herdershond had, gevangenen dood had geslagen of op wie dan ook had geschoten. Hoogstens gaf ze tijdens haar proces toe dat ze klappen met een wapenstok had gegeven om gevangenen sneller te laten lopen of te straffen voor wangedrag. Ze gaf nooit toe schuldig te zijn: ‘Het was onze plicht om antisociale elemen-ten uit te roeien om de toekomst van Duitsland veilig te stellen.’

Grese en tien andere personen werden schuldig bevonden aan misdaden in Auschwitz en Bergen-Belsen en werden ver-volgens ter dood veroordeeld door ophanging. Op 13 december 1945 werd Grese om 10.03 uur opgehangen in de gevangenis van Hamelin. Het vonnis werd uitgevoerd door de Britse beul Albert Pierrepoint. Haar laatste woord was: *Schnell!* Die dag werden drie vrouwen en tien mannen opgehangen met tussenpozen van 30 minuten, de mannen per paar en de vrouwen individueel.

Irma Grese beantwoordde aan het ideale schoonheidscri-terium van de nazi's: lang, blond en sterk; ze had zelfs, volgens sommigen, ‘een engelachtig gezicht’.

Irma Grese in het gezelschap van Josef Kramer op de binnenplaats van de gevangenis waar ze hun proces moesten afwachten.

Irma Grese als beklaagde nummer 9 tijdens het Bergen-Belsen-proces dat plaatsvond tussen september en november 1945. Op de foto wordt ze geflankeerd door Hertha Ehlert (nummer 8), een andere kampbewaakster, en Ilse Lothe (nummer 10), een kapo.

BREENDONK: EEN VAN DE BEST BEWAARDE KAMPEN IN EUROPA

In het begin van de 20ste eeuw maakte het Fort van Breendonk deel uit van de fortengordel rond Antwerpen. Die was ontworpen als ‘oninneembare’ vesting rond de strategische havenstad, maar in de praktijk bleken de constructies niet bestand tegen het zware Duitse geschut, bijvoorbeeld dat van het kanon ‘Dikke Bertha’. Begin oktober 1914 werd het betonnen pantserfort in Breendonk zwaar beschoten en omsingeld door de Duitse troepen. Na de overgave werd het ingenomen door de Duitsers. Tijdens het interbellum bleef het een militair kwartier. Toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak, fungeerde het een tiental dagen (9-18 mei 1940) als hoofdkwartier van de generale staf van het Belgische leger. In die dagen nam de Belgische koning Leopold III er zijn intrek. Nadien richtte de Duitse bezetter in Breendonk een opvangkamp in voor hoofdzakelijk politieke gevangenen. Volgens een verklaring (na de oorlog) van de eerste kampcommandant Schmitt kwam het bevel tot oprichting van

Zicht op de gracht en prikkeldraadomheining rond het fort, 1944-1945.

het kamp o.a. van Karl Haselbacher, leider van de SIPO-SD in België (Duitse politieke politie, onderdeel van de SS). Het was dezelfde SIPO-SD die hier van september 1940 tot augustus 1944 ongeveer 3 600 mensen van een twintigtal nationaliteiten, onder wie 400 à 500 Joden, opsloot.

WEHRMACHT EN SS

De bewaking van de gevangenen was in handen van een klein aantal Wehrmacht-soldaten van een *Landeschützen-Bataillon*: oudere soldaten, ongeschikt voor het front. Zij werden ook ingezet op de werf en voor het uitvoeren van executies. Zij werden aangevuld met een klein Duits SS-garnizoen, vanaf september 1941 enkele Belgische SS-mannen en vanaf 1944 Roemeense en Hongaarse SS'ers.

De eerste gevangenen stapten door de poort van het kamp op 20 september 1940. In de eerste weken verbleven er maximaal twintig gevangenen. Op geen enkel moment kreeg Fort Breendonk de allures van een massakamp: het aantal gevangenen varieerde gedurende het verdere verloop van de oorlog tussen twintig en zeshonderd. Sommigen verbleven er slechts één dag, anderen drie jaar. De gemiddelde verblijfsduur bedroeg ongeveer drie maanden.

In het eerste bezettingsjaar waren de gevangenen van Breendonk vooral Joden, smokkelaars, zwarthandelaars en mensen die door de Duitsers werden gecatalogeerd als ‘asociaal’. Later werden hier ook communisten opgesloten, dit in de nasleep van de anticommunistische ‘Operatie Sonnenwende’. Vanaf 1942 werden de Joodse gevangenen overgebracht naar de Mechelse Dossinkazerne en verbleven in Fort Breendonk vooral verzetslieden en politieke gevangenen. Kazerne Dossin werd gebruikt als *Sammellager*, een verzamelkamp van waaruit Joden, Roma en Sinti op transport naar de concentratiekampen in het buitenland werden gezet, o.a. naar Auschwitz, Buchenwald, Dora, Mauthausen, Sachsenhausen en Vught.

GEWELDDADIG

Het regime in Breendonk was hoogst gewelddadig. Gevangenen werden van bij hun aankomst in het kamp onderworpen aan vernederingen, slagen, dwangarbeid, ondervoeding en foltering. Een nadeel daarbij was de kleinschaligheid van het opvangkamp en het lage aantal gevangenen. In Breendonk was het onmogelijk om zelfs maar even aan de aandacht van de Duitse of Vlaamse bewakers te ontsnappen. Verdwijnen in de massa, zoals in grote kampen, was in Breendonk niet mogelijk. Slechts ongeveer de helft van alle gevangenen zou de oorlog overleven. In Breendonk komen 301 gevangenen om het leven, waaronder 207 door executie. De rest door honger, ontbering, slagen,

In de eerste maanden was het toezicht door de SS beperkt, in die zin dat er slechts vier SS'ers aanwezig waren in het kamp. Philipp Schmitt (die ook het bevel had over het kamp in de Dossinkazerne in Mechelen) was de eerste kampcommandant, dit van september 1940 tot november 1943. Hij zat vaak in zijn bureau, maar was berucht om zijn hond *Lump*, afgericht om gevangenen te bijten. Na de oorlog werd Schmitt wegens

Tijdens de registratieprocedure en het uitdelen van de gevangenisuniformen moesten nieuwe gevangenen blijven stilstaan. Wie bewoog, kon rekenen op een eerste kennismaking met het kampregime en werd zwaar mishandeld.

oorlogsmisdaden ter dood veroordeeld. Zijn medewerker, de gewelddadige *SS-Untersturmführer* Arthur Prauss, zorgde voor de inrichting van het kamp en het dagelijks toezicht op de gevangenen. In november 1943 werd Schmitt opgevolgd door Karl Schönwetter, die de leiding over het kamp had tot de dag van de bevrijding, begin september 1944.

PLAATSVERVANGERS

Hier dient aangestipt dat zowel Schmitt als Schönwetter vaak afwezig waren en dat het kamp dan bestuurd werd door plaatsvervangers zoals Karl Lamotke, Johann Kantschuster, Rudolf Steckmann, Gustav Kämper en anderen. Lamotke, Steckman en Kämper bleven nagenoeg onbekend bij de gevangenen en hielden zich gedeeltelijk op de achtergrond met kantoorwerk. De gewelddadige Kantschuster, die bijna steeds dronken was, werd na de oorlog beschuldigd van moorddadige activiteiten. Hij overtrof in wreedheid zelfs Arthur Prauss. Hij duwde onder andere een gevangene in een ketel kokend water. Ook schoot hij een Joodse gevangene dood omdat de gesel waarmee die afge-ranseld werd bleef haperen toen de man zijn gezicht probeerde te beschermen tegen de zweepslagen.

De eerste gevangene die in Breendonk werd vermoord, heette Moses Luft. Hij werd tijdens het werk neergeschoten door een Wehrmacht-soldaat. Zijn naakte lijk werd door de SS als ‘voor-beeld’ op de binnenplaats geworpen. De gevangenen moesten voor het stoffelijk overschot defileren.

SCHIMMEL EN STANK

De gevangenen verbleven in betonnen kazematten, 48 personen per eenheid. Die kazematten waren kil tot ijszig koud. Hoewel er een potkachel stond, brandde die bijna nooit. De aanwezigheid van een vijftigtal mensen in een kleine ruimte zonder verse lucht (omdat de ramen nooit open mochten) maakte de lucht zo vochtig dat er schimmel op de muren verscheen. Per kamer waren er twee emmers voor het toilet, die elke nacht overliepen. Deze emmers moesten bovendien dienen om de vloer schoon te maken. De stank was vreselijk. De gevangenen sliepen per twee op een stromatras vol ongedierte. Elke morgen om halfzes (in sommige periodes om vier uur) was het appel aan bed. Dan kregen de gevangenen twee minuten om hun bed op te maken. Indien de bewaker ook maar één oneffenheid kon ontdekken bij

de *Bettenbau* kreeg de betrokkene die dag geen eten. Vervolgens kregen de gevangenen twee minuten om zich te wassen (zonder zeep en zonder handdoek). Gedurende een inspectie of appel werden er stevast slagen uitgedeeld.

Per dag kreeg een gevangene 250 gram brood, vier koppen ersatzkoffie en een liter watersoep. Vaak was diarree het gevolg van dit hongerrantsoen, met name bij de verzwakte gevangenen. Een gevangene die zijn behoefte wilde doen, moest toestemming vragen aan de bewaker. Die toestemming kon verleend worden, maar evengoed geweigerd worden, gevolgd door een slag met de knuppel of de zweep. Sommige gevangenen probeerden gras te eten toen de honger te sterk werd, maar kregen hiervoor zware straf. De voedselpakketten van het Rode Kruis werden vaak door de SS'ers voor de varkens geworpen, terwijl de gevangenen toeketen.

VAN GEVANGENENKAMP TOT MEMORIAAL

Op 4 september 1944, bij de bevrijding, treffen de Britten een verlaten kamp aan. Ze brengen er tijdelijk Duitse krijgsgevangenen onder. Vrij snel daarna wordt het voormalige Fort opnieuw gebruikt als kamp. Verzetssrijders sluiten er gedurende de volgende weken ca. 750 vermeende collaborateurs in op. Ook in deze periode, gekend als ‘Breendonk II’, gaan bewakers zich te buiten aan excessen. Op 11 oktober 1944 wordt Breendonk opnieuw ontruimd. De laatste ‘incivieken’ worden overgebracht naar Mechelen. Het Fort wordt nu een officiële gevangenis van de Belgische Staat, die in 1947 definitief haar deuren sluit.

Kort na het vertrek van de laatste gevangenen debatteert de Kamer van Volksvertegenwoordigers over een wetsvoorstel om van Breendonk een Nationaal Gedenkteken te maken. Oud-gevangenen maken zich zorgen dat de herinnering aan de gruwel die de nazi’s hadden begaan, zou gaan vervagen. In augustus 1947 wordt een wet aangenomen die tot de oprichting van het Memoriaal zal leiden, waarbij de oud-gevangenen de regie in handen hebben.

Vanaf 1948 staat de herdenking in het teken van het Belgisch patriotisme. De driekleur wappert boven het Fort en twee herdenkingsplaten aan de ingang herinneren de bezoekers aan de twee grote conflicten van de twintigste eeuw. Patriottisme, antifascisme en anti-totalitarisme werden de belangrijkste kernwaarden van het Gedenkteken. Al snel komt de herinnering in verschillende ideologische vaarwaters terecht. Op zich is dat niet zo verwonderlijk want de kamppopulatie was zeer divers, maar door de Koude Oorlog komen de communisten en anti-communisten tegenover elkaar te staan. De strijd tussen beide partijen bereikt een hoogtepunt bij de plaatsing van het monument *De Weerstand* van Idel Ianchelevici. Het standbeeld van de Roemeense kunstenaar stuitte op verzet uit christendemocratische en liberale hoek. De controverser zal jaren duren. Uiteindelijk werd het standbeeld bij wijze van compromis pas in 1954

Demonstratie van een instrument dat werd gebruikt om vingers te verpletteren in Fort Breendonk. Het originele onderschrift bij deze foto: ‘De foto toont een instrument dat door de Duitsers werd gebruikt om vingers te verpletteren. Het werd aangetroffen in het Duitse ‘Soldatenheim’, Chaussée de Mons 47 in Soignies, door mevrouw Rosette Christiaens. Het instrument werd getoond aan mevrouw Pacquet van wie de vingers werden verpletterd tot de nagels loskwamen. Zij identificeerde het instrument als identiek aan datgene dat werd gebruikt om haar te folteren in Fort Breendonk. Nadat ze het had gezien, zei ze: ‘Neem het weg, ik wil het nooit meer terugzien.’

Zelfs tot op de dag van vandaag blijft de folterkamer in Fort Breendonk doordrenkt met een sinistere sfeer.

ingehuldigd in het bijzijn van koning Boudewijn, en dit buiten de omheining van het Fort.

In de jaren ‘70 komt er sleet op de patriottische herinneringscultuur. De bezoekersaantallen lopen terug en de jeugd voelt zich niet meer aangesproken door het verhaal van de oud-gevangenen. De geest van mei ‘68 steekt ook in Breendonk de kop op. Volgens de toenmalige jongeren moet de aandacht gelegd worden op de dictatoriale regimes die in deze periode aan de macht waren. Ook de homogemeenschap eist zijn plaats op binnen de herinneringscultuur. Het bestuur zal tot ver in de jaren negentig doof blijven voor alle kritiek. De patriottische herinnering verstarde tot een vrij gesloten circuit. De bestuurders bleven krampachtig vasthouden aan de vermeende authenticiteit die in de jaren 1940 was opgebouwd. Niet alleen de boodschap was achterhaald, maar de museale opstelling was in al die decennia niet vernieuwd. In de jaren ‘80 doken de bezoekersaantallen onder de zestigduizend.

In de jaren 1990 nam de belangstelling voor het Gedenkteken weer toe dankzij een hernieuwde interesse in de Tweede Wereldoorlog en een groeiende interesse uit het onderwijs. Door de groei van extreemrechts ontstond er bij sommigen de behoefte aan een opvoeding tot democratisch burgerschap. Door de herdenking van de vijftigste verjaardag van de bevrijding in 1944 werden er tot in het kleinste dorp herdenkingsplechtigheden en tentoonstellingen georganiseerd. Het was een herinnering die

de mensenrechten centraal stelde. Ook het Gedenkteken van het Fort van Breendonk maakte van de gelegenheid gebruik om zijn verhaal te verbreden. Het ministerie van Defensie verhoogde zijn subsidie aan het Fort, waardoor renovatiewerken aangevat konden worden. De verschillende overheden gingen zich steeds meer bekommeren om de herinneringspolitiek. Een wet in 2003 wijzigde het statuut van het Fort en plaatste die onder federale bevoegdheid. Op 6 mei 2003 huldigde Albert II het gerestaurerde Memoriaal in met een vernieuwd museumparcours. Het accent was verschoven van patriottische verheerlijking naar mensenrechten.

Sinds 2017 maakt het Fort van Breendonk deel uit van het War Heritage Institute, een parastatale structuur van het Ministerie van Defensie. Het Memoriaal trekt jaarlijks nog meer dan honderdduizend bezoekers aan, waarvan meer dan zeventig procent scholieren. Het blijft tachtig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog een permanente uitdaging om een jong publiek voor deze thematiek te boeien en het verhaal van Breendonk hedendaags te houden.

Met dank aan Nico Theunissen, War Heritage Institute. Voor het gedeelte over de geschiedenis van het Memoriaal werd gedeeltelijk geput uit het boek ‘Scherven van de oorlog’ van Bruno Benvindo en Evert Peeters.

Mijnheer Van Hove toont de littekens op zijn benen, ze zijn het gevolg van de folteringen die hij onderging in Fort Breendonk.

Gevangenen werden gedwongen om deze steile helling op en af te kruipen met op hun rug zakken die met stenen waren gevuld.

De gevangenen werden ondergebracht in betonnen kazematten waar het ijzig koud was en de schimmel op de muren stond, 1945-1946.

Zicht op het executieterrein en de galgplaats in Fort Breendonk, 1944-1945. Het kampregime in Fort Breendonk was ongemeen gewelddadig. Meer dan tweehonderd gevangenen kwamen er om het leven door executie of ophanging.

Het Fort van Breendonk maakte deel uit van de legendarische Fortengordel rond Antwerpen, die tijdens WO I niet de beschermende rol speelde die men had verwacht. Tijdens WO II richtten de Duitsers hier een ‘Auffanglager’ in voor hoofdzakelijk politieke gevangenen. In totaal werden in Fort Breendonk ongeveer 3 600 mensen gevangengezet.

Nog steeds prominent aanwezig in deze ruimte waar de Duitsers ‘recht’ spraken: de adelaar, het hakenkruis en het Waffen-SS-motto ‘Meine Ehre heisst Treue’ (Mijn eer betekent trouw).

De muren van deze ruimte dragen de namen van degenen die vanuit Breendonk naar concentratiekampen in Duitsland en Polen werden weggevoerd, als blijvende herinnering aan het gruwelijke hoofdstuk in de geschiedenis van het fort.

In 1947 werd de imposante site uitgeroepen tot ‘Nationaal Gedenkteken van het Fort van Breendonk’. Dit is een van de best bewaarde kampen in Europa, nu deel uitmakend van het War Heritage Institute.

BUCHENWALD: ‘JEDEM DAS SEINE’

KZ Buchenwald, opgericht op deze bijzondere plek, fungeerde als vervanging voor de kleinere kampen Lichtenburg, Sachsenburg en Bad Sulza. Er was behoefte aan een nieuw kamp, ontworpen voor langdurig gebruik, voor de geplande heropbouw van de Duitse samenleving volgens de nazi-eugenetica, waarin nog enkel plaats zou zijn voor een raszuiver Germaans volk. In mei 1937 viel de keuze op de Ettersberg, gelegen net buiten de stadsgrenzen van Weimar. Dit beroemde Weimar, waar ooit Goethe, Schiller, Liszt en Bach woonden en waar de Duitse constitutionele democratie het levenslicht zag, werd helaas voor altijd verbonden met de gruwelen van het nazitijdperk.

De bouw van concentratiekamp Buchenwald startte in de zomer van 1937. De eerste gevangenen arriveerden op 15 juli 1937 aan de bouwplaats op de Ettersberg. In die periode werd nog gesproken over ‘*Konzentrationslager (KZ) Ettersberg*’. Vanaf augustus veranderde die naam in KZ Buchenwald. Tegen het einde van het jaar was het aantal gevangenen gestegen tot meer dan 2 500. Onder hen zaten leden van het verzet, voormalige veroordeelden, Jehova’s getuigen en mensen die vervolgd werden vanwege hun homoseksualiteit.

‘IM LAUFSCHRITT’

De gevangenen moesten zelf het kamp bouwen. Het was onmenselijk zwaar werk. Bomen moesten worden geveld want het terrein moest eerst worden vrijgemaakt alvorens er kon worden gebouwd. In de nabijgelegen steengroeve moesten de gevangenen stenen houwen die ze vervolgens op de schouders en *im Laufschrift* (in looppas) naar het kampterrein moesten brengen.

KZ Buchenwald vanuit vogelperspectief. De foto werd genomen na de bevrijding

De stenen dienden als bouw materiaal voor de barakken, de wachttorens en de SS-verblijven. Wie een steen droeg die te klein werd bevonden, stelde zich bloot aan de strengste straffen. Het moordende tempo dat de gevangenen moesten aanhouden van de voet van de Ettersberg naar de ingang van het kamp eiste duizenden levens. Het eerste gedeelte van de weg wordt daarom de ‘Bloedstraat’ genoemd. Verderop bevond zich de ‘Carachoweg’, zo genoemd omdat nieuwkomers hier werden opgewacht door de SS met honden en zweepen onder het schreeuwen van ‘Caracho’ (‘enthousiasme’).

Het aantal gevangenen in KZ Buchenwald nam in de loop van 1938 gestaag toe. Als onderdeel van het initiatief *Arbeitsscheu Reich* (ASR), gericht op ‘werkweigeraars’ in het Duitse Rijk, stuurde de politie in april en juni meer dan 4 000 mannen naar Buchenwald, waar de SS hen registreerde als ‘ASR’-gevangenen. Onder het mom van dergelijke arrestaties werden honderden Sinti en Roma en meer dan duizend Joden gedeporteerd naar het kamp. In oktober 1938 overschreed het aantal gevangenen voor het eerst de 10 000. Na de novemberpogroms werden nog eens 9 845 Joodse mannen door de Gestapo gedeporteerd naar het slechts half afgewerkte kamp. Het uiteindelijke doel op dat moment was om Joden door middel van terreur en geweld te dwingen het land te verlaten. Voor de Joden was het kampregime nog harder en wreder dan voor de anderen. Ze moesten 14 tot 15 uur per dag werken. Eind 1938 werden de meesten onder hen vrijgelaten onder druk van Joodse en internationale organisaties die ervoor hadden gezorgd dat ze het land konden verlaten.

‘ZINGENDE PAARDEN’

In de maanden na het begin van de oorlog in 1939 nam het aantal gevangenen fors toe. Ongeveer 8 500 mannen werden naar Buchenwald gestuurd, onder hen honderden Tsjechen en Roma, meer dan 2 000 Polen, en meer dan duizend Joden uit Wenen. Tegelijkertijd escaleerde de terreur van de SS. Meer dan 3 000 Polen en Joden werden in het zogeheten ‘Polenkamp’ (een tentenkamp opgetrokken op het appelplein) opgesloten, waar ze in het blikveld van iedereen in de smerigste ellende moesten proberen te overleven en daar in de meeste gevallen niet in slaagden.

Intussen had de SS de zogenaamde *Fuhrkolonnen* in het leven geroepen, waarvoor Joden en Sovjetkrijgsgevangenen werden ingezet. Ze werden als paarden behandeld, met kettingen aan zware vierwielige karren vastgebonden en moesten onmogelijk zware lasten voorttrekken. Terwijl ze werkten, werden ze gedwongen om te zingen. De SS bestempelde hen als ‘zingende paarden’.

Begin 1940 begon de SS uitgeputte gevangenen te vermoorden door middel van injecties. Vanwege het toenemende aantal sterfgevallen liet de SS naast het appelplein een crematorium bouwen, dat in de zomer van 1940 in gebruik werd genomen. Alleen al in dat jaar stierven meer dan 1 800 gevangenen in KZ Buchenwald.

De dwangarbeid in Buchenwald eiste duizenden levens. Het werktempo - ‘*im Laufschrift*’ - dat de gevangenen moesten aanhouden was moordend en dit mag letterlijk worden genomen.

Joden worden na hun aankomst in het kamp verzameld op de appelplaats - ze dragen hun burgerkleding nog. Na de pogroms van 9 en 10 november 1938 werden duizenden Joden gearresteerd en naar Buchenwald gebracht.

‘JEDEM DAS SEINE’

De leuze op de kamppoort in Buchenwald, *Jedem das Seine* (ieder krijgt wat hij verdient), confronteerde de gevangenen dag in dag uit met de gruwelijke gevolgen van de nieuwe wereld waarin ze gedwongen waren te leven. Met deze woorden benadrukte de SS de grens tussen het nazi-‘meesterras’ en zijn ‘inferieuren’. Het motto weerspiegelde de totale minachting van de nazi’s voor de menselijke gelijkwaardigheid. Het was de samenvatting van een ideologie die individuen die niet pasten in het nieuwe wereldbeeld op grond van politieke, sociale, biologische en rassendiscriminatie op brute wijze uit de samenleving amputeerde. De zinsnede was niet alleen zo op het hek aangebracht dat deze leesbaar was vanuit het appelplein, maar was ook in een goed zichtbare rode kleur geschilderd. Tot aan de bevrijding liet de SS de rode verf aan de kant van de gevangenen elk jaar vernieuwen.

Een ander principe dat in het kamp werd gehanteerd, *Ver-nichtung durch Arbeit* (vernietiging door middel van arbeid) was de belangrijkste doodsoorzaak in Buchenwald. De structurele ondervoeding en de slopende dwangarbeid waren er de oorzaak van dat ziekten de bovenhand kregen en de gevangenen zich letterlijk doodwerkten. Vanaf 1941 kwamen daarbovenop nog de georganiseerde moorden op groepen gevangenen.

Dat jaar werden bijvoorbeeld meer dan 500 zieke en gehandicapte gevangenen vermoord in de ‘euthanasie’-dodencentra van Sonnenstein (Pirna) en Bernburg. De kampleiding volgde hiermee de richtlijnen op van *Aktion 14f13*. De meeste slachtof-

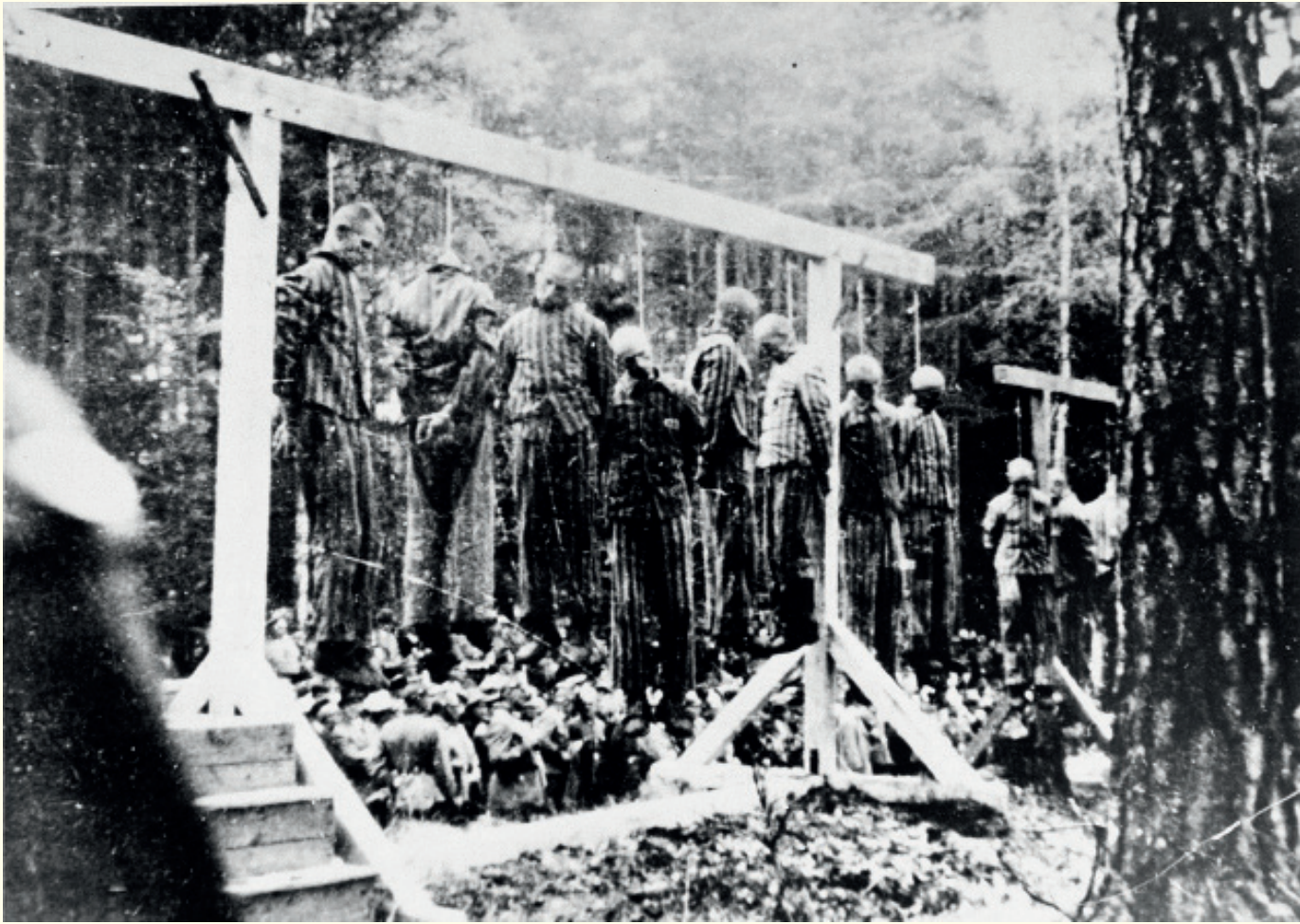
fers waren Joodse gevangenen. De SS pleegde de grootste massamoord in Buchenwald in samenwerking met de Wehrmacht en de Gestapo. In een omgebouwde paardenstal niet ver van het kamp werd een moordoperatie opgezet op minstens 8 000 Sovjetkrijgsgevangenen. Naast dergelijke georganiseerde moorden voerde de SS in Buchenwald ook executies uit voor de Gestapo. Ook farmaceutische bedrijven en medische instituten waren van de partij om de weerloze gevangenen te gebruiken als proefkonijnen in hun zoektocht naar efficiënte behandelingsmethoden en vaccins tegen besmettelijke ziekten als tyfus en difterie.

Het verloop van de oorlog deed de vraag naar arbeidskrachten voor de wapenindustrie fors toenemen. Ook in Buchenwald werd de focus vanaf 1943 verlegd naar de belangen van de Duitse oorlogseconomie. Naast het kamp liet de SS op de weg naar Weimar een wapenfabriek bouwen, die in het voorjaar van 1943 in bedrijf ging. Om tegemoet te komen aan de groeiende vraag naar arbeidskrachten werden politieke gevangenen van verschillende nationaliteiten en ‘buitenlandse burgerarbeiders’ uit de Sovjet-Unie en Polen aangevoerd. Datzelfde jaar kreeg Buchenwald een treinstation, met spoorverbinding naar de wapenfabriek en het kamp. In slechts drie maanden tijd moesten gevangenen de tien kilometer lange spoorlijn aanleggen, extreem zwaar werk. De werken begonnen op 17 maart en de spoorlijn werd in gebruik genomen op 21 juni. Ze werd geëxploiteerd door Bachstein GmbH, een particulier spoorwegbedrijf uit Berlijn.

Door de inzet van gevangenen in de Duitse wapenindustrie ontstond er een grotere vraag naar arbeiders. Een groeiend aantal mensen uit heel Europa werd naar Buchenwald

Een bewijs van de medische experimenten die in het kamp werden uitgevoerd: doorsnede van een geconserveerd afgehaakt hoofd dat werd teruggevonden in Buchenwald.

Twintig concentratiekampgevangenen, van wie de meesten Joods zijn, hangen aan de galg in een bos bij Buchenwald na de moord op een Duitse politieagent, 1942-1943. Tijdens zijn ambtstermijn als commandant van Dachau had Theodor Eicke de regels met betrekking tot de bestraffing van gevangenen in de concentratiekampen gestandaardiseerd. De *Lagerordnung* ofwel het kampreglement voorzag in specifieke straffen voor bepaalde wandaden in het kamp. Hoewel voor ernstige lijfstraffen en de doodstraf de toestemming van de centrale SS-autoriteiten in Berlijn nodig was, handelde de kampcommandant vaak zoals hij wilde. Als een gevangene de SS op welke manier dan ook verwondde, waren collectieve straffen vaak het gevolg, zoals op deze foto, waar twintig onschuldigen werden opgehangen als vergelding voor de moord op een bewaker of politieagent. Details over dit voorval zijn niet bekend.

Waar er geproduceerd wordt, moet er ook vervoerd worden. Met de bouw van de Gustloff Werke-afdeling moest er een spoorwegverbinding komen tussen Buchenwald en Weimar. De gevangenen kregen slechts drie maanden de tijd om de tien kilometer lange 'ijzeren weg' aan te leggen.

‘KLEIN KAMP’

Met meer dan 110 000 geregistreerde gevangenen eind februari 1945 was Buchenwald, samen met zijn subkampen, in die periode het grootste nog bestaande concentratiekamp. Een derde van de mannen en vrouwen waren Joodse gevangenen. Het zogenaamde ‘Klein Kamp’ in Buchenwald veranderde in de laatste maanden voor de bevrijding in een dodenzone. Tussen januari en april 1945 stierven alleen al in dat deel van het kamp maar liefst 6 000 gevangenen. Met het kinderblok 66 was het echter tegelijkertijd een plek waar honderden kinderen en jongeren werden gered.

Op 7 april begon de SS met het ontruimen van het hoofdkamp. In de daaropvolgende dagen werden 28 000 gevangenen per spoor vervoerd of gedwongen te voet naar de concentratiekampen Dachau en Flossenbürg en het getto van Theresienstadt te gaan. Tegelijkertijd begon de ontruiming van de oostelijke nevenkampen. Waarschijnlijk hebben meer dan 10 000 gevangenen de marsen en het treintransport niet overleefd. Ze stierven onderweg van uitputting of werden neergeschoten door hun bewakers.

In de loop der jaren was er in Buchenwald een krachtige verzetsbeweging ontstaan. De leden produceerden clandestiene radio's en wisten de hand te leggen op wapens die ze verborgen hielden. Onder leiding van een Internationaal Kampcomité slaagde de organisatie erin om de grootschalige evacuatieplannen van de nazi's aan het einde van de oorlog deels te saboteren. Op 11 april 1945 in de ochtend mobiliseerden de leiders van dat comité de verzetsstrijders en voorzagen hen van wapens. Rond de middag kozen de resterende SS'ers de vlucht en namen de gevangenen het kamp over. In de namiddag rolden de tanks van de Amerikaanse bevrijders het kamp binnen en bevrijdden ze de resterende 21 000 gevangenen, onder wie ongeveer 900 kinderen en jongeren.

Voor informatie over de huidige site van Buchenwald verwijzen we naar de foto's en de onderschriften.

gedeporteerd om het arbeidsaanbod aan te vullen. Tussen eind 1942 en de herfst van 1944 is het aantal gevangenen vertienvoudigd. Medio oktober 1944 werden ongeveer 88 000 mannen vastgehouden in het hoofdkamp op de Ettersberg en in verschillende subkampen. Hiervan bestond de grootste groep uit ‘buitenlandse burgerarbeiders’ uit de Sovjet-Unie en Polen en politieke gevangenen van verschillende nationaliteiten. Duizenden Joden, Sinti en Roma voegden zich bij hen.

KEERPUNT

KZ Buchenwald had in totaal 136 nevenkampen. In al die kampen werden de gevangenen meedogenloos uitgebuit. Naar het einde van de oorlog toe werd de situatie steeds dramatischer, zoals het geval was in alle concentratiekampen. Vanaf 1944 nam de SS-administratie van Buchenwald ook nevenkampen van Ravensbrück over, waar vrouwen en meisjes gedwongen werden om werk voor de Duitse oorlogsindustrie te verrichten.

Eind augustus 1944 voerden de geallieerden een luchtaanval uit op de wapenfabriek in het kamp en het SS-complex. Dit betekende een keerpunt en het begin van de laatste fase van KZ Buchenwald. Door het oprukkende Rode Leger aan de oostelijke frontlinie werden steeds meer gevangenen in de oostelijk gelegen kampen op dodenmars of op transport gezet in de richting van kampen die verder van de frontlinie lagen. Buchenwald werd overspoeld door duizenden extra gevangenen die, als ze het kamp al bereikten, meer dood dan levend waren.

Gevangenen aan het werk in de steengroeve, september 1937.

‘Ik werd omringd door een gruwelijk stinkende walm. Mannen en jongens staken hun handen uit om me aan te raken. Velen van hen waren op sterven na dood, maar ze glimlachten met hun ogen... Twee rijen lichamen lagen als brandhout opgestapeld.’

Een van de gevangenenbarakken in het kamp. Het onderschrift bij de foto luidt: '1 500 personen sliepen in dit gebouw. 5 of 6 personen sliepen in elke sectie zonder dekens - geen warmte, en op massief hout. Ze vertrokken om 6 uur 's ochtends en kwamen terug om 19 uur. Elke nacht stierven minstens 50 van hen. Er waren speciale barakken voor Joden en degenen die te zwak waren om te werken, zij werden daarheen gestuurd om te sterven.'

In Buchenwald was de grens tussen leven en dood zeer dun. Deze jonge mannen kunnen een brief naar het thuisfront schrijven met het verlossende nieuws dat ze levend en wel zijn. Naast hen liggen stoffelijke resten van lotgenoten die minder geluk hebben gehad.

Een groep overlevenden juicht een portret van Stalin toe in het pas bevrijde concentratiekamp Buchenwald. Kort na de bevrijding door de Amerikanen nam het Rode Leger de controle over het kamp over, aangezien Weimar in de Russische bezettingszone lag.

Recent bevrijde gevangenen verdringen zich in een van de barakken van het Amerikaanse Derde Leger op 14 april 1945. Het oorspronkelijke onderschrift luidt: 'Dit is een foto van de gevangenen in Weimar, Duitsland, toont de kleding van de gevangenen. Het gebouw, dat normaal gesproken voor 350 gevangenen was bestemd, werd bewoond door ongeveer 350 gevangenen door troepen van het Amerikaanse Derde Leger.'

Toen de Amerikaanse troepen op 11 april 1945 het kamp bereikten, troffen ze niet enkel overlevenden. Overal in het kamp lagen stapels uitgemergelde lijken.

Een groepje jonge overlevenden na de bevrijding.

In de jaren negentig van de vorige eeuw werd een team van historici aan het werk gezet om de herdenkingsplaats uit de DDR-periode te transformeren tot een plaats waar herdenking en herinnering hand in hand zou gaan met educatie en onderzoek, afgestemd op een moderne benadering van de Holocaust en de geschiedenis van de concentratiekampen.

Op de zuidelijke helling van de Ettersberg verrees in 1958 een indrukwekkend monument ter nagedachtenis aan duizenden concentratiekampgevangenen die op deze plek in massagraven verdwenen. Wie het monument wil bezoeken, moet eerst afdalen naar 'de nacht van het fascisme', de drie massagraven. Vervolgens leidt de weg weer omhoog naar een klokkentoren, 'het licht van de vrijheid'.

Uitkijkend over het weidse landschap staat de beeldengroep 'Revolt der Gefangenen' van Fritz Cremer. Het bronzen beeldhouwwerk is het grootste in zijn soort in Duitsland. Cremer creëerde elf personages die de heldenmoed verpersoonlijken van de gevangenen die 'zichzelf hebben bevrijd' onder communistisch leiderschap. De politiek bewuste strijder, de 'Rufer' (roeper), roept tot actie op. Aan de rechterkant staan de figuren van de 'Zweifler' (twijfelaar) en de 'Negative' (pessimist). Boven de 'Stürzende' (vallende man) - in het midden van de groep - staat de figuur van de 'Schwörer' (de gezworene), die de 'eet van Buchenwald' aflegt. De 'Junge' (jongen) met de vastberaden uitdrukking vertegenwoordigt de kinderen die gered zijn door de verzetsstrijders van het kamp.

De drie massagraven worden verbonden door de 'Laan der Naties'. Langs de laan staan 18 zuilen met vuurschalen, een ontwerp gebaseerd op oude Egyptische voorlopers. Ze dragen de namen van 18 geselecteerde naties, van waaruit mensen naar Buchenwald werden gedeporteerd. Niet lang na de inauguratie van het gedenkteken werd niet alleen de samenstelling van de landen bekritiseerd, maar werden er ook twijfels geuit of de nadruk op 'naties' een passende manier was om de mensen te vertegenwoordigen die werden vervolgd op basis van raciale en sociale criteria.

Massieve ringvormige muren markeren drie grote grafputten. Dit zijn de massagraven van het concentratiekamp Buchenwald, waar de SS in het voorjaar van 1945 ongeveer 3 000 lichamen begroef (nog eens 2 000 lichamen in aangrenzende graven). Veel van de overledenen waren Hongaarse Joden, die via Auschwitz naar Buchenwald waren gedeporteerd. Op een plaquette worden ze afgebeeld als 'antifascistische verzetsstrijders en patriotten'.

‘LA VITA È BELLA’

Alle gruwelijkheden en wreedheden die in de geschiedenis van Buchenwald de boventoon voeren ten spijt, werd er aan het einde van de oorlog een hoofdstuk toegevoegd dat een verhaal brengt van overleving, moed en menselijke veerkracht.

Kinderen hadden in Buchenwald doorgaans weinig overlevingskansen. Als ze te zwak of te jong waren, konden ze niet worden ingezet voor dwangarbeid en werden ze ofwel vermoord ofwel gedeporteerd naar kampen als Bergen-Belsen en Auschwitz. Sommige kinderen ontsnapten aan een gewisse dood omdat volwassen gevangenen hen verborgen hielden in het kamp. Tijdens de laatste oorlogsmaanden, toen de nazi's begonnen met de evacuatie van de oostelijk gelegen kampen, nam het aantal kinderen en adolescenten in Buchenwald drastisch toe.

Onder leiding van Antonin Kalina, een Tsjechische politieke gevangene, wist een groep kampbewoners de SS ervan te overtuigen om hen een zone te laten inrichten in een uithoek van het 'Kleine Kamp' voor de opvang van deze nieuwe stroom jonge gevangenen. Ze deden er alles aan om de kinderen te bescher-

men tegen de SS en zorgden ervoor dat ze extra voedsel en kleding kregen. Kalina gaf de grotendeels Joodse kinderen en adolescenten een niet-Joods klinkende naam. In Blok 66 werden de kinderen zoveel mogelijk afgeschermd van de dwangarbeid en het willekeurige geweld van de SS.

Bij de bevrijding van het kamp waren er nog 904 kinderen en jongeren in leven in Buchenwald. Een van hen was de vierjarige Jozef Schleifstein, die in 1943 met zijn vader naar Buchenwald was gedeporteerd. Zijn vader verstopte hem in een zak en wist hem zo het kamp binnen te smokkelen en te redden van deportatie naar een vernietigingskamp. Met de steun van andere gevangenen bleef Jozef Schleifstein lange tijd verborgen voor de SS. De gelijkenis met de vijfjarige Giosué in de film van Roberto Benigni *La vita è bella* is treffend, maar louter toevallig. Schleifstein sprak immers decennialang niet over zijn ervaringen, zelfs niet met zijn eigen kinderen. Toen een reporter van *The Jewish Week* hem in de late jaren negentig wist op te sporen, was de film reeds een kaskraker en had Benigni verschillende Oscars op zak.

Een groepje kinderen die het kamp hebben overleefd. Centraal op de foto staat de vierjarige Jozef Schleifstein, als levend bewijs dat het leven toch nog mooi kan zijn.

BUCHENWALD, OHRDRUF, OBAMA EN EISENHOWER

We schrijven 5 juni 2009: als eerste Amerikaanse president ooit bezoekt Barack Obama het voormalige concentratiekamp Buchenwald. Hij wordt vergezeld door Angela Merkel en twee overlevenden van het kamp. Wanneer hij zijn toespraak houdt, wordt duidelijk dat hij hier ook om persoonlijke redenen is: ‘Ik ken deze plek al sinds ik een jongen was, toen ik verhalen hoorde over mijn grootoom. Hij was een jongeman die in de Tweede Wereldoorlog diende en maakte deel uit van de 89ste Infanteriedivisie. Zij waren de eerste Amerikanen die een concentratiekamp bereikten en bevrijdden Ohrdruf, een van de subkampen van Buchenwald (...). Mijn grootoom keerde terug in een staat van shock, was weinig spraakzaam en isoleerde zich maandenlang van familie en vrienden, alleen met de pijnlijke herinneringen die zijn hoofd niet verlieten. En zoals we zien - zoals we hier enkele van de beelden zagen, is het begrijpelijk dat iemand die getuige was geweest van wat hier had plaatsgevonden, zich in een staat van shock bevond.’

Ohrdruf was een nevenkamp van Buchenwald en werd pas in november 1944 opgericht. Het kamp moest onderdak bieden aan gevangenen die werden ingezet in een aantal onduidelijke en absurde SS-bouwprojecten. Zo moesten ze nog in de allerlaatste dagen van de oorlog een ondergrondse bunker bouwen als alternatief hoofdkwartier voor de Duitse Rijksregering. Dit project werd uiteraard nooit voltooid. Eind 1944 zaten er al meer dan 10 000 gevangenen in de kampen en eind maart 1945 in

totaal zo’n 20 000, voornamelijk Russen, Polen en Hongaarse Joden. Er waren niet voldoende barakken om alle gevangenen onderdak te bieden en dus moesten ook stallen, tenten en oude bunkergebouwen als onderkomen dienen. De meest elementaire medische verzorging en hygiënische voorzieningen ontbraken en er was onvoldoende voedsel. In het kamp stierven duizenden mensen van uitputting of ze werden brutaal vermoord. Men schat dat kamp Ohrdruf in de paar maanden van zijn bestaan tot wel 7 000 mensenlevens heeft geëist.

Met de hete adem van de geallieerden in de nek begonnen de SS’ers begin april met het evacueren van de ongeveer 13 000 resterende gevangenen. Wie te zwak was om te marcheren, werd door de SS-bewakers neergeschoten. De lijken werden in brand gestoken. Begin april 1945 betraden eenheden van het Amerikaanse 602de Tank Destroyers Battalion, de 4de Pantserdivisie en de 89ste Infanteriedivisie het kamp. Ohrdruf was de eerste rechtstreekse confrontatie van de westerse geallieerden met de gruwelijkheden die zich in de naziconcentratiekampen hadden afgespeeld. Toen Amerikaanse soldaten het kamp binnenkwamen, troffen ze de ontbindende resten van honderden vermoorde gevangenen aan, sommigen bedekt met kalk en anderen gedeeltelijk verbrand. Ze troffen er ook de overlevende gevangenen van het kamp aan, levende lijken die volledig uitgehongerd en uitgemergeld waren. Een van die soldaten was Charlie Payne, de grootoom van Obama. Op 12 april bracht generaal Dwight D.

Generaal Dwight Eisenhower en andere hoge officieren van het Amerikaanse leger schouwen niet de troepen, maar de stapels lijken waarmee het pas bevrijde kamp bezaaid lag. De man in de zwarte jas vlak achter Eisenhower is Ignaz Feldmann, die tot aan het uitbreken van de oorlog profvoetballer was bij de Joodse voetbalclub Hakoah Wenen. Feldmann overleefde Westerbork, Theresienstadt, Auschwitz en ook Ohrdruf.

Amerikaanse soldaten inspecteren de lichamen van vermoorde gevangenen in het concentratiekamp Ohrdruf. Het oorspronkelijke onderschrift luidt: ‘Hier liggen de lichamen van enkele vermoorde gevangenen. De dood van de man op de brancard op de voorgrond wordt zorgvuldig onderzocht. Volgens overlevenden had deze man altijd beweerd dat hij een Amerikaan was, en men denkt dat hij ofwel een piloot ofwel een parachutist was.’

hen gesproken dankzij de hulp van een tolk. Het visuele bewijs en de verbale getuigenissen van honger, wreedheid en bestialiteit waren zo overweldigend dat ik er een beetje misselijk van werd. In één ruimte, waar twintig of dertig naakte mannen lagen opgestapeld, gestorven van honger, wilde George Patton niet eens binnengaan. Hij zei dat hij ziek zou worden als hij dat zou doen. Ik heb dit bezoek met opzet gebracht zodat ik uit de eerste hand bewijs van deze dingen kan leveren, mocht er ooit in de toekomst de neiging ontstaan om deze beschuldigingen louter als ‘propaganda’ af te schilderen.’

Op 19 april 1945 stuurde Eisenhower opnieuw een telegram naar Washington met het verzoek leden van het Congres en journalisten naar de pas bevrijde kampen te laten afreizen, opdat zij de verschrikkelijke waarheid over de wrede daden van de nazi’s wereldkundig zouden kunnen maken. Het verzoek werd diezelfde dag nog ingewilligd.

Eisenhower, samen met de generaals George S. Patton en Omar Bradley, een bezoek aan het kamp. Daarop verzond hij een telegram aan Washington met de woorden:

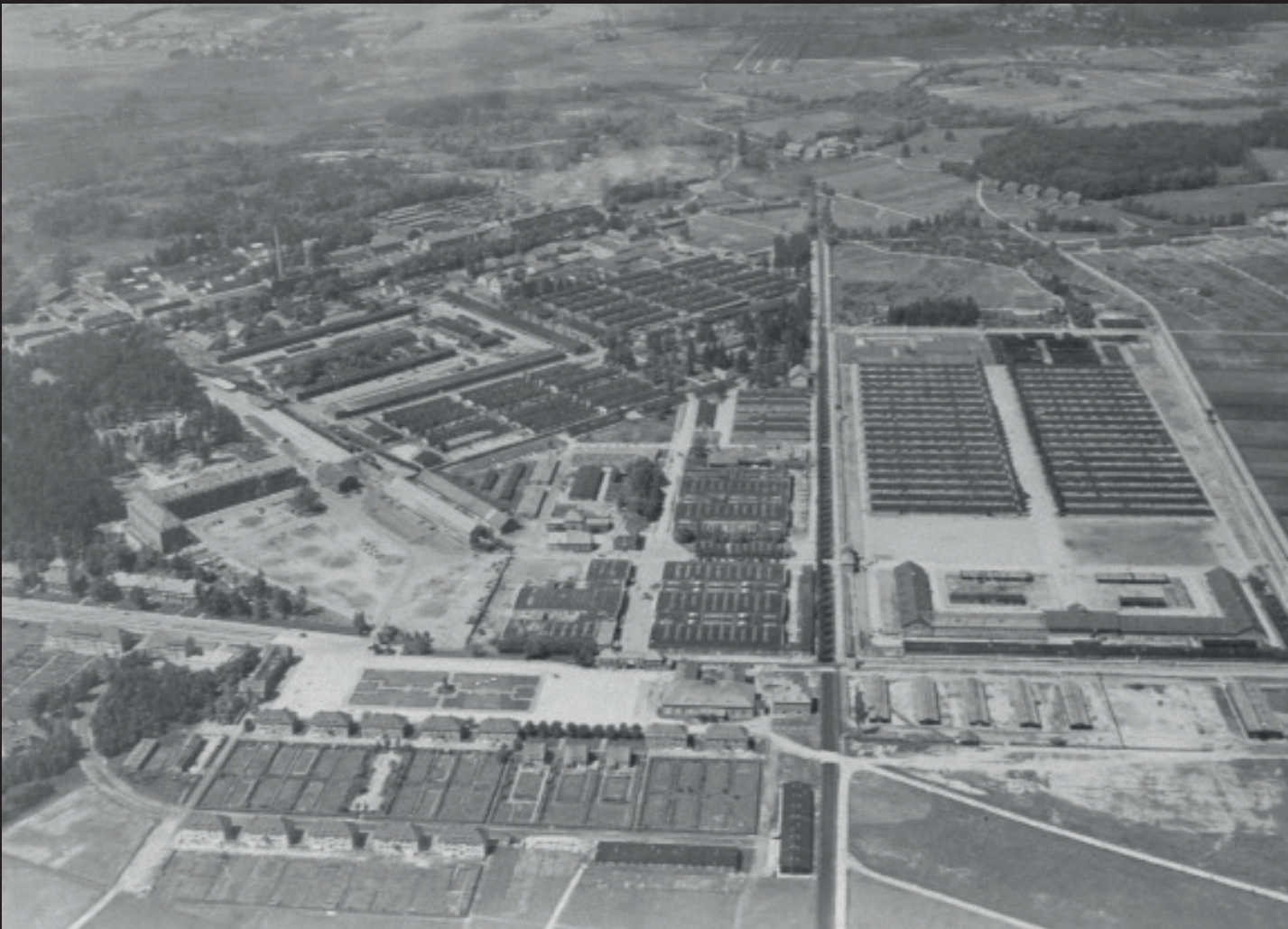
‘Het meest interessante – zij het afschuwelijke – dat ik tijdens de reis te zien kreeg, was tijdens een bezoek aan een Duits interneringskamp bij Gotha. De dingen die ik zag zijn eigenlijk te schokkend om te beschrijven. Terwijl ik door het kamp liep, ontmoette ik drie mannen die gevangen hadden gezeten en die de gruwelen bij wonder hadden overleefd. Ik heb met

Generaal Dwight Eisenhower en een gezelschap van hoge officieren van het Amerikaanse leger, waaronder Generaals Bradley, Patton en Eddy, bekijken de verkoolden resten van gevangenen die op een gedeelte van het spoorwegtraject zijn verbrand tijdens de evacuatie van het kamp. Ook afgebeeld zijn Jules Grad (tweede van links die aantekeningen maakt), correspondent voor de *Stars and Stripes* U.S. Army-krant, en Alois J. Liethen uit Appleton, Wisconsin, de soldaat met snor die dienstdeed als tolk tijdens de rondleiding in Ohrdruf. Rechts van de tolk staat Ignaz Feldmann.

DACHAU: MASTEROPLEIDING IN GRUWEL

Dachau was het eerste officiële en professioneel opgezette concentratiekamp dat tot voornaamste doel had om politieke gevangenen voor langere tijd op te sluiten. Hier leerden de SS'ers hoe ze met de 'Untermenschen' moesten afrekenen. Van meet af aan was KZ Dachau een oord van verschrikking. In deze tijd werd gezegd: 'Lieber Gott, mach mich stumm, dass ich nicht nach Dachau komm.' Kampcommandant Theodor Eicke, snel benoemd tot 'Inspecteur van de Concentratiekampen', legde het 'Dachau-model' dat hij persoonlijk had ontwikkeld op als de standaard die gevolgd moest worden in alle andere concentratiekampen. Het Dachau-model als masteropleiding in gruwel.

Een luchtfoto van KZ Dachau, genomen in mei 1945, dus vlak na de bevrijding van het kamp.

Heinrich Himmler, hoofd van de SS, op inspectiebezoek in Dachau in mei 1936.

Dachau. Een aparte groep in het kamp vormen de geestelijken. Einde 1940 vaardigt Himmler een richtlijn uit waarin hij Dachau selecteert als centraal kamp om leden van de clerus op te sluiten. Bij zijn aanstelling in 1933 had Hitler de belofte gedaan dat hij de rechten van de kerk niet zou schenden. Eens hij zijn positie had geconsolideerd, verbrak hij echter deze belofte en zette hij het langetermijnplan om 'Duitsland te dechristianiseren' in werking. Geestelijken werden het doelwit van vaak verzonnen aanklachten, met talloze arrestaties tot gevolg. Een 2 700-tal werd naar Dachau afgevoerd waar ze in het zogenaamde 'priesterblok' verbleven. Volgens Harold Marcuse was 93% onder hen katholiek en 64% daarvan van Poolse origine.

DE GROEIENDE MACHT VAN DE SS

Kampcommandant Theodor Eicke introduceert in oktober 1933 een systeem dat brutale strafregels voor de gevangenen en dienstbevelen voor de SS in het kamp omvat. Binnen de omheining van het kamp heeft de SS-commandant absolute jurisdictie. Het gewone recht wordt buitenspel gezet. Onder het voorwendsel dat de SA (*Sturmabteilung*) een coup (de 'Röhm-putsch') plant, beveelt Adolf Hitler in 1934 de SS om hooggeplaatste SA-functionarissen en andere politieke tegenstanders in het hele rijk te vermoorden; 21 van deze moorden worden gepleegd in het concentratiekamp Dachau. De rol van de SS bij dit bloedbad draagt beslissend bij aan hun groeiende macht. SS-eenheden nemen de controle over andere concentratiekampen over, die tot dan toe bewaakt werden door de SA.

In 1937 begint men met de uitbreiding van het SS-kamp en de bouw van een nieuw gevangenenkamp met een capaciteit van 6 000 gevangenen. De gevangenen worden gedwongen om de uiterst zware bouwwerken uit te voeren. Het decreet over de 'preventieve bestrijding van misdaad door de politie' uit 1937 systematiseert arrestatiecampagnes gericht op personen die worden vervolgd als 'asociaal' en 'beroepscriminelen'. Deze bepaling vormt de basis voor de massale arrestaties die het volgende jaar worden uitgevoerd. In 1938 worden Oostenrijk en het Sudetenland geannexeerd. Een stroom aan politieke gevangenen, Roma, Sinti en Joden wordt vanuit de bezette gebieden gedeporteerd naar Dachau. Ten gevolge van de novemberpogroms in 1938 komen bijna 11 000 Joodse mannen in Dachau terecht. Ze worden fysiek mishandeld, onder druk gezet door de SS om hun eigendommen en bezittingen af te geven, en gedwongen om te emigreren.

De Tweede Wereldoorlog begint op 1 september 1939 wanneer de Duitse strijdkrachten Polen aanvallen. Eind september evacueert de SS tijdelijk het gevangenenkamp in Dachau om het terrein te gebruiken voor militaire training van de SS 'Doods-hoofddivisie'. Tot het voorjaar van 1940 worden om en bij 5 000 gevangenen overgebracht naar de concentratiekampen Flossenbürg, Mauthausen en Buchenwald, waar de omstandigheden van hun gevangenschap dramatisch verslechteren. Vanaf 1940 worden steeds meer gevangenen naar het concentratiekamp Dachau vervoerd uit door de Duitse strijdkrachten bezette landen. Zodra de oorlog begint, verslechteren de leefomstandigheden drastisch voor de gevangenen in Dachau, net als in alle

Vanaf het einde van de jaren dertig komt er een massale aanvoer van gevangenen

door de SS gerunde kampen. De moorddadige werkomstandigheden, ontoereikende rantsoenen en een gebrek aan hygiënische voorzieningen in het kamp leiden tot een stijgend sterftecijfer.

De jaren 1941-1942 worden gemarkeerd door een radicalisering van het naziregime met de implementatie van de *Endlösung der Jugendfrage* en Hitlers invasie van de Sovjet-Unie (Operatie Barbarossa). De invasie in de Sovjet-Unie brengt een instroom van Sovjetkrijgsgevangenen op gang die de kampbevolking in Dachau sterk doet toenemen in 1941. Deze krijgsgevangenen worden met een gruwelijke wreedheid behandeld en, volledig indruisend tegen de Conventie van Genève, in de meeste gevallen standrechtelijk geëxecuteerd. Het United States Holocaust Memorial Museum schat het aantal vermoorde Sovjetgevangenen in Dachau in de nasleep van Operatie Barbarossa op 4 000. In de jaren 1941-1942 komt de uitvoering van het plan om het Europese Jodendom te vernietigen stilaan op kruissnelheid. Gaandeweg komen er dus ook steeds meer Joden in Dachau terecht.

Net zoals voor de andere concentratiekampen, is het ook voor KZ Dachau moeilijk exacte cijfers te geven. Naar schatting stapten om en bij 200 000 gevangenen van een veertigtal verschillende nationaliteiten door de poort van Dachau en overleefden ten minste 40 000 gevangenen hun verblijf in Dachau niet. Dachau is wel nooit een vernietigingskamp geweest in de strikte zin van het woord zoals Treblinka, Belzec, Sobibor en Birkenau. In deze kampen kwamen de gedeporteerden aan om meteen naar de gaskamers te worden gestuurd. Maar Dachau was wel degelijk een moordfabriek waar niet het gas maar arbeid, ziekte en executies voor de vernietiging zorgden.

‘ARBEIT MACHT FREI’

Niemand in Dachau kon naast de slogan *Arbeit macht frei* kijken. Werkt maakt vrij. Veel stond in het teken van dit ene doel: gevangenen met zo weinig mogelijk verzorging zoveel mogelijk laten werken. In de beginjaren werden de gevangenen vanuit het hoofdkamp ingezet om moerassen droog te leggen, wegen aan te leggen en diverse bouwprojecten te realiseren. Naarmate de oorlogsmachine op volle toeren begon te

draaien en er dus meer arbeidskrachten nodig waren om het hoognodige oorlogsmaterieel te produceren, werden er bijkampen opgericht, die in het nazi-jargon meestal *Arbeitslager* of *Arbeitskommando* werden genoemd. Vanuit het hoofdkamp Dachau wordt een netwerk van 140 bijkampen uitgebouwd in de regio Zuid-Beieren. De functie van het hoofdkamp evolueert stilaan naar een verzamel- en distributiepunt van dwangarbeiders. Zolang er voldoende gevangenen beschikbaar waren om diegenen te vervangen die onder het juk van het labeur waren gestorven, zou dit ‘businessmodel’ standhouden.

HONGER, TYFUS, TBC, DYSENTERIE

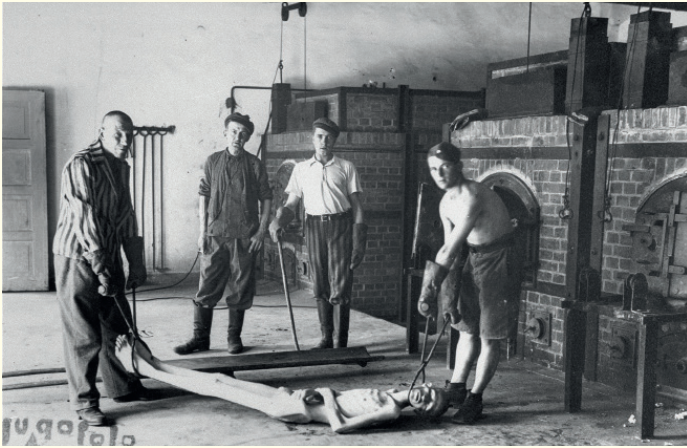
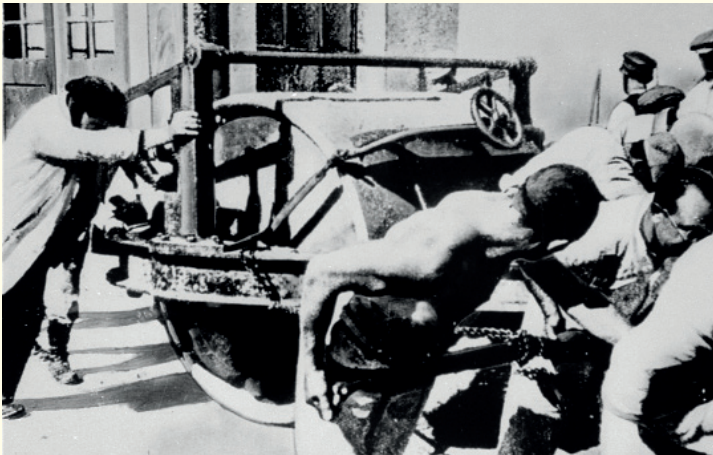
Businessmodel? Zeker, flink over nagedacht, in al zijn ‘finesses’. Hoe nuttig is het bijvoorbeeld om gevangenen vol te proppen met eten dat vanwege de te grote aantallen sowieso niet voorradig is, of te duur om aan te slepen, te ‘arbeidsintensief’ om ‘toe te dienen’, wanneer er een virtueel onbeperkte aanvoer is van nieuwe werkkrachten? Het eten dat de gevangenen kregen, was niet eens voldoende voor iemand die niet werkt en bedlegerig is. De gevangenen stierven door een waaier aan doodsoorzaken, niet alleen door arbeid, maar ook door honger, tyfus, tbc, dysenterie en andere ziekten.

Wie niet meer kon werken, werd slachtoffer van het euthanasieprogramma *Aktion 14f13* en naar het kasteel van Hartheim (bij Linz) gebracht en vergast. Ook werden gevangenen al rijdend vergast in daartoe uitgeruste vrachtwagens, de voorgangers van de gaskamers. Wanhopige gevangenen pleegden zelfmoord door het niemandsland binnen te gaan. Dit was een drie meter breed gebied dat bij betreding onmiddellijk dodelijk geweervuur vanuit de wachttorens uitlokte. En dan waren er nog de massa-executies van Russische krijgsgevangenen, Polen en Joden.

ALLEN NAAR DACHAU

In de laatste maanden van de oorlog verslechterden de omstandigheden in KZ Dachau. Terwijl de geallieerde troepen richting

In Dachau gold net als in Buchenwald ‘vernietiging door arbeid’, hoewel dat in de nazipropaganda uiteraard anders werd verpakt. Deze nazipropagandafoto uit 1937 werd verspreid met het opschrift: ‘Een lading bakstenen is lichter dan de last van een misdaad. Waardering voor wat men bereikt, kan worden aangeleerd.’ Of deze Joodse gevangenen het daarmee eens waren, valt te betwijfelen. Als muilezels worden ze

¹Overlevenden tonen hoe zij te werk moesten gaan bij het cremeren van de lichamen.

²Poolse gevangenen tonen hoe de SS'ers executies uitvoerden.

Duitsland oprukten, begonnen de Duitsers gevangenen van concentratiekampen in de buurt van het front naar meer centraal gelegen kampen te verplaatsen. Zo hoopten ze te voorkomen dat grote aantallen gevangenen bevrijd zouden worden. Transporten vanuit diverse geëvacueerde kampen, voornamelijk vanuit Buchenwald, Flossenbürg en de bijkampen van Natzweiler, arriveerden voortdurend in Dachau. Na dagenlang reizen met weinig of geen voedsel of water, kwamen de gevangenen verzwakt en uitgeput aan, vaak op de rand van de dood. Tyfus-epidemieën werden een ernstig probleem als gevolg van overbevolking, slechte sanitaire omstandigheden, ontoereikende voorzieningen en de verzwakte toestand van de gevangenen. Naar het einde van de oorlog toe schoten de mortaliteitscijfers in Dachau dan ook als een raket de hoogte in. De laatste vier maanden dat het kamp operationeel was, verliepen catastrofaal. Door een gebrek aan kolen konden de crematoria het grote aantal lijken niet meer verwerken. De gevangenen werden verplicht om hun dode medegevangenen naar een nabijgelegen heuvel te brengen en daar in een massagraf te begraven.

De gevangenen die in die laatste maanden nog in staat waren om te werken, trokken nog dagelijks naar hun werk en ontvingen het normale kamprantsoen, hoewel vanaf december 1944 ook voor hen het dagelijkse rantsoen snel daalde. Niettegenstaande het loodzware regime hadden deze gevangenen meer kansen om in leven te blijven dan de ongelukkigen in de zogenaamde ‘gesloten barakken’, ook wel ‘quarantaineblokken’ of ‘tyfusblokken’ genoemd.

De gesloten blokken waren volledig van de andere gevangenenblokken afgesloten. Er waren maanden waarin de SS zich in bepaalde blokken niet liet zien, wegens een tyfusepidemie die vele duizenden levens kostte. In afwezigheid van de SS regeerden de beroepsmisdadigers. Die hadden de ‘baantjes’ in handen en hadden altijd voldoende te eten. Ze eigenden zich de broodrantsoenen toe van de honderden doden die dagelijks vielen en die slechts om de twee of drie dagen werden opgehaald. Die rantsoenen werden verstrekt zolang de rechthebbenden ‘officieel’ in het blok verbleven, ook al lagen de slachtoffers naakt, bevroren en dood buiten, een kaartje met hun nummer aan hun enkel gebonden.

MASSAGRAF

Vanaf het einde van 1944 tot aan de dag van de bevrijding stierven er ongeveer 15 000 mensen, ongeveer de helft van alle gevangenen, in KZ Dachau. Zelfs in die laatste dagen van april 1945 bleven er gevangenen toestromen vanuit andere concentratiekampen.

Eind april, met de hete adem van de Amerikaanse troepen in hun nek, begint de SS met het evacueren van gevangenen om te vermijden dat ze bevrijd zouden worden door de geallieerden. Op dat moment zijn er 67 665 gevangenen geregistreerd, van wie meer dan de helft in het hoofdkamp en een kleine helft in de bijkampen. Minstens 25 000 onder hen worden weggevoerd in goederentreinen of erger, gedwongen de tocht zuidwaarts te voet aan te vatten. Gevangenen die de dagenlange dodenmars niet kunnen volhouden, worden doodgeschoten. Velen sterven door uitputting,

honger en blootstelling aan de elementen. Maanden later wordt er langs de route een massagraf ontdekt met 1 071 gevangenen.

Op 29 april 1945 bereiken Amerikaanse troepen het hoofdkamp.

Ook na de bevrijding waren er aanvankelijk nog tussen de 50 en 80 sterfgevallen per dag te registreren. Naast de gevolgen van het misbruik door de SS en de harde omstandigheden bleven mensen immers sterven, vooral aan tyfus en ondervoeding.

Amerikaanse soldaten verzorgen tyfuspatiënten die de hel van de 'gesloten blokken' hebben overleefd in een speciaal daarvoor ingerichte afdeling.

Overlevenden in Allach, een bijkamp van Dachau, begroeten hun Amerikaanse bevrijders.

DE CONCENTRATIEKAMPEN ALS HERAUTEN VAN DE VREDE

Heden ten dage zijn de concentratiekampen van de nazi's uit de Tweede Wereldoorlog meer dan ooit plaatsen van herinnering en herauten van de vrede. Net zoals bijvoorbeeld de duizenden militaire begraafplaatsen over heel de wereld die in stand worden gehouden door de Commonwealth War Graves Commission. Dodenakkers die weliswaar het voordeel hebben van de ontroerende uniformiteit die schuilt in de maagdelijk witte grafstenen, picturaal voorwaar een indrukwekkend visueel 'spektakel' dat op de terreinen van de kampen moeilijk te evenaren is.

De eerste maanden na de bevrijding worden de terreinen van het Dachau-kamp gebruikt om er voormalige gevangenen in onder te brengen die ziek zijn en niet in staat om terug te keren naar hun thuisland, of die wachten om gerepatriëerd te worden. De Amerikaanse overheid voorziet hen van voedsel en medicijnen. Van juli 1945 tot de zomer van 1948 gebruikt het Amerikaanse leger het voormalige SS-kamp en het voormalige gevangenenkamp voor de internering van nazipartijfunctionarissen en leden van de SS. Op het terrein van het voormalige SS-kamp vindt de zoektocht naar gerechtigheid plaats. In tegenstelling tot het Proces

van Neurenberg, dat nazioorlogsmisdadigers berechtte onder jurisdictie van de vier geallieerde bezettingsmachten, werden de Dachau-processen georganiseerd door uitsluitend Amerikaanse militaire rechtbanken. Naast het Dachau-proces zelf waar personeelsleden van het kamp zich moesten komen verantwoorden voor hun daden, werden in de loop van de volgende drie jaar nog vijf andere hoofdprocessen gevoerd: het Mauthausen-proces, het Flössenburg-proces, het Auschwitz-proces, het Dora-Nordhausen-proces en het Mühlendorf-proces. Elk van deze zes processen genereerde een stroom aan bijkomende aanklachten. In totaal werden 489 afzonderlijke procedures opgestart.

Het 'Internationale Monument' van Nando Glid is opgebouwd uit verschillende componenten. Vanuit het toegangsgebouw loopt een pad naar een muur, met daarop een inscriptie die de bezoekers oproept om actief te werken aan een samenleving zonder terreur en zonder angst. De centrale bronzen sculptuur van het monument schreeuwt de wanhoop en het lijden van de gevangenen uit. De menselijke figuren zijn met elkaar verstrengeld door prikkeldraad. De betonnen pilaren rondom symboliseren de bewakingstorens. Tegenover deze sculptuur bevindt zich een reliëf in de vorm van een ketting om de solidariteit tussen de gevangenen te illustreren. Het wandelpad leidt ten slotte naar een tombe met de as van een onbekend slachtoffer

In 1948 geeft de Amerikaanse militaire autoriteit de gronden van het voormalige gevangenenkamp terug aan de Beierse staat. Er wordt een ontvangstkamp gebouwd voor verdreven Duitsers, dat later het 'Dachau Oost woongebied' wordt genoemd. Zeven jaar later hervormt het Internationale Kampcomité zich tot het *Comité International de Dachau* (CID). Vervolgens is er een feit dat belangrijk is voor de toekomst van alle sites van concentratiekampen. Een aanvullende overeenkomst bij de Verdragen van Parijs plaatst de graven van slachtoffers van het naziregime onder speciale bescherming. Dit voorkomt dat de geplande onmiddellijke sloop van het voormalige crematorium doorgaat. In 1960 laat Johannes Neuhäusler, hulpbisschop van München, de Kapel van de Doodstrijd van Christus bouwen op het terrein van het voormalige gevangenenkamp; de kapel wordt ingewijd tijdens het Eucharistisch Wereldcongres met 50 000 aanwezigen.

POLITIEKE EN MAATSCHAPPELIJKE EDUCATIE

Het CID en de Beierse staatsregering raken het eens over de oprichting van een herdenkingsplaats op het terrein van het voormalige gevangenenkamp. Sloopwerkzaamheden aan de barakken – die door de verschillende vormen van gebruik sinds 1945 vervallen en sterk veranderd waren – gaan van start en er worden twee replica's gebouwd. Daarnaast wordt begonnen met de restauratie van de muren en wachttorens. Op 9 mei 1965 wordt de KZ Gedenkstätte Dachau geopend, inclusief een nieuwe documentaire tentoonstelling. Op 8 september 1968 wordt het Internationale Monument van Nando Glid onthuld. De beeldhouwer, die vanwege zijn Joodse achtergrond in zijn thuisland Joegoslavië werd vervolgd door de nazi's, had een door het CID georganiseerde kunstenaarswedstrijd gewonnen.

In de periode 1975-1985 ontwikkelt de Herdenkingsplaats Dachau zich steeds meer tot een plek voor politieke en maatschappelijke educatie. 'Vergeten' slachtoffergroepen – zoals Sinti en Roma, Jehova's getuigen en homoseksuelen – laten van zich horen. In het voorjaar van 1980 gaat een groep Sinti en Roma in hongerstaking om te protesteren tegen aanhoudende discriminatie.

Bij de vijftigste verjaardag van de bevrijding van KZ Dachau zijn de geesten, zowel nationaal als internationaal, rijp voor de volgende stap. Een nieuw concept voor de Herdenkingsplaats wordt uitgewerkt. Op 29 april 1995 wijdt metropoliet Nikolai Kutepov van Nizhny Novgorod en Arzamas de Russisch-Orthodoxe kapel in. Zes jaar later wordt een gedeelte van de nieuwe tentoonstelling geopend in de voormalige kampgevangenis/de 'bunker'. Op 2 mei 2003 wordt de nieuwe hoofdtentoonstelling geopend, gevestigd in het voormalige onderhoudsgebouw. De tentoonstelling volgt het leidmotief van het 'pad van de gevangenen'. Bij de zestigste verjaardag van de bevrijding van Dachau wordt de ingang van de Gedenkstätte aangepast aan de werkelijke historische omstandigheden. Bezoekers kunnen nu via de Jourhaus, de toegangspoort tot het voormalige gevangenenkamp, het terrein betreden.

In de zomer van 1940 werd een eerste crematorium gebouwd in Dachau, maar reeds een jaar later was de capaciteit ervan niet meer voldoende om het groeiend aantal doden te cremeren. In de lente van 1942 werd gestart met de bouw van wat men 'Barak X' zou gaan noemen. In het nieuwe crematorium werden vier ovens geïnstalleerd. De zone met de crematoria lag wat afgezonderd van de rest van het

DIEFSTAL

In de nacht van 1 op 2 november 2014 stelen onbekenden de historische poort met het opschrift *Arbeit macht frei* ('werk maakt vrij') van de Jourhaus-poort. De poort wordt het jaar daarop vervangen door een replica. Bij de zeventigste verjaardag van de bevrijding nemen ongeveer 130 voormalige gevangenen en bevrijders, vergezeld van hun families, deel aan de herdenkingsceremonies. Bondskanselier Angela Merkel bedankt de overlevenden voor hun betrokkenheid bij onderwijsprogramma's als ooggetuigen en herdenkt de doden van het concentratiekamp.

Op 22 februari 2017 keert de gestolen poort met het opschrift *Arbeit macht frei* terug naar de herdenkingsplaats, nadat ze werd gevonden op een parkeerplaats in de Noorse stad Bergen. De poort wordt gerestaureerd en gepresenteerd in een vitrine als onderdeel van de hoofdtentoonstelling.

De 'bunker', zoals de gevangenen de kampgevangenis noemden, was een plek die grote angst inboezemde. De verhoorkamer was geïsoleerd, zodat het geschreeuw van de ondervraagde binnen de muren van de kamer bleef. In de extreem krappe cellen moesten gevangenen dagen aan een stuk trachten te

In 'Barak X' werden ook sanitaire ruimtes, een mortuarium, een gaskamer en

MEDISCHE EN PSEUDOMEDISCHE EXPERIMENTEN

Honderden slachtoffers in Dachau vonden de dood ten gevolge van de gruwelijke medische en pseudomedische experimenten die in het kamp werden uitgevoerd door gereputeerde wetenschappers. Deze vonden voornamelijk tussen 1942 en 1945 plaats, en niet alleen in Dachau uiteraard. Diegenen die de experimenten overleefden, hielden er vaak ernstige en blijvende handicaps aan over.

In diverse kampen, bijvoorbeeld ook in Auschwitz, werden onder leiding van o.a. Eduard Wirths geselecteerde gevangenen onderworpen aan verschillende experimenten. Deze waren bedacht om Duitse militairen te helpen in gevechtssituaties, nieuwe wapens te ontwikkelen, militair personeel te helpen bij herstel na verwondingen, en om de naziraciale ideologie en eugenetica te bevorderen, inclusief de 'beroemde' tweelingexperimenten van Josef Mengele. Aribert Heim voerde dit soort medische experimenten uit in Mauthausen.

Gevangenen werden als menselijke proefkonijnen gebruikt om bijvoorbeeld voor de Luftwaffe experimenten te ondergaan in verband met hogedruk- en decompressieproblemen die Duitse piloten vaak ondervonden op grote hoogte.

Ook de problematiek van piloten die in zee waren terechtgekomen en na hun redding vaak aan onderkoeling stierven, gaf aanleiding tot 'wetenschappelijk' onderzoek. Gevangenen werden onderworpen aan onderkoeling. Dit gebeurde door onderdompeling in ijskoud water of eenvoudigweg door gevangenen buiten te laten bevriezen. Later werden ze weer verwarmd door onderdompeling in warm of zelfs kokend water. Of door de lichaamswarmte van een of twee naakte vrouwen.

De wereldvermaarde prof. dr. Claus Schilling, gespecialiseerd in tropengeneeskunde, spoot malariakiemen in om op die manier een medicijn tegen malaria te ontwikkelen. Andere pseudomedische experimenten gingen van het uittesten van medicijnen door infecties op te wekken tot het opereren van gezonde mensen. Voor al deze 'medische' proeven werden de sterkste gevangenen uitgekozen. Velen overleefden de proefnemingen niet. Claus Schilling stond terecht op het Dachau-proces, waar hij ter dood werd veroordeeld. Het vonnis werd uitgevoerd op 28 mei 1946 in Landsberg am Lech door ophanging.

In Dachau waren de voornaamste verantwoordelijken prof. Dr. Ernst Holzlöhner en dr. Sigmund Rascher. De eerste werd uiteindelijk door de Britten gevangen genomen, maar pleegde in 1945 nog voor zijn proces zelfmoord. De tweede viel voor het einde van de oorlog in ongenade bij Himmler, dit naar aanleiding van een persoonlijke kwestie. Hij werd geïnterneerd en vlak voor de bevrijding met een nekschot geëxecuteerd. Zijn vrouw onderging hetzelfde lot. Holzlöhner en Rascher deden proeven met gevangenen in een ruimte met extreem lage of hoge luchtdruk. De gevangenen werden hier letterlijk tot waanzin gedreven. Ze stierven na de gruwelijkste pijnen: gescheurde longen, opengesprongen aders en zware hersenbeschadigingen.

Dr. Franz Blaha, een Tsjechische arts en zelf een gevangene in Dachau vanaf april 1941, getuigde hierover op het Neurenberg Proces: 'In 1942 en 1943 werden experimenten op mensen uitgevoerd door Dr. Sigismund Rascher om de effecten van veranderende luchtdruk te bepalen. Er werden maximaal vijftientwintig personen tegelijkertijd in een speciaal gebouwde vrachtwagen geplaatst waarin de druk kon worden verhoogd of verlaagd zoals nodig was. Het doel was om de effecten van grote hoogte en snelle parachuteafdalings op mensen te achterhalen. Via een raam in de vrachtwagen zag ik de mensen op de vloer van de vrachtwagen liggen. De meeste gevangenen stierven als gevolg van deze experimenten, door interne bloedingen in de longen of de hersenen. De rest hoestte bloed op van zodra ze eruit werden gehaald. Ik kreeg de taak toegewezen om, zodra de dood was vastgesteld, de lichamen eruit te halen en de interne organen naar München te sturen voor onderzoek. 400 tot 500 gevangenen werden onderworpen aan deze experimenten. Degenen die niet dood waren, werden naar ziekenblokken gestuurd en kort daarna geëxecuteerd. Slechts enkelen ontsnapten aan de dood.'

Sigmund Rascher documenteerde zijn experimenten ook met foto's. Op deze foto

Naziartsen en hun assistenten dwongen gevangenen om deel te nemen aan de experimenten; ze gaven zich niet vrijwillig op en er werd geen toestemming gegeven voor de procedures. Meestal werden de experimenten uitgevoerd zonder verdoving en leidden ze tot dood, trauma, verminking of blijvende invaliditeit, en daarom worden ze beschouwd als voorbeelden van medische marteling.

Naast de hogedrukexperimenten werd in Dachau tussen augustus 1942 en mei 1943 ook een reeks hypothermische experimenten uitgevoerd. Deze hadden tot doel een methode uit te zoeken om Duitse piloten die in de Noordzee zouden neerstorten en aan onderkoeling blootgesteld zouden worden, op te warmen. Sigmund Rascher (vooraan

‘CODE VAN NEURENBERG’

Na de oorlog werden deze misdaden berecht in wat bekend werd als het ‘Proces van de Artsen’, dat liep van 9 december 1946 tot 19 augustus 1947. Drieëntwintig vooraanstaande artsen en hun leidinggevend en werden voor een Amerikaans tribunaal gebracht in Neurenberg op beschuldiging van hun vrijwillige deelname aan oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid. In het openingspleidooi van de openbare aanklager, lezen we:

‘De beklaagden in deze zaak worden beschuldigd van moorden, martelingen en andere gruweldaden gepleegd in naam van de medische wetenschap. Het aantal slachtoffers van deze misdaden loopt in de honderdduizenden. Slechts een handvol van hen is nog in leven; enkele van de overlevenden zullen in deze rechtszaal verschijnen. Maar het merendeel van deze ongelukkige slachtoffers werd zonder enige vorm van proces gedood of stierf tijdens de martelingen waaraan ze werden onderworpen. De meesten stierven een anonieme dood. In de ogen van hun moordenaars waren de slachtoffers geen menselijke individuen. Ze werden in grote hoeveelheden als slachtvee aangevoerd, maar slechter behandeld dan als ze inderdaad dieren waren geweest.’

Verschillende naziartsen voerden als verdediging aan dat militaire noodzaak hun experimenten rechtvaardigde en vergeleken het lot van hun slachtoffers met ‘nevenschade’ door geallieerde bombardementen. Bovendien voerden ze aan dat binnen het internationale recht nergens een duidelijk onderscheid werd gemaakt tussen wat al dan niet was toegestaan bij het uitvoeren van medische experimenten op of met mensen. Dit argument zette twee Amerikaanse dokters ertoe aan om een memorandum op te stellen waarin aan de hand van een zestal punten wettelijk toegestaan en ethisch verantwoord medisch-wetenschappelijk onderzoek met mensen werd gedefinieerd. Het memorandum werd na het proces verder uitgebreid met vier extra richtlijnen en staat sindsdien bekend als de ‘Code van Neurenberg’.

Hoewel de code nooit echte rechtsgeldigheid kreeg toegewezen, heeft hij op het internationale toneel invloed uitgeoefend op verklaringen en regelgevingen in het veld van de medische ethiek.

Tussen 9 december 1946 en juli 1947 vond het ‘Proces van de Artsen’ plaats in Neurenberg. De 23 beklaagden moesten zich verdedigen tegen vier aanklachten: misdaden tegen de menselijkheid, lidmaatschap van een criminele organisatie, oorlogsmisdaden en deelname aan samenzwering. Jadwiga Dzido, slachtoffer van een medisch experiment, toonde een bewonderenswaardige veerkracht door haar folteraars persoonlijk te confronteren met haar getuigenis op het ‘Proces van de Artsen’. In Ravensbrück was zij slachtoffer geworden van medische experimenten. De SS dokters besmetten haar met stafylokokken waardoor ze hoge koorts kreeg. Om de wonden van Duitse soldaten op het slagveld na te bootsen, werden vervolgens twee incisies aangebracht in haar been. Jadwiga werd ingedeeld in de controlegroep die geen tegenmedicatie kreeg, zodat ze nog zieker werd en gedurende drie maanden in half comateuze toestand tussen leven

DE TREIN DES DOODS

KZ Dachau werd op 29 april 1945 bevrijd door het 7de Amerikaanse Leger. Nog voor de Amerikaanse troepen het kamp betraden, troffen ze buiten de omheining van het kamp een trein met tientallen goederenwagens aan, uitpuilend van dode lichamen die zich in een vergevorderd stadium van ontbinding bevonden. Amerikaanse soldaten zullen later getuigen dat ze, nog voor ze het kampterrein naderden en hun ogen het onvoorstelbare zouden aanschouwen, werden getroffen door een penetrante, misselijkmakende en allesoverheersende geur. Sommigen dachten dat ze in de buurt waren van een chemische fabriek. Anderen dachten aan de geur van verbrande veren. Begin april was een goederentrein met meer dan 4 000 gevangenen vanuit Buchenwald vertrokken met Dachau als eindbestemming. Op 19 april 1945 moest de trein noodgedwongen afgeleid worden en halt houden in het station Nammering vanwege schade aan het spoor door geallieerde bombardementen. Daar probeerden lokale inwoners aan de gevangenen eten en drinken te geven, maar dat werd gestolen door de SS'ers en politiemensen die de trein bewaakten. De bevelvoerende Duitse officier, luitenant Hans Meerbach, beval dat de lichamen van de dode gevangenen van de trein moesten worden gehaald en gecremeerd. Dit nam naar zijn oordeel echter te veel tijd in beslag, en gevangenen werden gedwongen de lijken naar een nabijgelegen massagraf in een ravijn te dragen, op enkele honderden meters van de trein. Ter plekke werden de gevangenen na het uitvoeren van hun gruwelijke taak doodgeschoten en in hetzelfde graf gegooid. Op die manier werd het leven van 524 gevangenen beëindigd. Bijna 800 lijken kwamen terecht in het massagraf. De lichamen werden bedekt met kalk en het graf werd onder water gezet om de ontbinding van de lijken te bespoedigen. Op 24 april vervolgde de trein zijn reis naar Dachau. Bij aankomst haalden de SS-bewakers de gevangenen die nog leefden uit de trein en lieten de doden en de stervenden gewoon achter in de goederenwagens.

Nog voor de Amerikaanse troepen het kamp betreden, treffen ze buiten de omheining van het kamp een trein met tientallen goederenwagens aan, volgeladen met lijken. Dit gruwelijk zicht en de immense geur die ermee gepaard ging, is

Op 28 april werd het massagraf in Nammering ontdekt door Amerikaanse troepen. SS'ers die werden vastgehouden in een nabijgelegen krijgsgevangenenkamp werden gedwongen de lichamen uit de grond te halen en aan beide zijden van het ravijn neer te leggen. De inwoners van Nammering moesten vervolgens langs de slachtoffers stappen. De lichamen werden begraven in de omliggende

HET DACHAU-RAPPORT

De gruwelijke aanblik van de trein des doods buiten de kampomheining en de immense geur die ermee gepaard ging, vormden nog maar de proloog van wat de geallieerden bij het openen van de kamppoort aantroffen op 29 april 1945: stapels uitgemergelde lichamen, en misschien nog erger om te aanschouwen, de duizenden ‘wandelende skeletten’ die erin geslaagd waren om de gruwelen van Dachau te overleven. Zelfs voor geharde veteranen als de soldaten van het 7^e Amerikaanse Leger was de aanblik zo traumatiserend, dat een aantal onder hen spontaan begonnen te schieten op de SS'ers die zich nog op het kampterrein bevonden. Kolonel William Wilson Quinn, die deel uitmaakte van de inlichtingendienst van het 7e Amerikaanse Leger, besloot zelf naar het kamp te vertrekken om de schokkende en onbeschrijfelijke scènes met eigen ogen te aanschouwen. Hij beseftte dat de aard van de misdaden die hij in het kamp aantrof zozeer de menselijke verbeelding te boven ging, dat het voor buitenstaanders moeilijk te geloven zou zijn wat er zich in het kamp had afgespeeld: ‘Dachau, 1933-1945, zal voor altijd in de geschiedenis geboekstaafd blijven als een van de gruwelijkste symbolen van onmenselijkheid. Daar werden onze troepen

geconfronteerd met scènes, geluiden, ondraaglijke stank en wreedheden, zo enorm dat ze onmogelijk te vatten waren voor een normale menselijke geest. Dachau en de dood waren synoniem. Woorden noch afbeeldingen kunnen de volledige impact van deze ongelooflijke scènes weergeven.’ Quinn stelde een onderzoeksteam samen om informatie te verzamelen over wat er in het kamp was gebeurd. Zoals op pagina 18 van het rapport wordt gezegd, was het doel van dit onderzoek een antwoord te vinden op de volgende vragen: (1) wat waren de daadwerkelijke omstandigheden in het kamp, (2) in hoeverre waren de inwoners van de stad Dachau eigenlijk op de hoogte van wat er in het kamp gebeurde en wat was hun huidige houding ten opzichte van de gruwelijke misdaden die maar liefst 12 jaar lang onder hun neus hadden plaatsgevonden? De Amerikanen konden voor hun onderzoek in eerste instantie terugvallen op de bereidwillige medewerking van de overlevende gevangenen. Een deel van het rapport bestaat bijgevolg uit ooggetuigenverslagen van gevangenen. Een belangrijke bron voor de onderzoekers was het dagboek van Edgar Kupper-Koberwitz, die op risico van eigen leven zijn persoonlijke ervaringen en dat van zijn medegevangenen in het geheim had

Dode lichamen liggen opgestapeld in een hoek van een kamer, waarvan de muren en vloer zijn besmeurd met bloed. Doordat de mortaliteitscijfers exponentieel toenamen, kregen de ovens in het crematorium de hoeveelheid lichamen niet meer verwerkt. Een noodoplossing werd gevonden in het dumpen van de lijken in een massagraf op een heuvel buiten het kamp. Maar toen het 7de Amerikaanse Leger het kamp naderde, wilde de SS de gevangenen ook niet meer buiten de omheining van het kamp laten gaan en werden de lijken gewoon overal opgestapeld. Gedurende de laatste dagen van zijn bestaan werd Dachau zo een kleine, afgesloten wereld waar verval en dood nog extremer dan alle voorgaande jaren overheersten.

Het rapport tracht ook een analyse te maken van de sociale dynamiek onder de gevangenen, zoals de interactie tussen gevangenengroepen van verschillende nationaliteiten. Een groot deel is tevens gewijd aan de beschrijving van het controlesysteem, de onderdrukking en terreur in het kamp, in de eerste plaats door de SS maar ook door gevangenen zelf.

neergeschreven vanaf zijn gevangenneming in november 1942 tot aan de bevrijding. Fragmenten uit het dagboek werden in het rapport opgenomen ter illustratie en als bewijs van de wreedheden die in Dachau hadden plaatsgevonden.

Binnen een tijdsbestek van twee weken werd het onderzoek afgerond. Het resultaat was een 72 pagina's tellend rapport. De verschillende instanties die bij het onderzoek betrokken waren, leverden elk hun bevindingen die integraal en in hun oorspronkelijke vorm in het eindresultaat werden opgenomen. Hoewel de verschillende segmenten van het Dachau-rapport elkaar thematisch meermaals overlappen, is het eindresultaat in ieder geval een indrukwekkende presentatie van het concentratiecomplex van Dachau, belicht vanuit diverse perspectieven.

Zo werpt het rapport een licht op de organisatie en de structuur van het kamp. Het bevat statistische overzichten van het aantal gevangenen en de verhouding van verschillende nationaliteiten en de ten laste gelegde misdrijven, evenals cijfers over sterfgevallen in het kamp. Maar het analyseert ook de sociale dynamiek onder de gevangenen, zoals de interactie tussen groepen van verschillende nationaliteiten. De abnormale omstandigheden brachten gevangenen ertoe, en dan vooral degenen die enige macht en veiligheid hadden verworven, om de methoden en praktijken van de SS te kopiëren. Uit eigenbelang en om zichzelf te beschermen, verlaagden ze zich tot misdadige handelingen.

‘Morele normen, noch politieke of sociologische criteria die in een normale samenleving van toepassing zijn, werden in Dachau gehanteerd. De gevangenen in het kamp gedroegen zich niet als leden van de sociale klasse waartoe ze in de buitenwereld behoorden, noch als vertegenwoordigers van een

politieke of religieuze groepering. Of ze nu arbeiders, intellectuelen, communisten, nationalisten, katholieken of protestanten waren, ze handelden enkel als mensen die vochten om honger en massamoord te overleven. (...)’

Een groot deel is gewijd aan de beschrijving van het controlesysteem, de onderdrukking en terreur die de SS in Dachau had opgezet. Volgens het rapport waren er ‘twee afzonderlijke controlesystemen: het externe controleapparaat van de SS-bewakers en de interne controleorganisatie in handen van de gevangenen zelf’. Gevangenen die in het kamp waren terechtgekomen voor criminele vergrijpen zoals moord of beroving, kregen speciale posities in de hiërarchie van het kamp. Ze werden door de SS gebruikt om het vuile werk op te knappen en de andere gevangenen te onderdrukken en te controleren door middel van psychologische en fysieke terreur. Hun methodes gingen van het verminderen of ontnemen van voedselrantsoenen, intimidatie en fysiek geweld tot marteling en moord. Volgens het rapport ‘beslisten deze creaturen over leven en dood van leraren, advocaten, universiteitsprofessoren, dokters, clerus en patriotten die praktisch elk land in Europa vertegenwoordigden’.

Om de vraag te beantwoorden wat de inwoners van de stad Dachau precies wisten over de toestanden in het kamp en welk hun houding daartegenover was, interviewden de Amerikaanse onderzoekers een aantal burgers van diverse pluimage. Hoewel ze het bestaan van het kamp zelf moeilijk konden ontkennen - het lag aan de rand van het stadje - beweerden sommigen dat ze niet op de hoogte waren geweest van de talloze misdaden die er hadden plaatsgevonden. Anderen verscholen zich achter de vraag: *Was konnten wir tun? (Wat konden we doen?)*.

‘Hoewel de bevolking in zijn geheel genomen zich bewust was van de absolute wreedheid van de SS en de weerzinwekkende gebeurtenissen binnen de omheining van het kamp, waren ze zelfs bang om iets te zeggen - laat staan iets te doen - omdat de schaduw van het kamp ook over hen hing... Mensen waren zelfs bang om ook nog maar een blik te werpen op de gevangenen-transporten die aankwamen, uit angst dat ze zelf geïnterneerd zouden worden, alleen al vanwege de kennis van deze misdaden.’

Er waren witte raven onder de bevolking, zoals Josef Engelhard, die wel degelijk min of meer openlijk hadden durven protesteren. Hij noemde de houding van de burgerbevolking ‘een schandvlek voor de menselijke beschaving’. Engelhard woonde aan de weg waarlangs de transporten arriveerden en onderbouwde met zijn verhaal de getuigenissen van de kampgevangenen over de massale aanvoer van gevangenen in de loop der jaren. Volgens Engelhard verergerde de situatie schrikbarend na 1938.

In hun conclusie over de rol van de burgerbevolking in Dachau pleiten de onderzoekers voor enige terughoudendheid en voorzichtigheid. ‘Het is immers een enorme taak en verschrikkelijke verantwoordelijkheid om een hele stad te beoordelen. Diegene die zich geroepen zou voelen om te beslissen over de collectieve schuld of onschuld van alle inwoners betreffende de meest afschuwelijke van alle misdaden, zou zich bewust moeten zijn van de angstaanjagende schaduw die zijn klauwen uitspreidt naar iedereen die deel uitmaakt van een staat die verweven is met misdaad.’

De rode draad doorheen het onderzoek dat de Amerikanen voerden, waren de beschrijvingen van wrede levensomstandigheden, zowel fysiek als psychologisch, die aan de gevangenen werden opgelegd en hun strijd om te overleven bepaalden. Een voorbeeld van die wreedheden betrof de pseudowetenschappelijke experimenten op mensen, waarover u meer leest in de kadertekst op deze pagina's.

Dag in dag uit waarde de man met de sikkel door het kamp: ‘Ongeacht afkomst, opleiding, rijkdom, politiek of religie werden mensen die gedurende een bepaalde tijd in Dachau leefden, geleidelijk teruggebracht tot de meest primitieve en wrede vorm van bestaan, bijna uitsluitend gemotiveerd door angst voor de dood. Ze handelden niet langer als voormalige bankiers, arbeiders, priesters, communisten, intellectuelen of kunstenaars, maar in de eerste plaats als individuen die probeerden te overleven in de fysieke omstandigheden van Dachau, dat wil zeggen, probeerden te ontsnappen aan de voortdurend dreigende dood door honger, bevriezing of executie.’

Hoewel volgens de memoires van Quinn het Dachau-rapport oorspronkelijk enkel voor intern gebruik werd opgesteld, circuleerden in mei 1945 reeds duizenden exemplaren onder de Amerikaanse soldaten en de pers. Andere meer uitgebreide onderzoeken en rapporten zouden volgen, zoals het onderzoek dat door het Amerikaanse leger werd gevoerd ter voorbereiding van het Dachau-proces. Het Dachau-rapport blijft echter een waardevol tijdsdocument dat, mits het met de nodige historische kritiek wordt benaderd, een rijkdom aan ooggetuigenverslagen en verklaringen biedt.

Amerikaanse soldaten confronteren burgers van het stadje Dachau met de gruwel en wreedheden die zich al die jaren vlak onder hun neus hebben afgespeeld. Het rapport roept echter op tot voorzichtigheid in het veroordelen van de burgerbevolking. Die had zelf ook moeten leven met de dreiging en onvoorspelbaarheid van een totalitair regime.

KAZERNE DOSSIN: WACHTKAMER VAN DE DOOD IN AUSCHWITZ- BIRKENAU

De geschiedenis van Kazerne Dossin gaat terug tot het jaar 1756. Toen bouwden de Oostenrijkse Habsburgers in Mechelen een grote legerkazerne, een complex van vier vleugels rond een binnenkoer. Na de Belgische onafhankelijkheid bleef de *Caserne d'Infanterie* in Mechelen een belangrijk militair gebouw. Intussen groeide Mechelen uit tot een belangrijk spoorwegknooppunt. Ook langsheen de kazerne kwam een spoorlijn. In 1904 werd de Dijle afgeleid door een waterloop langs de kazerne, evenwijdig met de spoorlijn. In 1936 kreeg de kazerne de naam van een Luikse generaal uit de Eerste Wereldoorlog, Emile Dossin de Saint-Georges.

GENOCIDE

In de zomer van 1942 werd de Dossinkazerne omgevormd tot een verzamelkamp voor Joden en Roma. Begin juni 1942 besliste Heinrich Himmler, hoofd van de SIPO-SD, die de leiding had over het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA), over de deportatie van de Joden uit Frankrijk, Nederland en België. Als reactie op zijn bevel ving het *SS-Sammellager für Juden* in Mechelen vanaf 27 juli 1942 de eerste geïnterneerden op. De locatie was ideaal. De centrale ligging, precies tussen Antwerpen en Brussel (waar de meeste Joden woonden), de spoorlijn naast de kazerne en de gesloten structuur waren ideaal voor een deportatiecentrum.

De Duitse bezetter riep het verzamelkamp in leven met slechts één enkele bedoeling: de uitroeiing van de Joden uit België en Noord-Frankrijk. Deze eenvoudige maar fundamentele vaststelling situeert de deportatie vanuit de Dossinkazerne in het

Vanuit de Dossinkazerne werden meer dan 25 000 gevangenen naar Auschwitz-Birkenau gestuurd. Aan de overkant van de oude kazerne werd een nieuwbouw gerealiseerd, naar een ontwerp van Bob van Reeth.

geheel van de genocide op het Europese Jodendom. Zij dwingt ons de essentie te zien: de functie van Dossin als wachtkamer van de dood. Zij herinnert ons eraan dat onze aandacht moet blijven gaan naar de doden, naar zij die het vreselijke lot hebben ondergaan.

De leiding van Kazerne Dossin tijdens WO II werd uitsluitend aan Duitse SS'ers toevertrouwd. De eerste commandant, Philipp Schmitt, heerste over het verzamelkamp met terreur, willekeur en geweld. Zijn opvolger, Johannes Gerhard Frank, poogde de levensomstandigheden van de internering te verbeteren, maar de overbevolking en het feit dat het verblijf van de Joden steeds langer duurde, zorgde voor problemen die zijn voorganger niet kende.

‘ONTMENSELIJKT’

Zodra de Joden in de Dossinkazerne aankwamen, werden ze ‘ontmenselijkt’. Een nieuwkomer zonder enige aanleiding mishandelen was een doeltreffende waarschuwing voor alle anderen. Er was niets dat de SS'ers en hun helpers kon remmen in hun sadistische neigingen, omdat ze zeker waren dat alles toch ongestraft bleef. Hun brutaliteit kon op elk moment losbarsten, net zoals in de concentratiekampen. Wel was het zo dat de bewakers geen moorden mochten plegen. Er is maar één geval van overlijden na mishandelingen geïdentificeerd. Het aantal van 57 sterfgevallen op meer dan 26 000 geïnterneerden ligt alleszins zeer laag.

Lucien Hirsch beschreef de beledigingen en willekeurige brutaliteiten die dagelijkse kost waren:

‘Naast *schlage* en celstraf met nog minder dan het kamp-rantsoen, werden vuistslagen uitgedeeld, altijd op de ogen of de neus, stampen tegen de benen of op de buik. Maar die heren vonden nog iets anders uit: plots kwam het in hen op een jong meisje vanop het binnenplein naar het bureau te roepen en haar te verplichten zich helemaal uit te kleden. Soms maakten zij een oude man belachelijk, door hem één kant van het hoofd kaal te scheren, één kant van zijn snor of baard. Zij bekladden zijn hoofd met rode inkt en verplichtten hem zo publiekelijk rond te stappen op het plein. Maar de bullenpees in de handen van Meinshausen, de matrak van Probst en de vuisten van Crull en Poppe, als zij dronken waren, brachten natuurlijk de meeste schade toe.’

Vele getuigenissen gaan over de lichaamsfouillering meteen na de aankomst. Een vrouwelijke getuige heeft het over het gedrang in het zaaltje van de fouillering:

‘We stonden in rijen opgesteld. De aangehouden mannen waren er, maar ook de bedienden van de *Aufnahme* en de soldaten. Ook Boden was present. Wij, vrouwen, stonden allemaal naakt in het grote lokaal. Sommige vrouwen werden door de soldaten grondiger onderzocht. Dat waren de jonge en mooie vrouwen die uitgekozen werden, niet de oude.’

Rode draad doorheen de permanente tentoonstelling is een enorme fotowand. Van de gelijkvloerse tot en met de derde verdieping zie je fotoportretten van de slachtoffers die gedeporteerd werden vanuit de Dossinkazerne. De muur is nog niet volledig. Onderzoekers zijn nog steeds op zoek naar foto's, om elke naam een gezicht te geven. Jaarlijks worden de nieuw gevonden portretten tijdens een portrettenceremonie op de wand bevestigd.

De permanente tentoonstelling in Kazerne Dossin focust op de vervolging van Joden, Roma en Sinti in België en Noord-Frankrijk tijdens de Tweede Wereldoorlog. Verdieping per verdieping wordt de bezoeker meegezogen in een spiraal van toenemend geweld die uiteindelijk zou leiden tot de uitroeiing van miljoenen mensen.

Zonder enige duidelijke reden varieerde de opstapplaats van transport tot transport. Soms werden de Joden met vrachtwagens naar het station van Muizen of het centraal station van Mechelen gebracht. De eerste treinen vertrokken vanuit het station van Mechelen, dat uiteraard het dichtst tegen Kazerne Dossin lag. Per vrachtwagen kon dit op tien minuten, maar soms werden de Joden er te voet naartoe geleid. Andere keren stapten zij op de trein die naast de kazerne halthield. In dat geval dwongen de SS'ers de mensen hun bagage op elkaar te stapelen. Die werd dan in aparte wagons geladen. De gedeporteerden moesten zich op het binnenplein in rijen opstellen volgens hun rangnummer en stapten in groepen van vijftig tot tachtig personen op de trein. Op nauwelijks enkele minuten tijd was iedereen aan boord.

'10 PAARDEN, 50 MANNEN'

Telkens als er voldoende geïnterneerden waren om een konvoi samen te stellen, brachten de SS'ers de SIPO-SD in Brussel op de hoogte van het aantal geregistreerden op de deportatielijst. Die zorgde dan voor de nodige wagons. De SS'ers in Mechelen werden twee tot vier dagen vóór een mogelijk vertrek op de hoogte gebracht. De dag ervoor organiseerde de kampcommandant een repetitie van het instappen. Bij die deportaties werden twee types van voertuigen ingezet. Vanaf de opening van het kamp tot 15 januari 1943 werden meer dan 18 000 gedeporteerden in personenwagons 'derde klasse' vervoerd naar Auschwitz-Birkenau. Deze wagons hadden zitbanken, ramen en een treeplank.

Bij die eerste transporten deden zich 324 ontsnappingen voor. Als reactie daarop zetten de SS'ers vanaf het XXste transport, op 19 april 1943, vee- en goederenwagons in. Tijdens de Eerste Wereldoorlog vermeldde een opschrift op die gesloten wagons: '10 paarden in de lengte – 50 mannen', wat op paarden en manschappen sloeg. Die vermelding maakte zoveel indruk dat in 1940-45 alle gesloten wagons ten onrechte als veewagons werden gezien. En zelfs uit die gesloten wagons van de acht laatste transporten konden toch nog 262 gedeporteerden ontsnappen.

Erwin Haber (17) was een van de gedeporteerden op het allereerste transport (4 augustus 1942). Hij gooide een brief uit de trein (voor details, zie USHMM, *Letter thrown from train en route to Auschwitz*, Kitty Goldberg & Erwin Haber). Daarin schreef hij dat duizend mensen in de personenwagons waren ingestapt en dat de bewakers, Duitse *Schupos*, hadden aangekondigd dat de reis vier dagen zou duren. Wanneer ze Leuven, Tienen en Sint-Truiden voorbij waren, veronderstelde Erwin dat Polen de eindbestemming was. Waarschijnlijk kwam de trein langs Visé, alvorens bij Aken de grens over te steken. De jongeman smeekte diegene die zijn briefje zou vinden, het in een omslag te steken en te posten. Een postzegel plakken hoefde niet, zijn familie zou de postkosten wel betalen. In Auschwitz werd Erwin Haber geselecteerd voor arbeid in het kamp. Op 10 september 1942 werd daar zijn overlijden geregistreerd.

Van zodra de Joodse gevangenen door de poort van de kazerne liepen, vielen ze ten prooi aan het nooit aflatende sadisme van hun bewakers. Ze werden op alle mogelijke manieren vernederd en mishandeld om hen van hun menselijke waardigheid te beroven.

HET LEGENDARISCHE XXSTE TRANSPORT

Het XXste transport (19 april 1943) is legendarisch. Aan boord van de trein zaten 1 631 personen. De oudste was 90, de jongste slechts 38 dagen. Het betrof een uitzonderlijk groot konvoi en het vervoer gebeurde voor de eerste maal met goederenwagons, waarbij de deuren werden vergrendeld met prikkeldraad. Drie gevangenen, Youra Livchitz, Robert Maistriau en Jean Franklemon, oud-klasgenoten van het Atheneum in Ukkel, hadden aan een revolver, een stormlamp en een kniptang genoeg om de trein te stoppen tussen Boortmeerbeek en Haacht. Dit konvoi werd bewaakt door 16 Duitsers: één officier van de *Sicherheitspolizei* en vijftien manschappen. Ondanks deze bewaking slaagde Maistriau erin één treinwagon te openen waaruit zeventien gedeporteerden ontsnapten. Tijdens het hele Belgische traject bleven de schermutselingen elkaar opvolgen, waardoor in totaal 236 gedeporteerden uit de trein wisten te ontsnappen. 26 van deze gevangenen werden ter plekke doodgeschoten, en 90 weer gevangengenomen om later opnieuw gedeporteerd te worden.

Dankzij verzetsacties zowel binnenin als buiten de wagons van het XXste konvoi, konden uiteindelijk 120 gevangenen aan de dood ontsnappen. Simon Gronowski (11) was de jongste. Ook de 18-jarige verpleegster Regine Krochmal wist te ontkomen. Met een broodmes zaagde ze de houten stangen door die voor een luchtopening waren aangebracht, waarna ze in de buurt van Haacht uit de rijdende trein sprong. Beiden hebben de oorlog overleefd. De machinist van de trein tussen Tienen en Tongeren, Albert Dumon, wist dat mensen probeerden te ontsnappen en

vertraagde de snelheid om het springen minder gevaarlijk te maken. Ook hij is een van de helden van de Tweede Wereldoorlog.

'DE HELE NACHT IN EEN VEEWAGEN.'

De weg die het XXIIste transport volgde, werd met grote nauwkeurigheid beschreven door Charles Grabiner, een van de gedeporteerden. Grabiner was lid van de Israëlitische gemeenschap in Brussel. Hij was tevens typist van het clandestiene blad *Unzer Wort*, uitgegeven door socialistische zionisten. Zijn vrouw, Debora Brandstätter, was samen met hem actief in het Joods Verdedigingscomité (JVC). In de nacht van 3 op 4 september 1943 werd het koppel aangehouden en naar de Dossinkazerne gebracht. Grabiner over het XXIIste transport:

'Zondagmorgen, 6u30. De hele nacht in een veewagen. Het is zwaar, maar men schikt zich. Stro, drie dekens en 3 *Kübel*s. Vreselijk voor de kinderen. Ik heb al twee brieven naar buiten gegooid. Ik noteer de stations: Haacht, Leuven, Tienen. Gaan wij naar Polen of naar Nederland? Rotselaar-Aarschot voorbij. Veel volk kijkt naar ons op de perrons. Langdorp. Testelt. Zichem. Diest. Op de treeplanken: Duitse soldaten, geen *Schupo*. Snelheid van de trein: 40 – 45 km/uur. Maar één kans om te ontsnappen. Onmogelijk langs de twee openingen in de wand, afgezet met prikkeldraad. Planken uitbreken. (...) Niets aan te doen. De commandant heeft letterlijk gezegd dat hij het betreurt dat wij de nacht in veewagens moeten doorbrengen, maar hij vreest een 'aanval van partizanen'. Tijdens de nacht werd het prikkeldraad letterlijk om de minuut nagekeken. We rijden Zelem voorbij. Er wordt geschoten. Een halfuur

geleden werd er ook al geschoten. Linkhout voorbij. We zijn zeker dat we naar Nederland gaan. Naar Westerborg (sic)? En dan naar Polen. Mogelijk volgens mij, maar wij hopen in Nederland te blijven, volgens de laatste officieuze verklaringen van de commandant ‘in een kasteel, met koeien, paarden’. Verplicht werken. De baas daar is zijn vriend, nog beter dan hij. Hij zou geen nationaalsocialist zijn.’ Jenny Birenbaum ten slotte over het XXVste transport: ‘De sfeer in de wagon is niet te beschrijven: kinderen en volwassenen die gillen, het wenen, de gebeden, het zuchten, dat alles mengt zich tot een soort van bol die in het hoofd ontploft. Ik denk dat wij twee volledige dagen en nachten in die wagon gebleven zijn. Van tijd tot tijd stopte het konvooi, krijsend, in een belangrijk station, om traag weer te vertrekken naar onze bestemming. Ik was erin geslaagd mij tot bij het kleinste luchtgat te wringen, en op die manier kon ik al in de verte de lichten zien van ons toekomstig ‘werkkamp’. Toen herinnerde ik mij dat ik in de nacht voor mijn aanhouding van die lichten en de versperringen van prikkeldraad had gedroomd, en ook mijn moeder, die Herschel in de armen hield. Werkelijk, ik was in Auschwitz.’

GRUWELIJKE CIJFERS

In tegenstelling tot het *Auffanglager* Breendonk, dat een strafkamp was, kreeg het *SS-Sammellager* in Mechelen zelden een plaats in het werk van historici en al evenmin in het collectieve geheugen. Een van de geïnterneerden in dit verband: ‘Mechelen was zagezegd een kamp waar niets gebeurde. Alles speelde zich ergens anders af. (...) Officieel kwam niets naar buiten. Niemand wist wat er in het kamp gebeurde.’ (Uit een interview met Eva Fastag door Frédéric Molle, 1997).

Echter, de cijfers zijn gruwelijk. In totaal werden 25 625 gedeporteerden (25 272 Joden en 353 Roma), tussen 35 dagen en 93 jaar oud, vanuit de Dossinkazerne naar Auschwitz-Birkenau gestuurd. Eens ter bestemming werden meer dan 9 500 van hen tewerkgesteld in Auschwitz-Birkenau zelf, of in een van de bijkampen. Degenen die daarvoor door de SS’ers werden uitgekozen, werden getatoeëerd; zij droegen hun inschrijvingsnummer voor altijd in hun huid mee. Die dwangarbeiders werden uitgebuit tot de dood erop volgde.

Meer dan 15 700 Joden (62% van de gedeporteerden uit Dossin) werden onmiddellijk nadat zij uit de trein stapten, ver-

In de voormalige Dossinkazerne is nu een Memoriaal ingericht, een plek van herdenking en herinnering.

moord. De selectie liet wie door de SS’ers als werkongeschikt werd beschouwd, geen enkele kans op overleving; wie te jong was of te oud, wie er te zwak uitzag en vooral wie van het vrouwelijk geslacht was. Zij stierven in de gaskamers van het moordcentrum Birkenau. Het laatste spoor dat zij in de geschiedenis nalieten, was hun naam op de *Transportlisten*, de naamlijsten van de gedeporteerden. Zij kwamen zelfs het concentratiekamp niet binnen.

In de archieven van Auschwitz-Birkenau die aan de vernieling door de nazi’s zijn ontsnapt, vindt men slechts documenten over 3 000 gedeporteerden uit Dossin. Voor 22 000 van hen is geen enkel document beschikbaar. Zij zijn overleden, maar er is niets bekend over de omstandigheden, de plaats en datum van hun dood. Hun lot blijft voor altijd in een grijze zone verborgen.

VAN HET JOODS MUSEUM VAN DEPORTATIE EN VERZET NAAR KAZERNE DOSSIN

Na WO II nam het Belgische leger de Dossinkazerne opnieuw in gebruik, tot in 1976. Het gebouw raakte in verval en de stad Mechelen overwoog om het te laten slopen. Na protest werd de gevel geklasseerd en in de jaren 1980 werd de kazerne ingericht als appartementencomplex. Onder impuls van een aantal Joodse verenigingen en overlevenden van de deportatie opende in 1996 in de voorste vleugel van de oude Dossinkazerne het Joods Museum van Deportatie en Verzet.

Met ruim 30 000 bezoekers per jaar had het kleine museum al snel zijn maximumcapaciteit bereikt. De Vlaamse Gemeenschap verwierf een terrein aan de overzijde van de kazerne, met daarop een 19de-eeuws gebouw dat zou worden afgebroken. In plaats daarvan kwam nu een nieuwbouw, naar een ontwerp van Bob Van Reeth, die in december 2012 werd geopend in aanwezigheid van koning Albert II.

In de permanente tentoonstelling van het nieuwe museum vind je uitgebreide informatie over de vervolging van Joden, Roma en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog in België en Noord-Frankrijk. Je leert de mechanismen achter mensenrechtenschendingen kennen, van vroeger én nu. Elk jaar is er een nieuwe, tijdelijke expositie. Bovendien kan je op de vierde verdieping vaak een gratis gastexpositie meepikken. Daarnaast zijn er geregeld activiteiten zoals films, lezingen en workshops. Er is tevens een museumshop met een ruim assortiment vakliteratuur. In januari 2020 vond de inhuldiging van het vernieuwde Memoriaal, gevestigd in het historische gebouw, plaats.

(Voor de totstandkoming van deze tekst is de auteur schatplichtig aan Laurence Schram. Zij nam actief deel aan de oprichting van het Joods Museum voor Deportatie en Verzet (1996), aan de nieuwe tentoonstelling in het Belgisch paviljoen in Auschwitz (2006), aan de oprichting van de permanente tentoonstelling (2012) en het hernieuwde Memoriaal (2020) van Kazerne Dossin. Laurence Schram behaalde een doctoraat aan Université libre de Bruxelles. Haar onderzoek concentreerde zich op de vervolgingen en deportaties van Joden en Roma, met een bijzondere aandacht voor de Dossinkazerne als SS-verzamelkamp. Haar boek ‘Dossin, wachtkamer van Auschwitz’ is een must voor iedereen die interesse heeft in de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de concentratiekampen in het bijzonder.)

In de Dossinkazerne werden de Joden en Roma herleid tot een nummer. Ze werden er beroofd van hun vrijheid, hun bezittingen en hun identiteit.

Deze kinderen, wier gezichtjes de muren van deze 'kinderkamer' bedekken, werden vanuit de Dossinkazerne gedeporteerd.

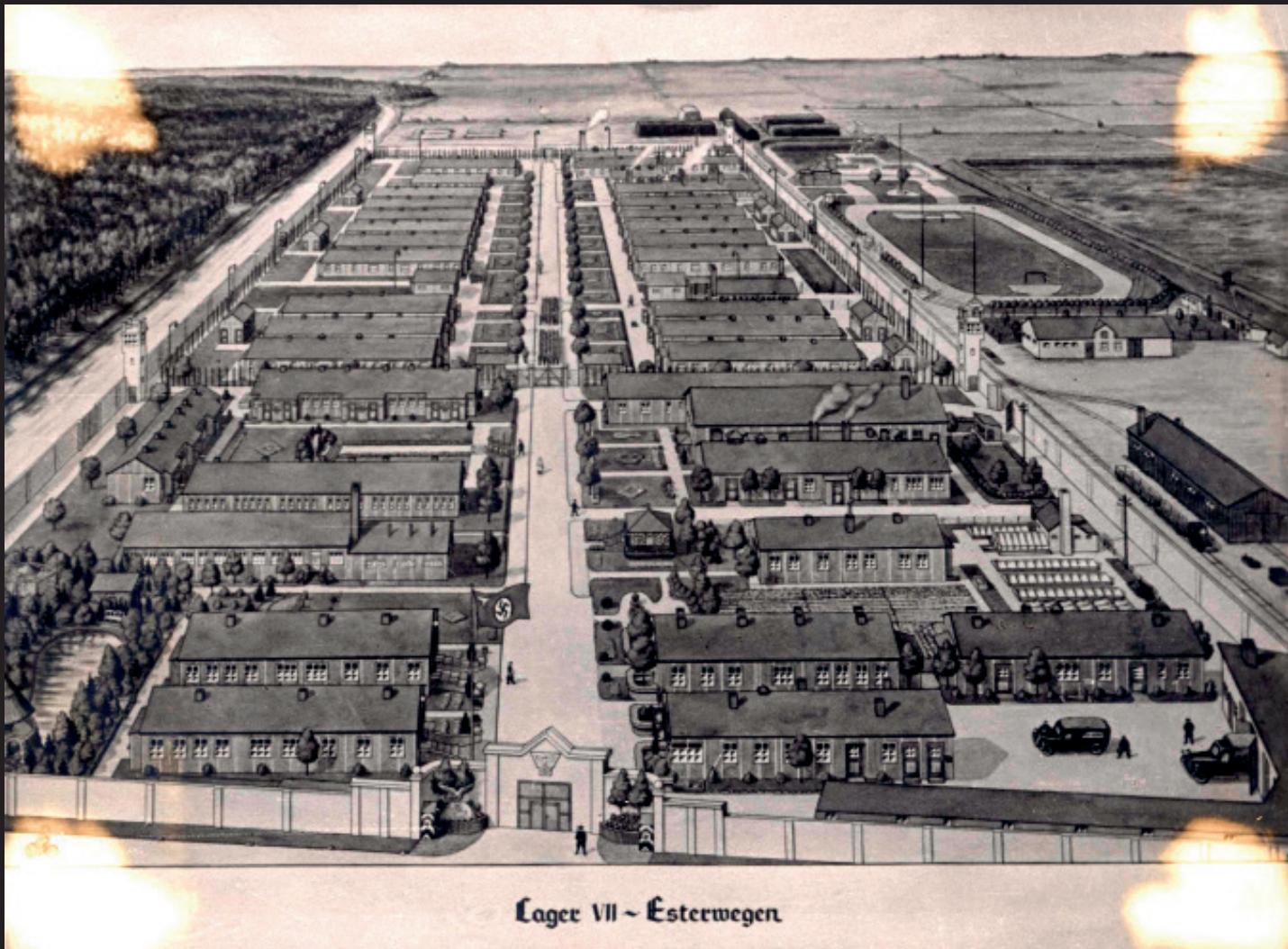

In deze ruimte worden nummers opnieuw namen. Door hun namen uit te spreken krijgen de slachtoffers opnieuw een identiteit en wordt de ultieme betrachting van de nazi's, namelijk een 'restlose Vernichtung' (totale vernietiging), gedwarsboomd.

Tegen de achterwand hangt een portret van een roodharig meisje wier identiteit niet is gekend. Het schilderijtje werd geschilderd door een

ESTERWEGEN: KERNPUNT VAN DE VIJFTIEN ‘EMSLANDLAGER’

Het Emsland is een zgn. *Landkreis* in het westen van de Duitse deelstaat Nedersaksen, grenzend aan Nederland. Tot de hereniging van de beide Duitslanden was dit met 2 883 km² zelfs de grootste *Landkreis* in Duitsland. Het gebied telt vandaag de dag ongeveer 330 000 inwoners. Door zijn geografische ligging wordt het Emsland vaak bezocht door Nederlanders: de afstand tussen Esterwegen en Winschoten en Groningen bedraagt resp. 50 en 100 kilometer.

We hadden het in de intro over 15 ‘Emslandlager’. In concreto waren dat: Börgermoor, Aschendorfermoor, Brual-Rhede, Walchum, Neusustrum, Oberlangen, Esterwegen, Wesuwe, Versen, Fullen, Gross-Hesepe, Dalum, Wietmarschen, Bathorn en Alexisdorf. Oberlangen en Bathorn staan niet officieel geboekstaafd als Duitse concentratiekampen omdat zij onder de verantwoordelijkheid van de Wehrmacht vielen en gedurende heel hun bestaan als krijgsgevangenenkampen diensdeden.

De brand in de Rijksdag op 27 februari 1933 werd door de nazi's aangegrepen om een nooddecreet uit te vaardigen dat de voornaamste burgerrechten, zoals vastgelegd in de Grondwet van Weimar, buiten werking stelde. Deze ‘*Reichstagsbrandverordnung*’ gaf het regime het wettelijk kader om iedere echte maar ook vermeende tegenstander van het naziregime zonder enige reden, voor onbepaalde tijd en zonder proces of mogelijkheid om zichzelf te verdedigen, op te pakken en in hechtenis te houden. Massale arrestaties waren het gevolg. Er moest dus infrastructuur worden gecreëerd om de toestroom aan gevangenen te kunnen opvangen. De eerste drie Emslandkampen, Börgermoor, Esterwegen en Neusustrum, werden in een versneld tempo afgewerkt. Ongeveer 4 000 gevangenen werden hier ondergebracht in de loop van het najaar van 1933.

De gevangenenbarakken ca. 1935/1936.
Gevangene Karl August Wittfogel beschreef de gevangenenverblijven als: ‘Een ruime kunstmatig uit de grond gestampte stad, verlaten, doodstil, ruikend naar vers, onbewerkt hout en teer. Een dode stad begrensd door dubbele prikkeldraadomheiningen die met wiskundige precisie waren aangelegd. Twee rijen felgele, geribbelde houten barakken tegenover elkaar, met hun smalle zijden naar elkaar toe. Een rechthoekige kleine voorruimte (...) dient als ingang, windvanger en opslagruimte voor apparatuur. De barak zelf is verdeeld in twee ongelijke delen door middel van een houten wand. De voorste ruimte dient als recreatieruimte, terwijl de langere ruimte achteraan bedoeld is als slaapzaal.’ (Uit: Karl August Wittfogel, *Staatliches Konzentrationslager VII. Eine ‘Erziehungsanstalt’ im Dritten Reich*, London, 1936).

HIMMLER

Als onderdeel van het Emsland kampencomplex kreeg Esterwegen het rangnummer zeven (Lager VII Esterwegen). Door een algehele hervorming en centralisatie van het kampsysteem in 1934 kwam Esterwegen als enige van de Emslandlager onder controle van het ‘Inspektion der Konzentrationslager’ (IKL), een door Heinrich Himmler en zijn SS geleide organisatie. Talrijke belangrijke politici en intellectuelen kwamen door de poort van Esterwegen. Heel wat onder hen overleefden het wrede kampregime niet. Ongetwijfeld was een van de bekendste gevangenen van concentratiekamp Esterwegen de Nobelprijswinnaar voor de Vrede van 1935, Carl von Ossietzky. De andere Emslandkampen bleven onder controle van het ministerie van Justitie, de ‘*Reichsarbeitsdienst (RAD)*’ of van het ‘*Oberkommando der Wehrmacht (OKW)*’.

In 1936 werd Esterwegen opgeheven als concentratiekamp en door de Inspectiedienst voor de Concentratiekampen overgedragen aan het ministerie van Justitie. De resterende politieke gevangenen werden naar Sachsenhausen op transport gezet om daar mee te bouwen aan een nieuw concentratiekamp. Esterwegen werd vanaf dat moment een strafkamp waar gevangenen terecht kwamen die veroordeeld waren voor strafbare feiten. Een andere groep bestond uit Duitse soldaten die door militaire rechtbanken van de Wehrmacht waren veroordeeld. En tot slot waren er de verzetsstrijders uit verschillende West-Europese landen, ook wel ‘Nacht und Nebel’-gevangenen genoemd. De naam verwees naar de methode om verzetsmensen spoorloos te laten verdwijnen. Zij mochten geen brieven schrijven noch ontvangen zodat familieleden in het ongewisse bleven over hun lot en hun verblijfplaats. De NN-gevangenen verbleven in een van de rest van het kamp afgescheiden gedeelte. Tussen mei 1943 en mei 1944 werden 2 700 verzetsstrijders uit Frankrijk, België en Nederland naar Esterwegen gebracht.

SLACHTOFFERS

De gevangenen in de Emslandkampen werden ingezet als dwangarbeiders. De omringende moerassen en veengebieden moesten worden ontgonnen tot landbouwgrond, wegen moesten worden aangelegd en waterwegen worden gegraven. En dit allemaal handmatig en zonder geschikte kledij. Het kaderde allemaal weer in een van die grootse, prestigieuze naziprojecten. Het doel was om binnen het tijdsbestek van 10 jaar 50 000 hectaren woestijn te cultiveren. Het project werd echter in 1941 stopgezet. De tot dan toe behaalde resultaten waren teleurstellend en de dwangarbeiders waren elders nodig om de oorlogseconomie draaiende te houden. Ze werden voortaan ingezet op

In 1934 kwam Esterwegen onder controle van de Inspectiedienst van de Concentratiekampen. De runen bovenaan op de poort en een herdenkingssteen links van de ingang symboliseerden de machtsaanspraak van de SS.

De westelijke zijde van de bakstenen kampmuur.

boerderijen en in de turf-, klei- en steenfabrieken. Vanaf 1942 werden gevangenen ook ‘uitgeleend’ aan buitencommando’s in o.a. Noorwegen en Frankrijk om er te werken aan verdedigingslinies.

Of het kamp nu werd gecontroleerd door de Inspectiedienst voor de Concentratiekampen, het ministerie van Justitie of het Oppercommando van de Wehrmacht, voor de gevangenen maakte dit geen verschil. In elk van de Emslandkampen was het kampregime hardvochtig en wreed. Fysieke en mentale mishandelingen waren dagelijkse kost. De voedselrantsoenen waren ontoereikend, de levensomstandigheden onhygiënisch en de werkdagen lang en zwaar. Gevangenen stierven door uithongering, uitputting en ziekte, als gevolg van zware mishandeling, of ‘werden doodgeschoten tijdens een vluchtpoging’. Hoeveel mensen er exact in elk van de Emslandkampen zijn terechtgekomen valt niet af te leiden uit de beschikbare documentatie. Gevangenen werden bijvoorbeeld regelmatig naar andere kampen verhuisd of uitbesteed aan buitencommando’s. Er was dus in de loop der jaren heel wat verloop. Een hedendaagse

Binnen in het ommuurde kamp was de zone met de gevangenenbarakken nog eens extra beveiligd met een prikkeldraadomheining en een toren met een machinegeweerpost. Links op de foto zien we een groep gevangenen die teruggeleid worden naar hun barakken, vermoedelijk na een lange dag hard werken.

schatting landt op ongeveer 80 000 strafgevangenen en nog eens 100 000 krijgsgevangenen. Het aantal dodelijke slachtoffers is zelfs nog moeilijker te bepalen. De schattingen situeren zich ergens in de buurt van 30 000. In Esterwegen werden de doden niet gecremeerd, maar begraven op voor dit doel ingerichte kampbegraafplaatsen. Er zijn negen van die begraafplaatsen in de provincies Emsland en Bentheim. De meeste dodelijke slachtoffers vielen onder de Sovjetkrijgsgevangenen, die net als in de andere concentratiekampen meedogenloos werden behandeld. Slechts in zeldzame gevallen kregen de Sovjetgevangenen die stierven een individueel graf. Op deze begraafplaatsen liggen vermoedelijk tussen de 14 250 en 24 000 Sovjetkrijgsgevangenen in massagraven begraven.

‘Tijdens de marsen naar de heide zakten we vaak tot onze knieën in de drassige grond. In het desolate landschap waren bomen noch struiken te bespeuren. Hier en daar klonk het getijlp van een eenzame vogel. Oost-Friese voormannen wezen ons onze taken toe op het werkterrein. We moesten een afwateringssloot uitgraven tot op een diepte die het equivalent was van twaalf grote stappen. Een zeer lastige klus. Daarbij kwam nog het getreiter en de voortdurende dreigende intimidatie van de SS-bewakers, die slechts een paar stappen rechts en links van de loopgraven stonden opgesteld met hun vuurwapens in de handen.’

De ‘Lagerstrasse’, de hoofdstraat van het kamp, zeg maar, was eveneens een gevreesde plek voor de gevangenen. Tweemaal per dag moesten ze er passeren: ‘s morgens om naar het werk te vertrekken en ‘s avonds om terug te keren naar de barakken. En elke keer opnieuw was daar de dreiging mishandeld te worden door de bewakers. De kampstraat deed ook dienst als appelplaats en voor de uitvoering van straffen.

‘LIBERTÉ CHÉRIE’

Op de begraafplaats van Esterwegen werden na de oorlog verschillende monumenten opgericht, waaronder een gedenkteken ter ere van de vrijmetselaarsloge ‘Liberté Chérie’. Dit had te maken met een opmerkelijke gebeurtenis in Emslandlager VII, zoals Esterwegen werd genoemd. In barak 6 richtten zeven Belgische verzetsstrijders en tevens vrijmetselaars de vrijmetselaarsloge ‘Liberté Chérie’ op. De naam van de loge verwijst naar woorden uit de Franse versie van het ‘Moorsoldatenlied’. Slechts twee van de zeven stichters overleefden de oorlog. Vanaf het begin van het naziregime werden ook vrijmetselaars het doelwit van vervolging en repressie. Net als de Joden werden zij door de nazi’s ervan verdacht deel uit te maken van een internationaal complot. Er werden anti-maçonnieke wetten uitgevaardigd die vrijmetselaarsverenigingen verboden en bepaalden dat hun eigendommen geconfisqueerd moesten worden. Vrijmetselaars

werden gearresteerd, geïnterneerd en velen van hen werden naar concentratiekampen gestuurd.

De Emslandkampen werden in april 1945 bevrijd door Britse, Poolse en Canadese troepen. In de eerste naoorlogse jaren fungeerde Esterwegen als een van de negen interneringskampen die door de Britse bezettingsmacht in Noord-Duitsland werden opgericht. Aanvankelijk werden nazifunctionarissen uit de regio en leden van de Wehrmacht in Esterwegen geïnterneerd. Vanaf 1946 waren het uitsluitend vermoedelijke ‘oorlogsmisdadigers’ die hier een voorlopig onderkomen kregen alvorens ze werden overgedragen aan de diverse rechtbanken die hen zouden berechten. Van 1953 tot 1959 was Esterwegen een doorgangskamp voor vluchtelingen uit de Sovjetzone. In die tijd werden alle gebouwen van het voormalige kamp afgebroken. Van 1963 tot 2001/2005 gebruikte de Bundeswehr de locatie als legerdepot.

In 1941 werd het ontginningsproject stopgezet. De gevangenen werden voortaan ingezet in de landbouw maar ook in de turfindustrie. Zo was er bijvoorbeeld de ‘Torfkraftwerk Rühler Moor’, een voor die tijd ultramoderne elektriciteitscentrale, gelegen aan de oevers van de Ems.

EEN TOEKOMST ZONDER DICTATUUR

In 2006 werd beslist dat op de plaats van het voormalige kamp Esterwegen een volwaardig herdenkingsoord voor de 15 Emslandlager en hun slachtoffers zou worden opgericht.

Het huidige monument van Esterwegen wijst de weg naar een toekomst zonder dictatuur, gewelddadige politiek en terreur, zonder nationalisme en racisme. Het roept op tot een inzet voor mensenrechten, de rechtsstaat en democratie. Het bezoekers-centrum herbergt nu tentoonstellingen, seminarieruimtes, een bibliotheek, een archief en een cafetaria. Dit alles bevindt zich in twee magazijnen die in de jaren 1970 zijn gebouwd voor het voormalige Bundeswehr-depot, nu verbonden door een nieuwe lobby.

Wie rondloopt op het terrein ziet hier en daar de sporen van het voormalige kamp, terwijl delen van de kamptopografie die niet meer zichtbaar zijn en die gerelateerd zijn aan dood en vernieling, zijn vertaald naar een moderne vormgeving, bijvoorbeeld door gebruik te maken van stalen elementen. ‘Boompakketten’ helpen de bezoekers om zich de plaatsen van de voormalige gevangenisbarakken voor te stellen. Bedekt met lavagrind suggereert het voormalige gevangenisgebied een roodbruin moeraslandschap. Een stalen loopbrug verbindt de historische locatie van Kamp Esterwegen met een nabijgelegen moeras, dat symbool staat voor de plaats waar lichamelijk zwaar en vaak moordend werk werd verricht.

Op 13 november 2004 werd dit gedenkteken voor de vrijmetselaarsloge ‘Liberté Chérie’ onthuld op de begraafplaats van kamp Esterwegen. Het werd ontworpen door de architect Jean de Salle.

Het logeteken van ‘Liberté Chérie’, met de universele boodschap van de vrijmetselaars.

De belangrijkste tentoonstelling in het herdenkingsoord documenteert de geschiedenis van de Emslandkampen van 1933 tot 1945 en biedt een chronologische context voor de gebeurtenissen binnen de geschiedenis van het Derde Rijk, inclusief de regionale aspecten. De focus ligt op de ervaringen van de gevangenen tijdens hun werk in het moeras en op hun leven en lijden in de kampen. De secundaire tentoonstelling behandelt de naoorlogse geschiedenis van de Emslandkampen, die begrepen moet worden als een complex proces dat, hoewel het verschillende fasen heeft doorlopen, tot op heden nog niet is voltooid.

Een indrukwekkende maar subtiële landschapsarchitectuur transformeert de buitenzijde van Esterwegen tot een herinneringsplaats waar woorden niet meer nodig zijn. Waar mogelijk werden de nog zichtbare sporen van het vroegere kamp blootgelegd. De herinneringen aan geweld, lijden en dood worden door een moderne vormtaal opgeroepen. De wachttorens, muren en poorten werden opnieuw ‘geconstrueerd’ met stalen platen. ‘Boompakketjes’ werden geplant op de fundamenteën van de barakken. Daartussen wordt een roodbruin veenlandschap geëvoceerd door de aanwezigheid van lava. Een looppad met stalen platen verbindt het historische kamp met een veen in de buurt dat nu symbool staat voor de onmenselijke en vaak dodelijke dwangarbeid van de gevangenen.

HET MOORSOLDATENLIED

Kamp Börgermoor was het eerste van de Emslandkampen en was reeds in juni 1933 operationeel. In Börgermoor werd door gevangenen in 1933 het ‘Moorsoldatenlied’ geschreven. Tijdens de Tweede Wereldoorlog, en ook daarna, stond het lied symbool voor het verzet tegen de overheerser. Het mag ook beschouwd worden als het officiële lied van de politieke gevangenen uit de nazitijd.

Net zoals in de andere Emslandkampen moesten de gevangenen van Börgermoor met rudimentair gereedschap, zoals een spade, veen baggeren in de moerassen, werk dat normaliter door zware machines zou worden gedaan. Om de lange werkdagen wat te verlichten zongen ze liederen die soms door de gevangenen zelf geschreven en gecomponeerd waren. Mijnwerker

Johann Esser en acteur Wolfgang Langhoff waren verantwoordelijk voor de tekst van het lied over de dwangarbeid in het veen, terwijl Rudi Goguel de melodie schreef. Het lied sprak de gevangenen direct aan omdat het hun gezamenlijk lot beschreef en de hoop op een toekomst in vrijheid bezong.

Op 28 augustus 1933, tijdens een ontspanningsavond voor en door gevangenen, genaamd ‘Zirkus Konzentraxani’ (Circus Concentratiekamp), werd het Moorsoldatenlied voor het eerst gezongen. Twee dagen later werd het door de kampleiding verboden. Wolfgang Langhoff kwam vrij in 1934. Hij vluchtte naar Zwitserland en publiceerde in 1935 *Die Moorsoldaten*, het autobiografische relaas van zijn periode in gevangenschap. Hetzelfde jaar werd het lied door Hanns Eisler in Londen bewerkt.

Die Moorsoldaten	Wir sind die Moorsoldaten Und ziehen mit dem Spaten ins Moor	En trekken met de schop het moeras in ‘s Morgens trekken de colonnes Naar het moeras voor arbeid Graaf in de brandende zonne Maar hun gedachten zijn in de Heimat. Wij zijn de moorsoldaten En trekken met de schop het moeras in. Naar huis, naar huis verlangen allen Naar ouders, vrouw en kind Menig hart zucht van verlangen De drang naar vrijheid die ons bindt. Wij zijn de moorsoldaten En trekken met de schop het moeras in. Op en neer gaan de wachtposten Niemand, niemand ziet het eind Vluchten zal ons het leven kosten De burcht is viermaal omheind. Wij zijn de moorsoldaten En trekken met de schop het moeras in. Maar voor ons is er geen klagen Eeuwig kan het niet winter zijn Op een dag zullen we vrolijk zeggen: “Huis, jij bent weer van mij!” Dan trekken de moorsoldaten Niet meer met de schop het moeras in!
Wohin auch das Auge blicket Moor und Heide nur ringsum Vogelsang uns nicht erquicket Eichen stehen kahl und krumm	Auf und nieder gehn die Posten Keiner, keiner kann hindurch Flucht wird uns das Leben kosten Vierfach ist umzäunt die Burg	
Wir sind die Moorsoldaten Und ziehen mit dem Spaten ins Moor	Wir sind die Moorsoldaten Und ziehen mit dem Spaten ins Moor	
Hier in dieser öden Heide Ist das Lager aufgebaut Wo wir fern von jeder Freude Hinter Stacheldraht verstaut	Doch für uns gibt es kein Klagen Ewig kann's nicht Winter sein Einmal werden froh wir sagen „Heimat, du bist wieder mein“	
Wir sind die Moorsoldaten Und ziehen mit dem Spaten ins Moor	Dann ziehn die Moorsoldaten Nicht mehr mit dem Spaten ins Moor!	
Morgens ziehen die Kolonnen In das Moor zur Arbeit hin Graben bei dem Brand der Sonne Doch zur Heimat steht der Sinn	Overall waar het oog kijkt Slechts moeras en heide rondom Vogelgezang dat ons niet opvrolijkt Eiken staan kaal en krom. Wij zijn de moorsoldaten En trekken met de schop het moeras in. Hier in deze troosteloze heide Is het kamp opgetrokken Waar we ver van elke vreugde Achter prikkeldraad zijn opgesloten. Wij zijn de moorsoldaten	
Wir sind die Moorsoldaten Und ziehen mit dem Spaten ins Moor		
Heimwärts, heimwärts jeder sehnet Zu den Eltern, Weib und Kind Manche Brust ein Seufzer dehnet, Weil wir hier gefangen sind		

Bladmuziek van een gevangene uit Börgermoor met de Duitse tekst van het lied.

FLOSSENBÜRG: CONCENTRATIEKAMP VOLGENS HET ‘DACHAU-PRINCIPE’

De gevangenen moesten door weer en wind granieten blokken opblazen, rotsen verplaatsen en loodzware trolleys duwen. Veiligheidsmaatregelen en aangepaste kledij waren onbestaande. Het rantsoen waarop deze volwassen mannen moesten teren was absoluut onvoldoende om dag in dag uit dergelijke arbeid te verrichten.

GmbH, een door de SS gecontroleerd bedrijf dat was opgericht om bouwmaterialen te verwerven en te produceren voor overheidsprojecten. De eerste lading, hoofdzakelijk Duitse, gevangenen werd vanuit Dachau aangevoerd. Een deel van hen moest het kamp opbouwen, de anderen werden meteen in de steengroeven tewerkgesteld.

GENADELOZE UITBUITING

Nog voor het kamp compleet was afgewerkt, dreigde het al uit zijn voegen te barsten. Twee jaar na de oprichting van het kamp waren alle belangrijke gebouwen gereed.

Drie groeven waren operationeel tegen het einde van 1938, en een vierde zou later in 1941 opengaan. Alle vier de steengroeven bevonden zich in de buurt van het kamp en het graniet dat werd gedolven ging in de vooroorlogse jaren in grote mate naar architectonische doeleinden zoals de urbanisatieprojecten van Albert Speer. Hij was als ‘eerste architect van het Derde Rijk’ verantwoordelijk voor het uitvoeren van Hitlers toekomstbeeld op het ‘Groot-Germaanse Rijk’ met onder andere de heropbouw van Berlijn tot *Welthauptstadt Germania*. Vanaf 1940 werd de steen uit de groeven ook steeds meer gebruikt voor de aanleg van wegen. Aanvankelijk werd al het werk manueel verricht. Vanaf 1940 en 1941 deden machines hun intrede om de efficiëntie te verhogen. Sommige gevangenen hadden het geluk opgeleid te worden als steenkapper. Zij konden beschut in de werkplaatsen werken en ontsnaptten zo aan het loodzware, onmenselijke werk in de steengroeve.

GEWELD EN TERREUR

Het dagelijks leven in Flossenbürg was gruwelijk en onmeedogend. Door weer en wind, zonder aangepaste kledij en zonder enige vorm van veiligheidsmaatregelen moesten de gevangenen granieten blokken opblazen, trolleykarren handmatig duwen en rotsen verplaatsen. Er ging geen dag voorbij zonder ongevallen. Elke dag kon men sterven. Het ontbreken van adequate medische

Distributie van het karige rantsoen in het kamp.

De locatie van het concentratiekamp Flossenbürg werd uitgekozen vanwege de nabijheid van de steengroeven die er sinds de 19de eeuw werden ontgonnen en die een belangrijke bijdrage konden leveren aan de toenemende vraag naar bouwmaterialen.

Bij de bevrijding van het kamp troffen de geallieerden in de buurt van het kamp deze lege productiehhal aan waar gevechtsvliegtuigen werden gebouwd door de gevangenen.

Ondanks de inspanningen van de Amerikaanse legerartsen bezweken ongeveer 300 zieken alsnog in de eerste dagen na de bevrijding. Het is nauwelijks voor te stellen, maar de figuur in het midden op deze foto is slechts 23 jaar oud. Chronische ondervoeding en dysenterie hebben hem zodanig verzwakt, dat hij niet eens meer zelfstandig rechtop kan blijven staan.

zorg vergemakkelijkte de verspreiding van ziekten, waaronder dysenterie en tyfus. En alsof het slopende werk en de ernstige ondervoeding nog niet erg genoeg waren, kregen de gevangenen te maken met mishandeling en willekeurige straffen. Diegenen die trachtten te ontsnappen, werden bij wijze van afschrikking op de appelplaats opgehangen. De SS hanteerde een systeem van geweld en terreur in het kamp en maakte daarbij handig gebruik van de groeiende diversiteit onder de gevangenenpopulatie. De eerste gevangenen in Flossenbürg waren Duitse ‘criminelen’ en ‘asocialen’. Eind 1938 arriveerden de eerste politieke gevangenen. Na het begin van de oorlog huisvestte Flossenbürg gevangenen uit heel bezet Europa. De SS buitte de politieke, nationale, sociale en culturele verschillen tussen de gevangenen gewiekst uit om verdeeldheid te zaaien.

Vanaf februari 1941 begon de SS met de systematische moord op bepaalde categorieën gevangenen. Vooral Poolse politieke gevangenen en Sovjetkrijgsgevangenen moesten het ontgelden. Maar ook de ouderen, verzwakten en zieken werden zonder pardon geëxecuteerd. Speciaal daarvoor geselecteerde gevangenen, de crematoriumcommando's, moesten de lijken verbranden in het crematorium en de stoffelijke resten doen verdwijnen. In totaal werden op deze manier 2 500 mensen koelbloedig vermoord in Flossenbürg.

DE NEVENKAMPEN

Vanaf 1942 werd vanuit het concentratiekamp Flossenbürg een uitgebreid netwerk van nevenkampen opgezet. In de hiërarchie van het nazikampensysteem waren nevenkampen administratief afhankelijk van een hoofdkamp, dat bijvoorbeeld de gevangenenregistraties en de overlijdensregisters bijhield. In de nevenkampen was de voedselvoorziening vaak slechter dan in het hoofdkamp, om van de staat van de sanitaire voorzieningen of de slaappleatsen voor de gevangenen nog maar te zwijgen. In sommige gevallen was er geen aparte accommodatie voorzien en moesten de gevangenen eten en slapen waar ze werkten. In andere gevallen werd er een echt kamp ingericht met barakken en prikkeldraadomheining. De bouw ervan gebeurde vaak met intensieve steun van plaatselijke autoriteiten en bedrijven, die zich maar al te goed bewust waren van het economisch nut voor de regio. Niet alleen waren deze nevenkampen een bron van goedkope arbeidskrachten die in de plaatselijke economie konden worden ingezet, de kampen moesten ook van buitenaf bevoorraad worden. Naarmate in de laatste oorlogsjaren de stroom aan gevangenen sterk toenam in Flossenbürg, groeide ook het aantal nevenkampen. De bijna 80 nevenkampen waarvan Flossenbürg het epicentrum was, strekten zich uit van Würzburg tot Praag en van Saksen tot Neder-Beieren.

In 1942 was het wel duidelijk dat de *Blitzkrieg* zijn momentum had gemist en dat de oorlog langer zou aanslepen. De focus van de door de SS aangestuurde economische activiteiten verschoof naar de oorlogsproductie. De *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*, verantwoordelijk voor het beheer van de financiën, de bevoorradingssystemen en zakelijke projecten van de SS, ging erop toezien dat gevangenen enkel nog werden toegewezen aan de wapenindustrie. Veel bedrijven verplaatsten hun productie naar concentratiekampen. Voor Flossenbürg werd een deal gesloten met Messerschmitt AG. Deze fabrikant zou bekwame

Voor heel wat ongelukkigen was de dodenmars vanuit Flossenbürg geëindigd in de bossen rond Neunburg vorm Wald, waar ze door hun beulen waren neergeschoten of doodgeknuppeld. Na de bevrijding werd de plaatselijke bevolking, ongeacht leeftijd of geslacht, geconfronteerd met de misdaden die onder hun neus hadden plaatsgevonden.

technici, grondstoffen en gereedschappen leveren en aan de Deutsche Erd-und Steinwerke GmbH 3 Reichsmark per dag betalen voor een geschoolde arbeider en 1,5 Reichsmark per dag voor een ongeschoolde gevangene. Dit was een uitermate gunstige win-winsituatie voor beide partijen: Messerschmitt kon rekenen op goedkope arbeidskrachten en zo zijn winstmarge verhogen. En de Deutsche Erd-und Steinwerke GmbH moest enkel de toch al gratis arbeidskrachten en de bewakers voor de gevangenen leveren. Tegen het einde van de oorlog werkten er meer dan 5 000 gevangenen voor Messerschmitt. De exploitatie van de steengroeve werd grotendeels stopgezet.

EVACUATIES EN BEVRIJDING

Medio 1944 was het duidelijk dat de krijgskansen waren gekeerd. De geallieerde troepen begonnen vanuit beide fronten op te rukken. Om te vermijden dat gevangenen zouden worden bevrijd, besloten de nazi's om bepaalde concentratiekampen te evacueren naar kampen die verder van het front gelegen waren.

Als gevolg van deze massale evacuaties vanuit andere concentratiekampen, vooral Auschwitz en Gross-Rosen, kwamen eind 1944 en begin 1945 duizenden gevangenen aan in Flossenbürg. Het kamp stortte daarop in totale chaos. Voor het eerst sinds 1942 bevonden zich ook Joden onder de gevangenen. Na de neerslag van de opstand in Warschau arriveerden nog eens 3 000 Polen in Flossenbürg. Nieuwkomers in het kamp werden eerst ondergebracht in quarantaineblokken. Elke barak huisvestte maximaal 1 500 gevangenen. Een aantal gevangenen werkte voor Messerschmitt in Flossenbürg of in een van de vele nieuw opgerichte nevenkampen. De SS verplaatste iedereen die niet kon werken naar de dodenbarakken 22 en 23.

In de winter van 1944 resulteerden ziekte, honger en uitputting in een snelle stijging van het aantal sterfgevallen. De toestroom van gevangenen uit andere kampen zorgde ervoor dat de al onleefbare omstandigheden nog verslechterden en dat het sterftecijfer dramatisch steeg. Tijdens het laatste jaar van de oorlog stierven er meer gevangenen dan in welke andere fase dan ook.

De inwoners van Schwarzenfeld leggen een massagraf open waarin 140 lichamen van Hongaarse, Poolse en Russische Joden werden gedumpt tijdens de dodenmars.

De slachtoffers krijgen een gepaste en individuele laatste rustplaats tijdens een begrafenisplechtigheid in aanwezigheid van de plaatselijke inwoners van Schwarzenfeld.

Begin april 1945 naderden de geallieerde troepen Flossenbürg en werd besloten over te gaan tot ontbinding van het kamp en zijn nevenkampen. Er vertrok een reeks transporten per trein naar het zuidwesten, richting Dachau. Maar bombardementen door geallieerde vliegtuigen vernielden vele spoorlijnen, waardoor de transporten werden vertraagd of via alternatieve routes moesten verlopen. Uiteindelijk werden de meeste gevangenen gedwongen de reis te voet verder te zetten. Tijdens deze ‘dodenmarsen’ maakte de SS talloze gevangenen die achterbleven en struikelden genadeloos af. Toen de munitie na enkele dagen marcheren opraaakte, werden de langzamere en zwakere gevangenen doodgeslagen in plaats van doodgeschoten. Een deel van de lichamen werd begraven door gevangenen die

voor dit doel achter in de groep werden vastgehouden. Anderen werden gewoon langs de kant van de weg achtergelaten. Terwijl de geallieerde troepen langs de routes van de dodenmarsen de ene stad na de andere veroverden, stootten ze op tal van massagraven en lijken langs de weg. Geallieerde soldaten dwongen Duitse burgers uit naburige steden om de massagraven op te graven en de slachtoffers op gepaste manier te begraven. Naar schatting vonden in totaal 7 000 gevangenen de dood tijdens evacuatietransporten en dodenmarsen vanuit Flossenbürg.

In het concentratiekamp Flossenbürg en zijn nevenkampen hebben om en bij de 100 000 mensen gevangengezeten, waarvan 84 000 mannen en 16 000 vrouwen en zelfs kinderen. Naar schatting maakte het kamp 30 000 dodelijke slachtoffers.

De ‘Vallei des doods’ met de begraafplaats, het ‘Plein der Naties’ en een piramide met stoffelijke resten en assen van gevangenen. Op de achtergrond de *Sühnekapelle* die met restanten van de wachttorens werd opgetrokken.

Delen van het voormalige kampterrein kregen in de loop der decennia een andere bestemming, zoals de woonwijk beneden links op de foto. De huidige site van de herdenkingsplaats stemt dus niet meer overeen met de oorspronkelijke oppervlakte van het kamp.

Sinds 2007 is er in de voormalige wasserij een permanente tentoonstelling over de geschiedenis van het kamp en zijn nevenkampen. De tentoonstelling toont objecten, citaten en persoonlijke getuigenissen van gevangenen. De tentoonstelling biedt een kijk in het dagelijks leven van het kamp, de massale sterfte en de massale sterfte. In 2010 opende een tweede tentoonstelling over de gevangeniskeuken. De tentoonstelling hier is gewijd aan de levens van de gevangenen van een naziconcentratiekamp.

HELMBRECHTS, DE HEL OP AARDE

Het nevenkamp Helmbrechts lag op zo'n honderd kilometer ten noorden van Flossenbürg en was oorspronkelijk een nevenkamp van Ravensbrück. Het was uitsluitend bedoeld voor vrouwelijke gevangenen. De eerste 179 gevangenen arriveerden op 19 juli 1944 in Helmbrechts en werden tewerkgesteld in een stilgelegde textielfabriek waar ze werden ingezet bij de productie van kabels en munitie voor de wapenfabriek Kabel- und Metallwerke Neumeyer in Neurenberg. De eerste weken was er geen aparte accommodatie voorzien en werden de gevangenen en bewakers in de fabriek gehuisvest. Op ongeveer een kilometer van de fabriek werd intussen een kamp opgetrokken dat bestond uit elf houten barakken. Rond het hele kampcomplex liep een prikkeldraadhek van twee meter hoog. Een eenvoudig hek gaf toegang tot het kamp. Eventuele pottenkijkers werden geweerd met ondubbelzinnige boodschappen: 'Gevarenzone' en 'Verboden toegang - er wordt geschoten zonder waarschuwing'. Van de elf barakken waren er slechts vier bestemd voor de gevangenen zelf. De houten bouwsels hadden geen verwarming noch sanitaire voorzieningen. De hygiëne was er dan ook dramatisch. In een getuigenis van een overlevende lezen we dat gevangenen zonder dekens op onverharde vloeren sliepen. Er was ook geen toegang tot toiletten; slechts twee tonnen deden dienst als 'openbaar toilet' voor de honderden vrouwen, van wie velen aan dysenterie leden. In de ochtend werden de vrouwen door de bewakers geseseld omdat hun hut vuil was. Er was voor de gevangenen geen enkele vorm van medische verzorging voorhanden.

Op 19 januari 1945 werden nog eens 500 vrouwen vanuit Ravensbrück aangevoerd. Van de nu 670-680 gevangenen kwamen velen uit Polen, Rusland en het 'Protectoraat van Bohemen en Moravië', sommigen uit Frankrijk en Nederland en 25 uit Duitsland. Allen waren zonder vorm van proces gevangengezet wegens misdaden zoals het omgaan met krijgsgevangenen of buitenlandse arbeiders, sabotage, of het bevoordelen van Joden.

Op 6 maart 1945 arriveerde een dodenmars van 621 Joodse, hoofdzakelijk Hongaarse, vrouwen uit Grünberg, een nevenkamp van Gross-Rosen. Joodse gevangenen werden nog wreder behandeld dan de anderen. Alle vrouwen moesten zich bij aankomst volledig uitkleden, hun kleren werden weggebracht voor fumigatie. De gevangenen werden gedwongen urenlang naakt te blijven staan, tot ze hun nog vochtige kleren terugkregen.

Veel van de overlevende vrouwen beschreven hun verblijf in nevenkamp Helmbrechts als de hel op aarde, het zwaarste onderdeel van de dodenmars die al weken eerder was begonnen. Uit de getuigenis van Genowefa Antkowiaka:

'We werden tewerkgesteld in een munitiefabriek, nadat we Helmbrechts vanuit Auschwitz via Ravensbrück hadden bereikt. We maakten daar gewerkogels. Later kwamen er honderd Russinnen bij. Daarna nog eens honderd Poolse en een aantal Franse, Belgische, Duitse en Tsjechische vrouwen. Er was meteen overbevolking. We kregen steeds minder eten, dagelijks een halve kom soep zonder zout. We werkten twaalf uur per dag en hadden geen warme kledij. Warm water was er niet. In het kamp lagen overal zieken en doden. Ik herinner me een vrouw, Muruszikowa heette ze. Ze was zwaar ziek en had koorts, ze viel regelmatig flauw. Kampcommandant Dörr heeft haar genadeloos geslagen, zeggend dat ze simuleerde. Ik herinner me ook een Russische vrouwelijke arts. Ze trachtte te vluchten. Ze werd gevat en door drie 'Aufseherinnen' en commandant Dörr geslagen en getrapt. Ze stierf de daaropvolgende nacht.'

Op 13 april 1945 begon de evacuatie van het nevenkamp en werden de gevangenen op dodenmars gezet richting het concentratiekamp Dachau. Diegenen die te zwak waren om het tempo te kunnen volgen of die trachtten te ontsnappen, werden onderweg neergeschoten. Elk contact met burgers langs de weg was verboden. Iedereen die de gevangenen eten wilde geven, werd daartoe met geweld verhinderd. Op 15 april bereikten Amerikaanse troepen Helmbrechts. Met de hete adem van de geallieerden in hun nek, besloten de bewakers de colonne gevangenen een andere richting uit te sturen. De niet-Joodse vrouwen werden achtergelaten in het nevenkamp Zwodau. De meer dan 500 Joodse vrouwen moesten hun dodenmars nog twee weken verderzetten. Velen onder hen stierven door honger, ziekte en mishandeling of werden gewoonweg met een gewerschot afgemaakt. Op 6 mei werden de overlevenden bevrijd in Volary, Tsjechoslowakije.

Major Frank Ankner van het Medische Bataljon van de 5e Infanteriedivisie meet de polsslag van een van de overlevenden van de dodenmars. Op 6 mei trokken de geallieerde troepen Volary in Tsjechoslowakije binnen en troffen in een verlaten fabrieksgebouw de overlevenden van de dodenmars aan. Ze hadden geen drinkwater en alleen een houten kist in de hoek als toilet. De vrouwen waren ondervoed en onderkoeld, hadden blaren, etterende wonden en gangreneuze voeten, ze leden aan tuberculose, tyfus en dysenterie. Er werd in Volary een Amerikaans militair veldhospitaal ingericht waar ze de komende maanden konden herstellen.

Nabij Volary ontdekten de Amerikanen de massagraven waarin de SS-bewakers de lichamen hadden gedumpt van de gevangenen die waren bezweken of door hen waren neergeschoten. Met de hulp van de plaatselijke bevolking werden de massagraven opengelegd om de slachtoffers een behoorlijke begrafenis te kunnen geven. Vele stoffelijke resten vertoonden tekenen van moord.

GROSS-ROSEN: GRUWEL IN HET KWADRAAT

Een schaalmodel van het kamp in het museum.

De aankoop van de steengroeve met zijn waardevol graniet kaderde in de megalomane bouwplannen van Hitler en zijn ‘huisarchitect’ en vertrouweling Albert Speer. Het graniet zou o.a. gebruikt worden voor de bouw van de nieuwe hoofdstad ‘Germania’. Op 2 augustus 1940 arriveerde het eerste transport met 100 gevangenen vanuit Sachsenhausen. Voor het einde van september werden er waarschijnlijk nogmaals 100 gevangenen aangevoerd. Over de volgende transporten ontbreekt het aan nauwkeurige informatie, temeer omdat deze eerste gevangenen in Sachsenhausen stonden geregistreerd en daar ook hun nummer kregen toegewezen. Vanaf 1 mei 1941 kreeg Gross-Rosen het statuut van onafhankelijk concentratiekamp. Een mogelijke reden hiervoor kan zijn geweest dat er nood was om de productiviteit in de steengroeve op te drijven. Hiervoor waren uiteraard meer arbeidskrachten nodig en dit vereiste een verdere uitbreiding van het kamp. Het loskoppelen van Gross-Rosen van het verre hoofdkamp Sachsenhausen zou de operatie kunnen vergemakkelijken.

‘CATEGORIE III’

De gevangenenpopulatie in Gross-Rosen was behoorlijk gevarieerd. In de beginperiode vormden Duitse gevangenen de grootste groep qua nationaliteit. Vanaf 1942 verschoof het zwaartepunt naar Polen en Sovjetburgers. Maar ook tal van andere nationaliteiten verbleven in het kamp. De niet-Duitse gevangenen kregen allemaal het label van politieke tegenstander opgeplakt. Heel veel gevangenen liepen dus met een rode driehoek op hun kampuniform rond. Na de start van *Operatie Barbarossa* op 22 juni 1941 steeg in Gross-Rosen, net zoals in andere concentratiekampen, het aantal Sovjetkrijgsgevangenen. En net als elders werden zij ook hier met de grootst mogelijke

wreedheid behandeld. Meestal waren zij reeds bij aankomst een vogel voor de kat. In oktober 1941 arriveerde in Gross-Rosen een transport met 2 500 à 3 000 Sovjetkrijgsgevangenen. De meesten werden binnen een tijdspanne van enkele weken vermoord o.a. door middel van dodelijke injecties. Diegenen die gespaard bleven van een rechtstreekse executie stierven alsnog aan verwaarlozing en mishandeling.

De leef- en werkomstandigheden in Gross-Rosen waren sowieso voor iedereen verschrikkelijk. Sommige onderzoekers voeren aan dat Gross-Rosen het enige kamp was, naast Mauthausen, dat door de nazi's werd gerund als een kamp van categorie III, dat wil zeggen de meest ernstige classificatie. Het dagelijks voedselrantsoen was ontoereikend, zeker voor een volwassen lichaam dat zware fysieke arbeid moet verrichten. Sanitaire voorzieningen waren amper aanwezig en in het kamp krioelde het van de luizen en ander ongedierte. In de eerste maanden was er zelfs geen ziekenboeg in het kamp voorzien. Pas vanaf de herfst van 1940 kwam hier verandering in. De medische verzorging bleef echter tot een minimum beperkt. Meestal werden de gewonden en zieken in de ziekenbarakken gewoon aan hun lot overgelaten. Voor wie in de steengroeve werkte, bedroeg de gemiddelde levensverwachting in 1942 minder dan twee maanden.

De Joodse gevangenen kregen het nog zwaarder te verduren dan de anderen. Hun werkdagen duurden vaak nog langer, ze kregen het zwaarste werk toegewezen en konden niet rekenen op enige medische zorg. Het was voor de andere gevangenen bovendien ten strengste verboden hen op welke manier ook te helpen. Op 12 oktober 1942 werden de laatste nog levenden Joden naar Auschwitz gedeporteerd. Het daaropvolgende jaar zouden er geen Joden meer in Gross-Rosen verblijven.

In 1944 arriveerde een nieuwe categorie gevangenen in Gross-Rosen. Het waren verzetslieden die gearresteerd waren in het kader van *Nacht und Nebel*. Deze operatie werd in het leven geroepen om het groeiende verzet in de bezette landen te fnuiken. Verzetslieden werden in het midden van de nacht van hun bed gelicht en vervolgens naar een onbekende bestemming afgevoerd. Als ze de eerste ondervragingen al overleefden, werden ze naar een ‘Nacht und Nebel’-kamp gedeporteerd. Hun familie werd volledig in het ongewisse gelaten over hun verblijfplaats of hun welzijn. Zelfs bij overlijden werden de naasten niet op de hoogte gebracht.

‘ORGANISATION SCHMELT’

Gross-Rosen zou in de loop van zijn bestaan aan belang winnen voor de Duitse oorlogseconomie en groeide uit tot het administratieve centrum voor ongeveer 100 nevenkampen. Door de aanslepende oorlog groeide de behoefte aan arbeidskrachten, die konden worden ingezet in de wapenproductie en in bedrijven die belangrijk waren voor de oorlogsindustrie, zoals Blaupunkt, Siemens, IG Farben en Daimler Benz. In 1942 en 1943 waren er al enkele nevenkampen opgericht, maar de grootste expansie vond plaats in 1944, met maar liefst 60 nevenkampen. Het waren

Een bezoek aan Gross-Rosen is een bijzondere ervaring. De indrukwekkende toegangspoort staat er nog als herinnering. In de linkervleugel van het poortgebouw wordt de bezoeker ontvangen met een expositie over de oorsprong en ontwikkeling van totalitaire systemen in Europa in de jaren 1919-1945. De nadruk ligt vooral op de opkomst van het Duitse fascisme en de oorsprong van concentratiekampen.

echter niet allemaal nieuwe kampen die werden opgezet. De administratie van Gross-Rosen nam een 28-tal bijkampen over van *Organisation Schmelt*. De ‘speciale vertegenwoordiger van de Reichsführer-SS voor de buitenlandse nationale arbeidstaak in Opper-Silezië’, SS-brigadeleider Albrecht Schmelt, had vanaf oktober 1940 een netwerk uitgebouwd van meer dan 170 kampen met ruim 50 000 ‘werknemers’. De organisatie zorgde voor de centrale registratie van Joden in Sudetenland en Opper-Silezië die konden worden gebruikt als dwangarbeiders. De kampen lagen meestal vlak bij de bedrijven zelf. De dwangarbeiders kregen zogezegd een loon uitgekeerd. Maar een aanzienlijk deel ging naar de *Aufbaukasse der Dienststelle Schmelt* en een ander deel werd ingehouden voor ‘kost en inwoning’. De ‘Schmelt-Joden’ ontsnapten aanvankelijk aan de *Endlösung der Jugendfrage*, de vernietiging van alle Europese Joden. Ze waren

‘Het kamp is omheind met een stroomdraad. Het aanraken van de draad kan de dood tot gevolg hebben. Iedereen die het hek nadert, objecten eroverheen gooit, of probeert erdoorheen te geraken, zal worden neergeschoten’. (Fragment uit het kampreglement, 12/12/1942).

te belangrijk voor de oorlogsindustrie. Maar na de opstand in het getto van Warschau in mei 1943 gaf Himmler het bevel om alle Joden naar het oosten te deporteren. ‘Organisation Schmelt’ werd ontbonden vanaf september 1943. Enkel de belangrijkste kampen mochten behouden blijven en kwamen onder het toezicht van Auschwitz en Gross-Rosen. En zo kwamen er opnieuw Joden terecht in het kampstelsel van Gross-Rosen.

De overgang naar de administratie van Gross-Rosen was geen cadeau en ging gepaard met een intensieve verslechtering van de arbeids- en leefomstandigheden. Een van de vrouwelijke gevangenen beschreef de overname van het kamp Peterswaldau als volgt: ‘Het werk in de fabriek stopte plotseling en alle vrouwen werden het kamp in gejaagd. We vermoedden het ergste. We werden in één kamer in het kamp gepropt. Je moest een voor een naar binnen gaan en werd geslagen door de SS-vrouwen. In de kamer waren een paar SS-mannen aanwezig. Op de vloer was een cirkel getekend, je moest je uitkleden en naakt in de cirkel stappen en ronddraaien. De SS-mannen beslisten vervolgens – naar de oven of werken.’

Vrouwelijke gevangenen waren er vóór 1944 niet in Gross-Rosen. Met de massale expansie van de nevenkampen arriveerden de eerste vrouwen in het kamp. Tegen begin 1945 werkten er 26 000 vrouwen in de nevenkampen van Gross-Rosen, vooral afkomstig uit Polen en Hongarije en bijna allemaal Joods. Ze werden bewaakt door 900 *SS-Aufseherinnen* en vormden een van de grootste groepen vrouwelijke gevangenen in het hele concentratiekampstelsel. Deze vrouwen produceerden wapens, werkten in de textielindustrie en werden in de laatste weken van de oorlog ingezet om tankversperringen te bouwen en verdedigingslinies te graven, de laatste stuiptrekkingen van de nazi’s in een poging de opmars van het Rode Leger tegen te houden.

OSKAR SCHINDLER

In het midden van 1944 viel de beslissing om in een klein stadje in Moravië een nevenkamp op te zetten dat administratief gezien onder Gross-Rosen kwam te staan. Normaal zou Brännlitz gewoon een zoveelste naam zijn in de lange lijst van nevenkampen, ware het niet dat zijn ontstaan onlosmakelijk verbonden is met een andere veel beroemdere naam: Oskar Schindler (bekend van de film *Schindler’s List*). Toen in 1944 het bevel kwam om het kamp van Krakau-Plaszów te ontmantelen en de gevangenen naar Auschwitz te deporteren, besloot Schindler om de productie van zijn emailleerfabriek in Krakau over te hevelen naar Brännlitz, de stad waar hij zijn jeugd had doorgebracht. Op die manier wist hij zijn 1 100 werknemers, gevangenen van Plaszów, te redden van deportatie naar wat een onvermijdelijke dood zou betekenen. De gevangenen verbleven in het fabrieksgebouw zelf. Eerst moesten natuurlijk de machines worden geïnstalleerd. De productie kon worden opgestart begin 1945. Ondanks de inspanningen van Schindler was ook hier het voedselrantsoen ontoereikend. Toch was het leven voor de gevangenen in Brännlitz draaglijker dan in de andere kampen.

De omheining werd versterkt met tien meter hoge torens die op een interval van 100 tot 110 meter van elkaar stonden en een uitstekend zicht boden op het gehele kamp. Ze waren uitgerust met een schijnwerper, een alarm en een zwaar machinegeweer.

Oskar Schindler op het terrein van zijn fabriek in Krakau.

EVACUATIE

In de winter van 1944-1945 verslechterden de omstandigheden in Gross-Rosen dramatisch door de massale toestroom van gevangenen uit andere concentratiekampen. Voedsel voor zoveel mensen was er niet. Onderdak evenmin. Barakken moesten drie tot vier keer meer gevangenen huisvesten dan hun eigenlijke capaciteit. Het sterftecijfer schoot als een raket de hoogte in. Het crematorium kon het aantal doden niet meer aan, zodat de lichamen buiten opgestapeld bleven liggen.

In januari 1945 zaten er meer dan 70 000 gevangenen opgesloten in Gross-Rosen en zijn nevenkampen. In ongeveer de helft van de nevenkampen ging het om overwegend Joodse gevangenen. Op 8 en 9 februari begonnen de nazi’s aan de eerste fase van de evacuatie van het kamp. Een eerste contingent gevangenen werd in goederenwagens op transport gezet naar Mauthausen. Ze stonden zo op elkaar gepakt dat ze nauwelijks konden bewegen. Velen stierven onderweg door uitputting. Vanuit de nevenkampen vertrokken dodenmarsen, de mannen richting het hoofdkamp, de vrouwen meer landinwaarts. De SS begon tegelijk met het vernietigen van bewijzen, het merendeel van de kampdossiers ging hierbij verloren.

Joodse arbeiders aan het werk bij de bouw van Oskar Schindlers wapenfabriek in Brännlitz.

Deze grafische kunstwerken van ex-gevangenen die in de expositie worden tentoongesteld, laten weinig aan de verbeelding over.

De tentoonstelling in het voormalige SS-recreatiegebouw vertelt de geschiedenis van het kamp en gaat de wrede realiteit van hoe het leven voor de gevangenen eruitzag niet uit de weg. De expositie omvat tal van artefacten, waarvan een aantal door de gevangenen zelf gemaakt.

Een sluier van leegte en stilte lijkt zich doorheen de restanten van het voormalige kampterrein te weven. Maar wie de site betreedt, voelt hoezeer de plek bezwangerd is van herinnering en herdenking. De uitgestrektheid van het landschap belichaamt de immensiteit van de wrede geschiedenis die zich hier heeft afgespeeld.

Een originele verbrandingsoven markeert de plek waar het crematorium stond.

Blok 9/10, gebouwd in 1943, verschilde van de andere barakken. Dit gebouw bestond uit een gemetselde kelder en een houten eerste verdieping om 600 mensen te huisvesten. Aanvankelijk werden in dit blok nieuwkomers in quarantaine geplaatst. Vanaf oktober 1944 kwamen hier de 'Nacht und Nebel'-gevangenen terecht, vooral Fransen en Belgen. Daarom noemden de gevangenen dit blok 'het Franse blok'. In de kelder is nu een gereconstrueerde gevangenenkamer te zien.

In de tweede helft van 1944 werden in het kamp werkplaatsen van het bedrijf Siemens en Halske uit Berlijn ingericht. Het kantoor en het magazijn van het bedrijf bevonden zich in het SS-gedeelte van het kamp, terwijl de werkplaatsen waren ondergebracht in twee barakken die speciaal waren toegewezen aan dit bedrijf. Er waren drie eenheden: slotenmakerij, blikslagerij en elektriciteit. In eerste instantie werkten er ongeveer 200 opgeleide gevangenen die elektrische apparaten en onderdelen voor radioapparatuur moesten assembleren. Vlak voor het evacuatiebevel werkten er bij Siemens 425 gevangenen en 16 burgerlijke arbeiders. Tijdens de evacuatie werden de machines en apparatuur naar Duitsland gevoerd.

In de werkplaats voor Blaupunkt werden spoelen gewikkeld en gesoldeerd. De arbeiders kregen daarvoor een opleiding van twee weken. Er werkten dertig tot tweehonderd personen.

In de herfst van 1943 werd de kampkeuken in gebruik genomen. Tot die tijd werden maaltijden voor gevangenen bereid in een speciale ruimte in blok 1. De nieuw gebouwde keuken was gemetseld met een extra houten verdieping, waar trappen van binnen en buiten het gebouw naartoe leidden. In het onderste gedeelte bevonden zich opslagplaatsen en ruimtes om aardappelen en groenten te schillen, en op de verdieping stonden ketels om voedsel voor de gevangenen te koken. In de laatste maanden, toen de gevangenen van evacuatietransporten begonnen toe te stromen, werkte de keuken dag en nacht. Tijdens die periode kregen veel gevangenen hun enige warme maaltijd 's nachts.

KULMHOF: PRELUDE OP DE HOLOCAUST

In Kulmhof werden de slachtoffers vergast in speciaal daartoe omgebouwde vrachtwagens. Deze mobiele gaskamers waren eerder al gebruikt door de uitvoerders van Aktion T4 en door de Einsatzgruppen aan het Oostfront.

Het gebruik van koolstofmonoxide als moordwapen was niet nieuw toen in 1941 het uitroeiingskamp Kulmhof aan zijn gruwelijke taak begon. In 1939, ongeveer twee jaar voordat de nazi's systematisch de Europese Joden begonnen te vermoorden, werd in het grootste geheim *Aktion T4* uitgerold, een programma dat tot doel had de raciale zuiverheid van het Germaanse volk te herstellen en te vrijwaren. Individuen met psychiatrische, neurologische of fysieke beperkingen, zowel volwassenen als kinderen, moesten worden geëlimineerd omdat ze niet alleen een genetische, maar ook een financiële last voor de Duitse samenleving vormden. In speciaal daartoe uitgeruste vernietigingscentra werd het 'euthanaseren' van de 'patiënten' door middel van zuiver koolstofmonoxidegas na een eerste experimentele fase de standaard. Om het moorden nog sneller te laten verlopen, reden er ook mobiele gaskamers rond. Deze omgebouwde en gecamoufleerde vrachtwagens reden naar de ziekenhuizen en instellingen, laadden de patiënten op en vergastten hen tijdens de terugrit. In plaats van de slachtoffers naar de gaskamers te transporteren, werden de gaskamers naar de slachtoffers gevoerd.

Na de invasie van de Sovjet-Unie in 1941 werden dergelijke mobiele gaskamers ook gebruikt door de *Einsatzgruppen*. Deze doodseskaders hadden de taak 'ongewenste elementen' in de pas veroverde gebieden uit te schakelen, collaborateurs te rekrute-

Vanaf oktober 1941 werden Duitse Joden naar onder andere het getto van Łódź gedeporteerd. Een oplossing om het al overbevolkte getto te ontlasten drong zich op.

De deportaties naar Kulmhof begonnen in december 1941.

ren en inlichtingennetwerken op te zetten. Het begin van de oorlog tegen de Sovjet-Unie luidde een escalatie in van het aantal massamoorden op meestal onschuldige burgers. De belangrijkste doelwitten in Oost-Europa waren communisten, Roma en vooral Joden, ongeacht hun leeftijd en geslacht. Het gebruik van gaswagens vond ingang nadat leden van de doodseskaders klaagden over fysieke vermoeidheid en psychische belasting. Voor de massale schietpartijen – we spreken over honderdduizenden slachtoffers in totaal – waren er veel schutters en bewakers nodig. Maar ook veel wapens en munitie. En dan was er nog het transport om de slachtoffers te vervoeren naar de plaats waar ze zouden worden geëxecuteerd en in massagraven worden gedumpt. Een dure operatie dus. Dan boden de mobiele gaskamers een veel goedkoper alternatief: moordwapen en transportmiddel vervat in één.

TWEE LEVENS

De voedingsbodem voor de bouw van een vernietigingskamp in Kulmhof werd gelegd met de beslissing in oktober 1941 om Duitse Joden naar het getto van Łódź te deporteren. Dit betekende een aanzienlijke toename van de Joodse populatie in het district. Om ruimte te maken voor de nieuwkomers kregen de Poolse Joden die reeds in het district woonden een *Sonderbehandlung*, een eufemisme voor massamoord.

Kulmhof kende twee levens. De SS en de politie voerden er vernietigingsoperaties uit van 8 december 1941 tot maart 1943 en vervolgens opnieuw gedurende een korte periode in de zomer van 1944. Tijdens de eerste fase bestond het kamp uit twee delen:

Van januari tot mei 1942 werden vanuit het getto van Łódź 55 000 Joden en 5 000 Roma op transport naar Kulmhof gezet.

Na een pauze van vier maanden kwam er een tweede grote deportatieactie in het getto van Łódź. Tijdens de razzia's die plaatsvonden tussen 5 en 12 september werden 15 000 Joden opgepakt, deze keer voornamelijk kinderen, zieken en ouderen. Voordat ze op transport werden gezet, werden ze verzameld in het ziekenhuis en in de centrale gevangenissen.

het *Schlosslager* (‘kasteelkamp’) was het gedeelte met een landhuis dat door de nazi’s in beslag was genomen. Hier werden de gedeporteerden ontvangen, moesten ze hun bezittingen afstaan en zich uitkleden. Ongeveer vier kilometer verderop was er een grote open ruimte in het bos waar de lijken werden ‘verwerkt’. Dit was het *Waldlager* (‘boskamp’).

Van begin december 1941 tot half januari 1942 deporteerden de SS en de politie Joden en Roma uit nabijgelegen steden en dorpen. Dit verliep altijd op dezelfde manier: de gedeporteerden arriveerden met de trein in het kleine stadje Koło (Warthbrücken in het Duits). Van daaruit werden ze meestal via een smalspoorlijn naar de omgeving van het kamp gebracht. Het laatste traject legden ze af per vrachtwagen naar het omheinde terrein van het Schlosslager. Vanaf midden januari 1942 werden Joden in overvolle goederentreinen vanuit het getto van Łódź aangevoerd. Deze transporten bevatten Joden die naar Łódź waren gedeporteerd uit Duitsland, Oostenrijk, Bohemen, Moravië en Luxemburg. Gedurende heel 1942 bleef de SS samen met de politie Joden uit het district Wartheland naar het kamp deporteren en hen daar vermoorden. Andere slachtoffers die in het vernietigingskamp de dood vonden, waren enkele honderden Polen en Sovjetkrijgsgevangenen. Velen van de 5 000 Roma (zigeuners) die in 1941 uit Oostenrijk naar het getto van Łódź waren gedeporteerd, behoorden ook tot de eerste slachtoffers in Kulmhof.

In het voorjaar van 1943 had Kulmhof zijn doel bereikt: de Joden, Sinti en Roma van het district Wartheland waren bijna allemaal uitgeroeid. Het landhuis werd opgeblazen en alle andere sporen werden uitgewist.

In juni 1944 hervatten de nazi’s echter de deportaties naar Kulmhof om de liquidatie van het getto van Łódź te vergemakkelijken. In het voormalige Waldlager werden twee barakken gebouwd en twee brandkuilen aangelegd. SS’ers en politiefunctionarissen bewaakten de Joodse slachtoffers terwijl ze zich uitkleedden en hun bezittingen overhandigden. Vervolgens doodden ze de Joden door verstikking in een gaswagen of door hen neer te schieten. Vanaf medio juli 1944 werden de overgebleven inwoners van het getto van Łódź naar Auschwitz-Birkenau gedeporteerd.

DE ‘VERWERKING’ VAN DE ‘LADING’

De gedeporteerden werden ‘ontvangen’ in het landhuis. Daar kregen ze te horen dat ze verder op transport zouden worden gezet, maar dat ze eerst een bad moesten nemen. Hun kleren zouden worden gedesinfecteerd. Deze drogredenen moesten verklaren waarom het nodig was dat ze zich uitkleedden en hun bezittingen achterlieten. Vervolgens werden de slachtoffers naar de kelder geleid, waar ze via een soort van laadkade de hermetisch afgesloten vrachtwagen werden ingedreven. De motor

startte en een speciaal ontworpen uitlaatpijp leidde de uitlaatgassen rechtstreeks naar de binnenzijde van de vrachtwagen. De ‘verwerking’ van zo’n groep personen was een kwestie van minuten, waarna de vrachtwagen naar het Waldlager reed om zijn ‘lading’ te lossen.

Voor de verwerking van de transporten in het Waldlager was een *Sonderkommando* samengesteld, een groep Joodse gevangenen die bij aankomst waren geselecteerd en zo aan een gewisse dood waren ontsnapt. Althans voorlopig, want ook zij werden op regelmatige basis vergast en vervangen door nieuwkomers. Het Sonderkommando moest de lijken uit de vrachtwagens halen en naar de massagraven brengen, de vrachtwagens schoonmaken en ervoor zorgen dat bloed, uitwerpselen en andere lichaams-sappen werden verwijderd. Omdat de graven snel vol raakten en de geur van ontbindende lichamen zich verspreidde in de omgeving, werden de lichamen vanaf de zomer 1942 verbrand in brandkuilen die in het bos waren aangelegd. Het Sonderkommando moest ook de massagraven opnieuw openleggen en eerder begraven lichamen verbranden.

Afhankelijk van het type vrachtwagen konden er per lading 80 tot 150 slachtoffers worden ‘verwerkt’. De synagoge in Koło, het kerkje van het dorp en een molen in de buurt fungeerden als ‘wachtsaal’.

ONTSNAPPING UIT KULMHOF

De Holocaust Encyclopedia vermeldt zeven Joden die wisten te ontsnappen uit Kulmhof; allen behoorden tot het Sonderkommando dat in het boskamp de lijken moest ‘verwerken’. Mordechai Podchlebnik, Milnak Meyer, Abraham Tauber, Abram Roj en Szlama Ber Winer, ook bekend onder het pseudoniem Yakov Grojanowski, ontsnapten tijdens de winter van 1942; Mordechai Zurawski en Simon Srebnik ontsnapten tijdens de ontmanteling van het kamp in januari 1945.

Podchlebnik, Zurawski, Srebnik en Roj overleefden de oorlog. Szlama Ber Winer vond onderdak in het getto van Warschau, waar hij zijn ervaringen neerpende in wat de geschiedenis inging als het *Grojanowski Rapport*. De Joodse ondergrondse beweging smokkelde het verslag over de systematische moord op Joden met gifgas in Kulmhof via het Poolse ondergrondse netwerk naar het Westen. Szlama Ber Winer zelf werd opnieuw opgepakt en vermoord in de gaskamers van Belzec.

Vanaf september 1944 werd een groep Joodse gevangenen, vermoedelijk van buiten het district Wartheland, gedwongen om alle overgebleven lichamen uit de massagraven in Kulmhof op te graven en te cremeren als onderdeel van *Aktion 1005*, en om alle andere bewijzen van de massamoordoperaties uit te wissen. Nadat dit huiveringwekkende werk was voltooid, werd ongeveer de helft van de groep in november 1944 geëxecuteerd. De Duitsers verlieten het vernietigingskamp Kulmhof op 17 januari 1945, toen het Sovjetleger naderde. De SS heeft in Kulmhof minstens 172 000 mensen vermoord tussen december 1941 en maart 1943, en in juni/juli 1944. Hoeveel mensen hier exact het leven

Gabriele ‘Elli’ Kafka, zuster van Franz Kafka, werd vermoedelijk in de herfst van 1942 in Kulmhof vergast. Zijn twee andere zusters, Valerie ‘Valli’ en Ottilie ‘Ottla’, kwamen eveneens om tijdens de Holocaust. Kafka zelf bleef dit lot bespaard want hij was reeds in 1924 op jonge leeftijd gestorven aan tuberculose.

lieten, is moeilijk vast te stellen vanwege het gebrek aan materiele sporen en de weinige getuigenissen.

In 1990 werd een klein museum ingericht in een paviljoen op het terrein van het voormalige vernietigingskamp. Archeologen hebben een groot deel van het landhuis blootgelegd en vonden ook duizenden artefacten zoals kammen, tandenborstels, brillen, schoenen textiel, enz. Een gedeelte ervan is tentoongesteld in het museum als stille getuigen van al diegenen die hier het leven lieten. In het voormalige Waldlager staan een aantal monumenten ter herinnering aan de slachtoffers.

Ondanks wetenschappelijk onderzoek blijft het vernietigingskamp Kulmhof een van de minst bekende locaties van deze aard bij het grote publiek. Misschien zou een transformatie van de huidige site tot een volwaardige herdenkingssite, aangepast aan de hedendaagse context, een eerste stap kunnen zijn om de geschiedenis van dit eerste uitroeiingskamp uit de schimmige hoeken van het collectieve geheugen te halen.

Joden waren er al sinds de 15de eeuw in Kutno, een stad op zo'n 60 km van Kulmhof. In juni 1940 werden de Joden bijeengedreven in een getto buiten de stad, op de plaats van een suikerfabriek die was vernietigd. Veel bewoners van het getto stierven aan ziekte omdat de sanitaire omstandigheden erbarmelijk waren en er een gebrek aan medische apparatuur was. In maart 1942 werden de Joden van Kutno naar het dodenkamp Kulmhof gestuurd. De foto werd genomen door een soldaat van de Wehrmacht uit Schleswig-Holstein, genaamd Franz Hansen.

Gelaten wacht deze man op zijn deportatie naar Kulmhof. Zijn uitgemergelde lichaam is het levende bewijs van de verschrikkelijke levensomstandigheden in de getto's, waar elke dag een strijd moest worden gevoerd om te overleven. Er was een structureel gebrek aan levensmiddelen, hygiëne en adequate medische verzorging.

De deportaties gebeurden via het spoor. De laatste halte was Powiercie, op zo'n 4 kilometer van het kamp. Hier werden de gedeporteerden gedwongen al een deel van hun bagage achter te laten en over te stappen op vrachtwagens.

Een synagoge in Koro diende als ‘wachtzaal’ voordat de gedeporteerden naar het kamp zelf werden afgevoerd. De daders hadden geprobeerd in het kamp alle sporen van hun misdaden uit te wissen. Maar was het nu door tijdsgebrek of gewoon uit vergetelheid, toen de Russische troepen de synagoge in Koto betraden, lag de vloer in ieder geval nog bezaaid met talloze spullen die de slachtoffers hadden moeten achterlaten.

Midden in de chaos van de deportatie probeert een jong meisje een woord van afscheid te schrijven alvorens ze haar laatste blik werpt op de wereld die haar is ontnomen. Ze probeert een ogenschijnlijk onschuldig beeld zoveel leed en gruwel te verwoorden.

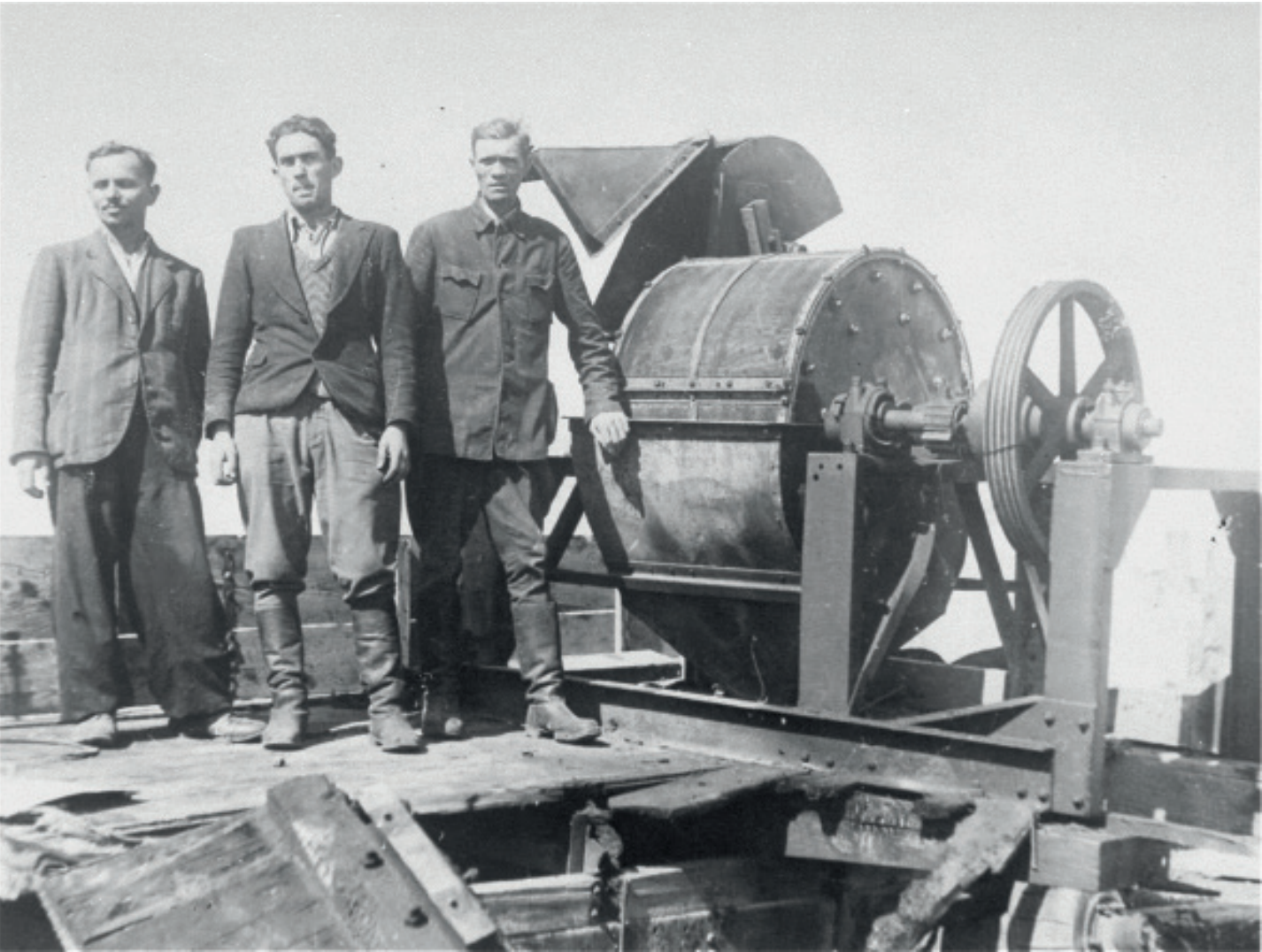

Het voormalige Waldlager, nu een plaats van herinnering en herdenking.

SONDERKOMMANDO 1005

De *Sonderkommandos 1005* waren speciale eenheden die in het leven werden geroepen toen bleek dat operaties als *Aktion Reinhard* niet langer onder de radar bleven en geruchten over massamoorden in Oost-Europa zich begonnen te verspreiden in geallieerde landen. De operatie werd geleid door *SS-Standartenführer* Paul Blobel, architect en ingenieur van opleiding. Hij ontwikkelde methoden om de lichamen op brandstapels te verbranden, de resterende botten te verpletteren en de as uit te strooien. In de eerste fase, die duurde van juni 1942 tot juni 1943, werden lichamen verbrand in de vernietigingskampen Belzec, Treblinka en Sobibor, en in Kulmhof en Auschwitz. Een tweede fase begon in juni 1943, toen de massagraven in Polen en de oostelijke gebieden werden geliquideerd. Elke Sonderkommando 1005-eenheid bestond uit verschillende agenten van de SD (Veiligheidsdienst) en de SIPO (Veiligheidspolitie),

die toezicht hielden op de werkzaamheden, en enkele tientallen leden van de *Ordnungspolizei* (Ordepolitie), die als bewakers fungeerden. De arbeid werd uitgevoerd door gevangenen, voornamelijk Joden, die in drie groepen waren georganiseerd: één om de graven te openen en de lichamen op te graven, een tweede om de brandstapels op te richten, de lichamen te vervoeren en ze op de brandstapels te rangschikken, en de derde om de stofelijke resten te onderzoeken op waardevolle spullen, de botten te verpletteren en de assen uit te strooien. Bepaalde gevangenen kregen de taak het vuur aan de gang te houden en de verbrande lijken te tellen, terwijl anderen verantwoordelijk waren voor het egaliseren van het terrein en het ploegen en herbeplanten van de grond nadat de graven waren vernietigd. De meeste gevangenen werden na voltooiing van hun opdracht gedood.

De Sonderkommando 1005-eenheden maakten gebruik van een speciaal daartoe ontworpen machine om de menselijke botten te breken en te vermalen nadat de lichamen waren verbrand, kwestie van zo min mogelijk bewijzen achter te laten.

MAJDANEK: NA AUSCHWITZ HET GROOTSTE CONCENTRATIEKAMP IN EUROPA

GROOT, GROTER, GROOTST

In juli 1941 bezocht Heinrich Himmler Lublin. Bij deze gelegenheid gaf hij aan Odilo Globočnik, de SS- en politiecommandant in het district Lublin en tevens implementator van *Aktion Reinhard* (Operatie Reinhard), de opdracht om een kamp te bouwen 'voor 25 000 tot 50 000 gevangenen die zouden worden ingezet als arbeidskrachten'. Het kamp zou worden gebouwd langs de hoofdweg van Lublin naar Lvov, een belangrijke verkeersader waarlangs Duitse troepen en oorlogsmateriaal naar het Oostfront werden gestuurd.

De oorspronkelijke plannen met betrekking tot de grootte van het kamp werden in de loop van de volgende jaren enkele keren gewijzigd, waarbij de oppervlakte en de capaciteit van het kamp telkens toenamen. *Groot, groter, grootst* was het leidmotief in de geschiedenis van Majdanek. De ambitie om van Majdanek het grootste concentratiekamp in bezet Europa te maken, zou echter worden gedwarsboomd door de tanende oorlogseconomie en de tegenvallende resultaten aan het Oostfront.

Majdanek was uniek vanwege zijn ligging in een gebied waar veel Polen woonden. In andere kampen zoals Auschwitz-Birkenau waren de nabijgelegen dorpen geëvacueerd en platge-

brand. Rond andere kampen zoals Gross-Rosen en Stutthof woonde dan weer een uitsluitend Duitstalige bevolking.

'ENDLÖSUNG'

Majdanek groeide uit tot een veelkoppig monster en vervulde een veel uitgebreidere rol dan zijn officiële benaming, *Konzentrationslager Lublin*, doet vermoeden.

In de loop van 1942 werd het kamp betrokken bij de implementatie van de *Endlösung der Judenfrage*, het plan dat de nazi's hadden bedacht om de Europese Joden uit te roeien. In het voorjaar van 1942 was Aktion Reinhard van start gegaan en begonnen de gaskamers van Belzec, Sobibor en Treblinka op volle toeren te draaien om hun gruwelijke opdracht uit te voeren. Hoewel Majdanek officieel niet tot de Aktion Reinhard-kampen behoorde, arriveerden vanaf 1942 talrijke transporten met Joden uit Slowakije, Duitsland, Bohemen en Moravië. Maar ook Joden uit Lublin en omstreken werden naar het kamp gedeporteerd. Bij aankomst werden doorgaans de kinderen, ouderen en degenen die door de SS als 'ongeschikt voor arbeid' werden beschouwd onmiddellijk naar de gaskamers gestuurd. Zij werden nooit geregistreerd. Diegenen die nog fit genoeg werden bevonden om

Bij aankomst in het kamp werden de gevangenen beroofd van al hun bezittingen en vervolgens volledig kaalgeschoren. De Joodse nieuwkomers ondergingen in dit stadium al een eerste selectie. Enkel diegenen die fit genoeg werden bevonden om te werken, werden met de andere nieuwkomers naar de badhuizen gestuurd, waar ze een vernederende en pijnlijke ontsmettings- en wasbeurt moesten ondergaan.

te werken, ontsnapten voorlopig aan een gewisse dood. Maar Joden ondergingen een voortdurende selectie: niet alleen bij hun aankomst in Majdanek, maar ook later, nadat ze al waren toegelaten en geregistreerd in het kamp. Goede fysieke conditie en een gezonde uitstraling waren de belangrijkste factoren die bepaalden of iemand kans maakte om de selecties te overleven.

Majdanek fungeerde ook als strafkamp. Begin 1943 begonnen grote transporten van Poolse politieke gevangenen, meestal veroordeeld vanwege hun betrokkenheid bij het verzet, aan te komen vanuit de Gestapo-gevangenissen in o.a. Warschau, Lvov, Radom, Kielce, Czestochowa en Lublin. Sommige geïnterneerden waren burgers die op willekeurige basis waren opgepakt tijdens straatrazzia's.

Vanaf het voorjaar van 1943 werden inwoners vanuit Wit-Russische dorpen gedeporteerd naar Majdanek, doorgaans als vergelding voor de plaatselijke verzetsactiviteiten. Vaak ging het om

Groot, groter, grootst, het leidmotief bij de bouw van Majdanek. Het concentratiekamp was na Auschwitz het grootste in Europa. De naam is afkomstig van een wijk in de Poolse stad Lublin, Majdan Tatarski, in de volksmond Majdanek.

De Schutzhaftlager was omgeven door twee rijen geëlektrificeerde prikkeldraad-hekken. Op elke hoek van elke sectie stond een wachttoren.

de hele bevolking van bepaalde nederzettingen, inclusief kleine kinderen. Voor deze gevangenen fungeerde Konzentrationslager Lublin als doorvoerkamp, van waaruit ze naar andere kampen werden gestuurd.

DRIE SECTOREN

Het kamp bestond uit drie sectoren: de SS-sector, de economische sector en het gevangenenkamp (*Schutzhaftlager*), dat bestond uit vijf secties (‘velden’) met houten barakken als onderkomen voor de gevangenen.

De Schutzhaftlager was omgeven door twee rijen geëlektrificeerde prikkeldraadhekken. Op elke hoek van elke sectie stond een wachttoren. De barakken die volgens de plannen van het kamp bedoeld waren om 150 tot 250 mensen te huisvesten, bevatten meestal veel meer gevangenen. In de periode van de grootste overbevolking verbleven vaak meer dan 1 000 gevangenen in één barak. De barakken hadden daarenboven geen rioleringssysteem. Tot het voorjaar van 1943 ontbraken zelfs de meest elementaire sanitaire voorzieningen. Het gebrek aan water maakte het voor de gevangenen onmogelijk om zichzelf te wassen of hun kleren en ondergoed schoon te maken.

Overdag dienden openliggende beerputten als veldtoiletten. Aangezien het verlaten van de barakken ‘s nachts verboden was, dienden grote houten bakken als gemeenschappelijk toilet tot de ochtend. Deze raakten permanent overvol en de stank die ze veroorzaakten was afschuwelijk, vooral omdat alle ramen zelfs tijdens de heetste zomerdagen gesloten moesten blijven. In zulke omstandigheden was het niet verwonderlijk dat de gevangenen voortdurend werden geplaagd door insecten zoals vlooien en luizen die besmettelijke ziekten verspreidden zoals tyfus.

De overlevenden van het kamp, en dan meer bepaald diegenen die ook in andere kampen hadden verbleven, hebben later het kamp beschreven als een van de meest primitieve van alle Duitse nazikampen. De primitieve bouw van het kamp, het gebrek aan elementaire sanitaire voorzieningen en de zware overbevolking droegen bij aan de toenemende sterftecijfers in Majdanek. De situatie werd nog erger door het tekort aan water, voedsel, kleding en medicijnen.

TERREUR

De door de SS geïntroduceerde regels werden nauwgezet en hardhandig toegepast. De geringste overtreding resulteerde in zware straffen. De SS-bewakers lieten geen kans onbenut om de gevangenen te slaan en te geselen. Een andere populaire straf was de ‘paalstraf’, een vorm van marteling waarbij gevangenen aan hun polsen werden opgehangen met hun armen achter hun rug geplooid. De gevangenen konden ook van voedsel worden beroofd, werden ondergedompeld en soms zelfs verdronken in de rioolputten of kregen af te rekenen met de honden die de bewakers op hen afstuurden.

VROUWEN EN KINDEREN

Vanaf oktober 1942, toen het vrouwenkamp werd opgericht in veld V, waren er ook vrouwelijke gevangenen in Majdanek.

Opvallend meer vrouwen dan kinderen trouwens, dit vooral omdat er nooit een kinderkamp werd ingericht, hoewel dit wel gepland was. Desondanks kwamen ook veel kinderen, vooral Joodse, Wit-Russische en Poolse uit de regio Zamosc, terecht in Majdanek.

Net zoals de mannen werden ook vrouwen en kinderen bij aankomst onderworpen aan een vernederende aanmeldings-procedure. Ze moesten hun bezittingen afstaan en zich volledig ontkleden in het bijzijn van de meestal mannelijke SS’ers. Vervolgens werden ze naar de badhuizen gedreven om gedesinfecteerd te worden. De kleding die ze kregen toebedeeld was afkomstig van de opslagplaatsen en werd willekeurig verdeeld zonder oog voor de juiste maat of weersomstandigheden. Samen met hun waardigheid werd hun identiteit volledig weggevaagd en vervangen door een kampnummer. Vanuit Konzentrationslager Ravensbrück werden vrouwelijke kampbewakers gedetacheerd om toezicht te houden op de vrouwensectie in Majdanek. Ook de vrouwelijke gevangenen werden bij aankomst gescreend op hun fysieke conditie. Zij die sterk en gezond genoeg waren, moesten eveneens dwangarbeid verrichten. Zij die te zwak, te oud of te ziek waren, werden meteen ‘vernietigd’. In het ‘vrouwenveld’ waren ook kinderen aanwezig. Op enkele uitzonderingen na werden kinderen onder de veertien jaar meteen of kort na hun aankomst vermoord omdat ze als arbeidskracht weinig nut hadden. Hoeveel gruwel kan er achter één, schijnbaar onschuldig woord schuilen? In de loop van 1943 vonden tot driemaal toe honderden kinderen tegelijkertijd de dood in de gaskamers van Majdanek. Ze waren vanuit de getto's van Warschau, Rejowiec en Bialystok naar Majdanek gedeporteerd. Deze massamoorden vonden plaats onder de codenaam *Kinderaktion*. De iconische foto op pagina 137 geeft een van die slachtoffers een gezicht. De foto is genomen in het

Vernietiging door arbeid was ook in Majdanek een harde realiteit.

getto van Warschau. Een groep mensen verlaat een gebouw onder bewaking van Duitse soldaten. De kleine jongen met pet en korte broek in het midden van de foto houdt zijn armpjes omhoog als gebaar van overgave. In de linkerhoek van de foto staat een klein meisje, Hania Lamet. De jonge vrouw naast haar met een sjaal om haar nek, is haar moeder Matylda Lamet. Beiden werden op transport gezet naar Majdanek. De kleine Hania zou het kamp nooit levend verlaten. Of ze direct na aankomst werd vermoord of tijdens de eerste Kinderaktion is niet geweten, aangezien haar naam nergens voorkomt in de kampadministratie. Haar moeder Matylda werd vanuit Majdanek naar een ander werk-kamp gestuurd en overleefde de Holocaust wel. Ze emigreerde na de oorlog naar Israël, waar ze in 2005 stierf.

PAN-EUROPEES KARAKTER

In de bestaansgeschiedenis van Majdanek zouden in totaal 130 000 mannen, vrouwen en kinderen van zo’n dertig verschillende nationaliteiten in het kamp terechtkomen. De Polen waren met voorsprong in de meerderheid, maar er waren ook veel gevangenen uit o.a. de Sovjet-Unie, Slowakije, Bohemen en Moravië.

Met de aanvoer van ongeveer 7 000 zieke gevangenen vanuit andere kampen in 1943 en 1944, kreeg Majdanek als het ware een pan-Europees karakter. Onder deze gedeporteerden zaten Duitsers, Fransen, Italianen, Belgen en Nederlanders. Al deze gevangenen waren terminaal ziek of verkeerden in een staat van extreme lichamelijke uitputting.

Toen in 1944 de krijgskansen begonnen te keren, veranderde er ook een en ander in Majdanek. Door de snelle opmars van het Rode Leger werd al in april 1944 begonnen met de evacuatie van het kamp. De mannen werden naar Gross-Rosen en Auschwitz gebracht, de vrouwen naar Ravensbrück. De zieken werden in beestenwagens voor vernietiging naar Birkenau gezonden. De meesten waren bij aankomst al overleden. Naarmate de Sovjets naderden, werd het tempo van de evacuatie opgedreven. De SS'ers die nog in het kamp aanwezig waren, werden echter in snelheid genomen door het oprukkende Rode Leger, waardoor ze er niet in slaagden de infrastructuur van het kamp volledig te ontmantelen of te vernietigen. Majdanek is dan ook een van de best bewaarde voorbeelden van de naziconcentratiekampen.

DE CIJFERS

In de nacht van 22 op 23 juli 1944 bereikte het Rode Leger het kamp en trof er nog slechts enkele honderden zieke gevangenen aan. Vanaf dan was de logische vraag hoe groot de gruwel was geweest, hoeveel slachtoffers er in Majdanek waren gevallen. Cijfers blijven een heikel punt in de geschiedenis van de Holocaust en dat is niet anders voor Majdanek.

Bij aankomst werden immers niet alle gevangenen geregistreerd en de nazi's hebben de kampadministratie grotendeels vernietigd toen duidelijk werd dat de geallieerden het kamp naderden. De schattingen van het aantal slachtoffers in Majdanek variëren sterk. Het eerste cijfer dat kort na de bevrijding werd verspreid door Russische propaganda, suggereerde ongeveer 1,5 miljoen dodelijke slachtoffers. Verder onderzoek onthulde echter al snel dat dit aantal ver boven de werkelijkheid

lag. In de daaropvolgende decennia hebben onderzoekers aanzienlijk lagere aantallen vastgesteld. Het huidige aantal, zoals gehanteerd door het Staatsmuseum van Majdanek, is gebaseerd op onderzoek van Tomas Kranz, directeur van het onderzoekscentrum verbonden aan het museum. Door verschillende bronnen te onderzoeken, zoals overgebleven fragmenten van het ‘dodenboek’ in het kamp, overlijdensberichten die door de nazi’s werden verspreid, getuigenissen tijdens oorlogsprocessen in Düsseldorf in de late jaren ‘70 en de vroege jaren ‘80, heeft Kranz het dodental teruggebracht tot 78 000, waarvan 59 000 Joden. Welk cijfer de waarheid ook het beste benadert, of het nu gaat om 1 miljoen of 100 000, geen enkel getal kan ooit volledig de omvang uitdrukken van het onmenselijke lijden en het gruwelijke lot dat de gedeporteerden in Majdanek hebben ondergaan.

INDRUKWEKKEND MUSEUM

Het kamp Majdanek is nu een indrukwekkend museum dat sinds zijn oprichting al meer dan 10 miljoen bezoekers heeft ontvangen. Nog voor het einde van 1944 viel het besluit om de site van Majdanek om te vormen tot een herdenkingsplaats en werd de basis gelegd voor het huidige Staatsmuseum Majdanek (*Państwowe Muzeum na Majdanku*). Bij de bevrijding van het kamp waren grote delen nog intact, waaronder de belangrijkste gebouwen zoals de crematoria, gaskamers, administratieve gebouwen, opslagplaatsen en gevangenisbarakken. De huidige site treft je onmiddellijk met zijn lange aflopende rij wachttorens die met elkaar verbonden zijn door dubbele prikkeldraadomheiningen en sombere rijen houten barakken. Niet alles is authentiek, er zijn ook reconstructies. Maar het beoogde effect is meer dan bereikt, nl. een uitstekend inzicht bieden in hoe de concentratiekampen er destijds uitzagen. Het voornaamste verschil is de griezelige stilte, afgezet tegen het verschrikkelijke lawaai van toen.

Naast de hoofdingang en de parkeerplaats staat een modern gebouw dat de administratie van de site herbergt, evenals het bezoekerscentrum met een bioscoop waarin een film over de bevrijding van het kamp wordt getoond. In de foyer staan verschillende kunstwerken over het Holocaustthema tentoongesteld. Een van de vijf ‘velden’ met barakken is nog steeds com-

De bakstenen ovens met de ijzeren deuren waren niet door de brand verwoest. De dag voor de bevrijding waren er nog een aantal politieke gevangenen geëxecuteerd die vanuit de Gestapogevangenis in Lublin waren overgebracht. Links op de foto hun verkoolde resten.

pleet, de overige zijn leeg. De monumenten van Wiktor Tolkin (zie aparte tekst) geven de site een magisch karakter. Majdanek wordt door velen beschouwd als het best bewaarde voormalige concentratiekamp in Polen.

Deze iconische foto werd genomen in het voorjaar van 1943 tijdens het neerslaan van de opstand in het getto van Warschau. Mensen werden massaal uit hun schuilplaatsen gejaagd en naar de *Umschlagplatz* gedreven voor deportatie. Het kleine meisje links werd geïdentificeerd als Hania Lamet. De vrouw naast haar is haar moeder Matylida Lamet. Hania was waarschijnlijk een van de slachtoffers van de *Kinderaktionen* die in Majdanek plaatsvonden in 1943.

Joden die door de SS zijn gevangengenomen tijdens de onderdrukking van de opstand in het getto van Warschau, worden weggeleid naar de Umschlagplatz voor deportatie. Het originele onderschrift (vertaald uit het Duits) luidt: ‘Hoe het voormalige Joodse woongebied eruitziet na de vernietiging’.

Deze foto werd in 1943 genomen vanuit het dorp Działowa. De rookwolken op de achtergrond zijn afkomstig van brandstapels met dode lichamen.

UITROEIINGSKAMP MAJDANEK

Het veelkoppige monster Majdanek was dan wel geen uitroeiingskamp ‘pur sang’ zoals Belzec, Sobibor en Treblinka, toch werd ook hier op grote schaal vermoord en vernietigd. Nekschoten, ophanging en dodelijke injecties waren hierbij beproefde methodes. Zelfs na decennia van historisch onderzoek blijven er nog steeds belangrijke vragen bestaan over de mate waarin gaskamers werden ingezet in Majdanek om op systematische wijze mensen te vernietigen. Bijvoorbeeld vragen over het aantal slachtoffers dat de gaskamers is ingedreven en de procedure die hierbij werd gevolgd, blijven tot op heden onbeantwoord. Maar dat er gaskamers operationeel waren en dat Majdanek vanaf een bepaald moment mee een actieve rol speelde in de uitvoering van Aktion Reinhard, staat vast.

Aanvankelijk was Majdanek slechts zijdelings betrokken bij Aktion Reinhard. Transporten die op weg waren naar de vernietigingskampen werden regelmatig omgeleid langs Lublin zodat de gedeporteerden die nog fit genoeg werden bevonden uit de trein konden worden gehaald om ingezet te worden als dwangarbeiders in het nabijgelegen kamp. De stapels bezittingen en kleding die gedeporteerden bij aankomst in Treblinka, Sobibor en Belzec hadden moeten afstaan, werden naar Majdanek overgebracht. Hier werden ze door gevangenen gesorteerd, gedesinfecteerd en klaargemaakt om verder te worden getransporteerd. Naarmate de plannen voor de totale vernietiging van de Poolse Joden verder werden uitgerold, zou Majdanek een actievare rol gaan spelen in de uitvoering ervan.

Algemeen wordt aangenomen dat de beslissing om in Majdanek gaskamers te installeren indirect te maken had met Himmlers bevel dat tegen 31 december 1942 het Generaal-gouvernement volledig Jodenvrij moest zijn.

In de zomer van 1942 begon de constructie van een stenen gebouw om er ontsmettingsfaciliteiten in onder te brengen. Nog tijdens de bouw ervan werden wijzigingen in de plannen aangebracht zodat de ruimtes konden worden ingericht als gaskamers die niet tot doel hadden om spullen of mensen te desinfecteren, maar wel om mensen te vermoorden. De kamer

in het oostelijke deel was opgedeeld in twee kleinere ruimtes, waarvan er één diende voor het gebruik van Zyklon B en koolstofmonoxide. Waarschijnlijk bleef de andere kamer onbenut. In een grotere kamer, die grensde aan de twee eerder genoemde kleine ruimtes, werd uitsluitend koolstofmonoxide toegepast. Alle kamers waren uitgerust met hermetisch afgesloten stalen deuren met glazen kijkgaten.

Waarschijnlijk vonden de eerste vergassingën plaats in september of oktober 1942 en ze zouden doorgaan tot in het najaar van 1943. De inzet van de gaskamers als moordwapen nam toe naarmate de aanvoer van Joden vanuit de geliquideerde getto's in de provincie Lublin of vanuit andere kampen groeide. Een voorbeeld daarvan zijn de ongeveer 25 000 Joden die naar Belzec zouden worden gedeporteerd, maar uiteindelijk in Majdanek terecht kwamen omdat Belzec niet langer operationeel was. Het is niet geweten of al deze gevangenen onmiddellijk bij aankomst werden vermoord, maar hun verblijf in Majdanek overleefden ze in ieder geval niet.

‘AKTION ERNTEFEST’

Het meest lugubere hoofdstuk in de geschiedenis van Majdanek werd op 3 november 1943 geschreven. Onder de codenaam *Aktion Erntefest* (‘Operatie Oogstfeest’) werd op bevel van Himmler een operatie op touw gezet om alle nog in leven zijnde Joden in de provincie Lublin uit te roeien. De meesten van hen bevonden zich in de kampen Trawniki, Poniatowa en Majdanek. Aktion Erntefest was Himmlers genadeloze antwoord op het gewapend verzet in de getto's van Warschau en Bialystok en op de opstanden die waren uitgebroken in Treblinka en Sobibor.

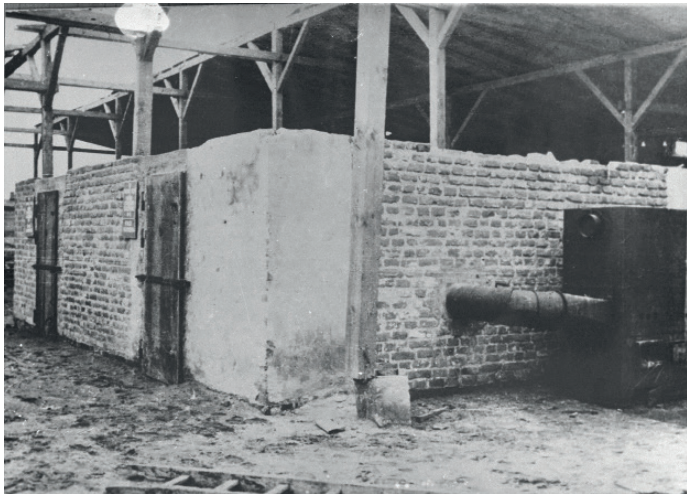
De operatie begon bij zonsopgang op 3 november, toen de Joden naar vooraf gegraven grachten werden gevoerd. Ze werden gedwongen zich te ontkleden en in de kuilen te gaan liggen, waarna ze een voor een met een kogelschot werden afgemaakt. Toen op 4 november het laatste schot was gelost in Poniatowa, waren meer dan 40 000 Joden vermoord, waarvan meer dan 18 000 in Majdanek alleen al.

Aktion Erntefest zou de geschiedenis ingaan als het grootste individuele Joodse bloedbad in de context van de Holocaust.

In de zomer van 1942 werden in Majdanek gaskamers gebouwd om op grote schaal Joodse gedeporteerden te kunnen uitroeien. De blauwe verkleuring op de muren duidt op het gebruik van Zyklon B, dat waterstofcyanide bevat. Dit uiterst giftige gas heeft de eigenschap zich te binden aan bepaalde materialen, wat kan leiden tot verkleuring. Of er al dan niet verkleuring optreedt en in welke mate hangt af van de concentratie van het vrijgegeven gas, de duur van de blootstelling, en andere omgevingsfactoren.

Deze opslagplaats in Majdanek werd gebruikt om cilinders gevuld met Zyklon B te stockeren. Zyklon B werd ook aangewend bij het desinfecteren.

Deze foto van de buitenzijde van de gaskamers werd genomen na de bevrijding van het kamp. Aan de rechterkant de installatie en de pijp waarlangs koolstofmonoxide de ruimte in werd geblazen.

Een Russische soldaat poseert boven op het dak van de gaskamers aan de opening waarlangs de Zyklon B-kristallen werden ingevoerd. Deze foto verscheen in de editie van *The Illustrated London News* van oktober 1944.

MAJDANEK EN DE MONUMENTEN VAN WIKTOR TOLKIN

Lublin en Majdanek zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden en niet alleen door hun gezamenlijk verleden. Sinds de Tweede Wereldoorlog is de stad ongeveer driemaal in oppervlakte toegenomen, waardoor het voormalige concentratiekamp nu compleet ingebed ligt in de stadsgrenzen. De skyline van Lublin onderscheidt zich niet zozeer door hoge flatgebouwen, maar door de stille getuigen van een gruwelijk verleden die de stad een uniek karakter geven. Zoals de gaskamers en de crematoria op de top van de hoogste heuvel. Of het ‘Monument voor de strijd en martelaarschap’ van Wiktor Tolkin, dat met zijn indrukwekkende aanwezigheid de herinnering levend houdt aan de verschrikkingen van het verleden en de veerkracht van de menselijke geest.

Het drieledige ‘Monument voor Strijd en Martelaarschap’ van Wiktor Tolkin werd onthuld in 1969 ter gelegenheid van de 25ste herdenking van de bevrijding van het kamp. Tolkin, zelf een overlevende van Auschwitz, was een directe getuige van de gruwelen die zich in de kampen hadden voltrokken. Hij streefde ernaar een taal te creëren die niet alleen begrepen zou worden door slachtoffers van de naziterreur, maar ook door toekomstige generaties die de oorlog niet hadden meegemaakt.

Om het eerste element, de ‘Poort’, te bereiken, moet de bezoeker een steil pad beklimmen, een nauwe betonnen doorgang met

angstaanjagende scherpe rotsen die hem dreigen te bedelven. De bezoeker wordt de man die onder dreiging van geweerkolven naar de poort van het kamp wordt gedreven, totaal weerloos tegen het lot dat hem te wachten staat. Een smalle spleet in de muur aan de rechterkant biedt echter ook hoop en staat symbool voor hen die het kamp hebben overleefd. Dan doemt de ‘Poort’ op, een betonnen skelet waarop klei en gips zijn aangebracht en met als basis een aarden heuvel die bekleed is met graniet en gestort beton. De vergelijking met de poorten van de hel uit de *Goddelijke Komedie* van Dante Alighieri is niet ver te zoeken: ‘Laat alle hoop varen, gij die hier binnentreedt’.

Vanaf de zuidelijke trappen aan de ‘Poort’ vertrekt de ‘Weg van Hulde en Herinnering’. Het is een meer dan 1 km lange asfaltweg die langs het kamp loopt, van de ene oorspronkelijke wachttoren naar de andere, helemaal tot aan het ‘Mausoleum’.

Het ‘Mausoleum’ is een betonnen koepel waarvan de buitenzijde bekleed is met koperen platen. Rond de massieve schijf is een fries aangebracht met onregelmatige, sculpturale vormen die overeenkomen met de abstracte vorm van de poort. Bovenop bevindt zich een lichtkoepel. De inscriptie ‘Ons lot is een waarschuwing voor jou’, is een citaat uit een gedicht *Requiem* van Franciszek Fenikowski. Onder de koepel worden honderden kubieke meters menselijke assen bewaard.

De ‘Weg van Hulde en Herinnering’, verbinding tussen begin- en eindpunt, strekt zich uit langs het voormalige kamp, van de ene wachttoren naar de andere.

Het ‘Mausoleum’ biedt een laatste rustplaats aan hen die niet zijn weergekeerd uit de hel.

Einde jaren zestig kregen de slachtoffers een laatste rustplaats onder van het mausoleum.

‘Hier leidde hij me naar die geheime plaats. Hier klonken zuchten, met klaagzangen en luide kreten, galmend door de lucht en door geen ster doorbroken. Zodat zelfs ik weende bij het binnengaan.’ - Dante Alighieri.

In 1947 werden de overblijfselen van slachtofferkamp verspreid lagen, verzameld. Het resultaat was een grote, donkere, rechthoekige structuur in het midden van het veld.

MAUTHAUSEN: ‘MUTTERLAGER’ VOOR HEEL OOSTENRIJK

Reichsführer SS Heinrich Himmler en zijn entourage inspecteren op 27 april 1947 de Wiener Graben steengroeve tijdens een officiële rondleiding van het concentratiekamp Mauthausen. Op de foto vooraan zien we van links naar rechts: Heinrich Himmler, Oostenrijkse SS-Obergruppenführer August Eigruber en kampcommandant Franz Ziereis. Zichtbaar tussen Himmler en Eigruber loopt Oswald Pohl, die aan het hoofd stond van de *Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*.

‘DODENTRAP’

In Mauthausen en Gusen kwamen gevangenen terecht van wie de terugkeer ‘ongewenst’ was. De slogan hier luidde *Vernichtung durch Arbeit*. Het kampregime was gruwelijk hard, de geringste overtreding van de kampregels leidde tot zware straffen en afranselingen. Er was een voortdurend tekort aan geschoolde arbeidskrachten in de steengroeven. Toch werd er niet voor teruggedeinsd om de gevangenen te laten werken tot ze er dood bij neervielen.

Dagen van ondraaglijke arbeid aan een moordend tempo duurden vaak elf uur in de zomermaanden en negen uur in de winter. Eerst werden blokken graniet uit de rots verwijderd en in kleinere stukken gekapt. Vervolgens moesten de dwangarbeiders de veel te zware stenen *im Laufschrift* de 186 treden van de *Todesstiege*, de gruwelijke Dodentrap, opdragen. De trap was hoog en steil, met kleine en ongelijke treden. Uitgemergeld en verzwakt bezweken gevangenen tijdens de tocht naar boven, lieten hun steen vallen en deden degenen die achter hen kwamen eveneens vallen. Een wirwar van naar beneden vallende lichamen was het gevolg. Armen, voeten en benen werden verpletterd of gebroken. Degene die dit kegelspel veroorzaakte werd afgeranseld of neergeschoten. Hetzelfde lot trof iedereen die zelfs maar de geringste tekenen van vermoeidheid vertoonde. De SS vond er plezier in om gevangenen op te stellen aan de rand van de steile wand van de steengroeve en hen voor de gruwelijke keuze te stellen: een medegevangene over de rand duwen of zelf geduwd worden. Met hun luguber gevoel voor humor noemden ze hun slachtoffers ‘parachutisten’.

GUSEN

In april 1940 werden de eerste gevangenen permanent ondergebracht in het nevenkamp Gusen. Gusen had een capaciteit voor ongeveer 6 000 gevangenen, groter dan die van het hoofdkamp in Mauthausen. Net als in Mauthausen werden de meeste gevangenen aanvankelijk ingezet als dwangarbeiders in de granietsgroeven. De levensomstandigheden hier waren nog slechter dan in het hoofdkamp. In 1941 was het aantal doden in het kamp Gusen een veelvoud van dat in Mauthausen en de gemiddelde levensverwachting voor een gevangene bedroeg minder dan zes maanden.

Naarmate de oorlog vorderde, werd arbeid steeds schaarser. Gedwongen arbeid door kampgevangenen werd hierdoor steeds belangrijker, vooral in oorlogsgerelateerde industrieën. Twee grote wapenbedrijven verplaatsten in 1943 bepaalde delen van hun productie naar het concentratiekamp Gusen. Steyr-Daimler-Puch AG, het grootste wapenbedrijf in de *Ostmark*, produceerde nu wapens hier en het bedrijf Messerschmitt GmbH maakte hier vliegtuigonderdelen. Voor gevangenen die rechtstreeks aan de

Op ongeveer 5 km van Mauthausen werd het nevenkamp Gusen gebouwd voor de dwangarbeiders die in de nabijgelegen steengroeven moesten werken. Zo werd vermeden dat de gevangenen elke dag over en weer moesten lopen van en naar het hoofdkamp, tijd die ze beter konden besteden in de steengroeve. De levensomstandigheden in Gusen waren nog dramatischer dan in Mauthausen zelf en de dodentol lag er nog vele malen hoger.

belangrijke sector van wapenproductie waren toegewezen, verbeterden de omstandigheden nu enige tijd en daalde de sterfte in het kamp.

‘BERGKRISTALL’

Begin 1944 startte de SS een gigantisch ondergronds bouwproject in Sankt Georgen an der Gusen, op enkele kilometers van het concentratiekamp Gusen: het tunnelcomplex met het codenummer ‘B8’ en de codenaam ‘*Bergkristall*’. De tunnels zouden gebruikt worden om de productie van Messerschmitt Me 262-straaljagers te beschermen tegen geallieerde luchtaanvallen. Tot wel 6 000 gevangenen werkten tegelijkertijd op de bouwplaats. De bouwwerken gingen dag en nacht door. De gevangenen stonden onder enorme tijdsdruk en alsof het moordende werktempo nog niet erg genoeg was, werden zij ook nog eens voortdurend mishandeld door hun bewakers. De massaproductie van vliegtuigrompen en onderdelen ging al in de herfst van

Een Amerikaanse soldaat poseert aan de rand van de afgrond, waar gevangenen voor de keuze werden gesteld: duwen of geduwd worden.

1944 van start. Tegen het einde van de oorlog was er ongeveer acht kilometer aan tunnels gebouwd, met een oppervlakte van om en bij 50 000 m².

Om de gevangenen die nodig waren voor het bouwen van de tunnels en later voor het werken in de vliegtuigproductie te huisvesten, werd het concentratiekamp Gusen in maart 1944 uitgebreid en werd een nieuw deel van het kamp, ‘Gusen II’, gecreëerd. Veel overlevenden herinneren zich de leefomstandigheden in dit kamp als de meest catastrofale die ze ooit hebben meegemaakt. Ten minste 8 600 gevangenen werden vermoord in het kamp Gusen II of stierven daar als gevolg van de leef- en werkomstandigheden.

STERVEN

In de concentratiekampen was de dood alomtegenwoordig. De voedselrantsoenen waren ontoereikend. De dagelijkse arbeid was zwaar en uitputtend. De gevangenen verbleven in overbevolkte barakken waar de meest elementaire hygiënische en sanitaire faciliteiten ontbraken. Een ideale voedingsbodem voor besmettelijke ziekten. Dit was niet anders in het Mauthausen kampstelsel. Er was in het kamp weliswaar een ziekenboeg, maar medische behandeling werd tot een minimum beperkt en was voorbehouden voor slechts enkele bevoorrechte gevangenen.

Degenen die zo ziek waren dat ze niet meer konden werken, werden door de SS als ‘nutteloos’ afgeschreven. Ze werden ondergebracht in het *Sonderrevier* (speciale kamp) en later in een *Sanitätslager* (ziekenkamp) dat buiten het eigenlijke gevangenenkamp werd gebouwd. Van medische zorg was echter geen sprake. De zieken werden aan hun lot overgelaten, hun dood werd nog versneld door afnemende rantsoenen, mishandelingen en medische experimenten. SS-artsen voerden regelmatig ‘selecties’ uit in het speciale kamp en het ziekenkamp. Deze selecties werden gevreesd omdat een negatieve beoordeling door een arts gelijkstond aan een doodvonnis.

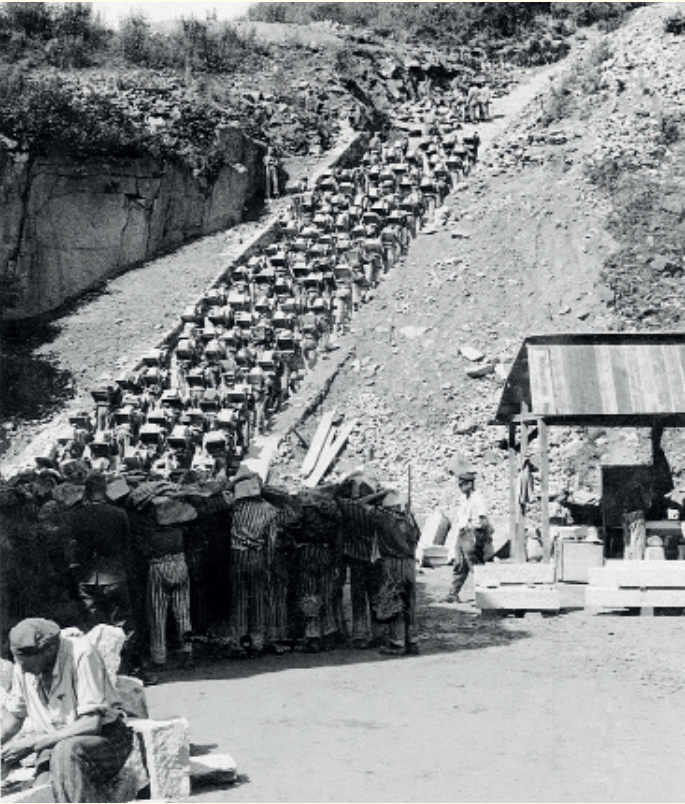
Begin 1941 begon de SS met *Aktion 14f13*, een centraal geplande moordoperatie van zwakke en zieke concentratiekampgevangenen. Vanaf augustus 1941 selecteerden SS-artsen de ernstig zieken uit de concentratiekampen Gusen en Mauthausen om vervoerd te worden naar het euthanasiecentrum Hartheim bij Linz. Ze werden meestal kort na hun aankomst vermoord in de gaskamer en hun lichamen werden vervolgens verbrand in het crematorium daar. Ongeveer 5 000 gevangenen uit Mauthausen en Gusen kwamen op deze manier om het leven.

En dan waren er nog de duizenden gevangenen die in Mauthausen stierven door de kogel, ophanging of mishandeling. Mauthausen had ook een gaskamer. Deze bleef operationeel tot de allerlaatste dagen van de oorlog. Op 20 april 1945 vergastte de SS nog bijna 3 000 zieke gevangenen. De laatste massamoord in de gaskamer vond plaats op 28 april 1945, slechts twee dagen voor Hitler in zijn bunker in Berlijn zelfmoord pleegde. De slachtoffers waren 33 Oostenrijkse sociaaldemocratische en communistische tegenstanders van het regime.

Het lichaam van een dode gevangene in de steengroeve. Een van de talloze gevangenen die het werk in de steengroeve niet hebben overleefd.

Gevangenen werden ook ingezet voor de bouw en uitbreiding van het kamp.

De gevangenen kregen een houten frame op hun rug gebonden waarop ze loodzware stenen langs de 186 ongelijke treden van de *Todesstiege* naar boven moesten dragen. De tocht naar boven verliep tegen een moordend tempo en onder voortdurende afranselingen. Wie onderweg bezweek of uit de pas liep, werd zonder genade extra afgeranseld of neergeschoten.

Een pas aangekomen gevangene die duidelijk tekenen van mishandeling vertoont aan de *Klagemauer*. De ‘Klaagmuur’ was een gevreesde plek in het kamp, waar gevangenen moesten verzamelen voor straf, vaak na een lange dag van zware arbeid. Ze werden hier geslagen, gemarteld of zelfs geëxecuteerd als vorm van disciplinaire maatregel.

Veel van de vluchtenden stortten al snel in vanwege hun slechte fysieke conditie. Anderen stierven onder de kogelregen van de bewakers. 419 mensen slaagden erin te ontsnappen. Ernstig zieke gevangenen die in Blok 20 waren achtergebleven, werden diezelfde nacht door de SS vermoord. Tegelijkertijd zette de SS een grootschalige klopjacht op touw. Vrijwel alle vluchtelingen werden weer opgepakt. De meesten werden ter plekke vermoord, de rest in het concentratiekamp Mauthausen. Deze zoek- en moordoperatie stond cynisch bekend als de ‘Mühlviertel Hazenjacht’.

OP DE VLUCHT VOOR FRANCO

Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in 1939 nam het aantal gevangenen in Mauthausen sterk toe en werd de populatie diverser van samenstelling en nationaliteit.

Vóór mei 1944 waren er relatief weinig Joden in Mauthausen en de meesten die in het kamp verbleven, werden tegen het einde van 1943 als overleden gemeld. Hierin kwam verandering in de loop van 1944 toen vanuit Auschwitz-Birkenau voornamelijk Hongaarse en Poolse Joden naar Mauthausen werden gedeporteerd.

De eerste vrouwen die als gevangenen werden geregistreerd in Mauthausen arriveerden op 5 oktober 1943. In juni 1942 waren al een paar tientallen vrouwen in het kamp terechtgekomen, maar zij woonden in het kampbordeel. Met de komst van meer vrouwen in 1944 classificeerde de *Inspektion der Konzentrationslager* Mauthausen op 15 september 1944 als een vrouwen-concentratiekamp (*Frauen-Konzentrationslager*).

Een bijzondere groep gevangenen in het kamp waren de Spaanse Republikeinse vluchtelingen. Na de val van Frankrijk in juni 1940 leverden de Vichy-Franse autoriteiten duizenden van hen over aan de Duitse SS en politie. Vrijwel allen hadden gevochten tegen de troepen van generaal Francisco Franco tijdens de Spaanse Burgeroorlog. Ze waren naar Frankrijk gevlucht nadat Franco de Spaanse Republiek omverwierp in 1939. In 1940 en 1941 interneerden de SS en politie de overgrote meerderheid van deze Spaanse republikeinen, meer dan 7 000 in totaal, in Mauthausen. Ook leden van de Internationale Brigades, waarvan de meesten communisten waren van verschillende nationaliteiten die tegen de troepen van Franco in Spanje hadden gevochten, werden naar Mauthausen afgevoerd. Hun politieke ideeën maakte van hen natuurlijke vijanden van de nazi's. Ze waren stateloos, net zoals de Joden en de Roma, en ondergingen een gelijkaardige behandeling.

Maar de Spaanse Republikeinen waren gehard en hadden geleerd zich te organiseren. Het waren deze Spaanse verzetsstrijders die vanaf 1943 het voortouw namen om in het kamp kleine clandestiene verzetsnetwerken uit te bouwen. Ze hadden geleerd zich aan te passen en om te gaan met de SS. Sommigen deden zelfs een poging om Duits te leren en slaagden erin om bepaalde privileges en functies te bemachtigen. Het was een strategie om de andere en vooral zwakkere gevangenen te kunnen helpen.

Aan het sadisme leek nooit een einde te komen. Afmattende en zinloze lichamelijke oefeningen waren een van de methoden om de gevangenen nog verder uit te putten.

Hun meest efficiënte activiteiten omvatten het verschaffen van voedsel aan hongerige gevangenen, het tijdelijk verbergen van gevangenen, vaak in het ziekenhuis, en het beschermen van gevangenen tegen willekeurige marteling en mishandeling door de bewakers.

DE FOTOGRAAF VAN MAUTHAUSEN

Francisco Boix Campo was een van de Spanjaarden die in Mauthausen gevangen zaten. Na de oorlog werd hij bekend als ‘de fotograaf van Mauthausen’. Fotograferen in de concentratiekampen was op zich verboden. Enkel de *Politischen Abteilung*, *Erkennungsdienst*, een organisatie onder leiding van de Gestapo, kon opdracht geven om bepaalde aspecten van het kampleven in beeld te brengen, vaak met propagandistische doeleinden. In Mauthausen stond de Erkennungsdienst onder leiding van SS'er Paul Ricken, een voormalige kunstleraar. Francisco Boix Campo werd vanwege zijn ervaring als fotograaf ingedeeld bij het commando dat de foto's moest ontwikkelen en de negatieven moest archiveren. Hij werd door Paul Ricken meermaals op sleeptouw genomen om te assisteren bij het fotograferen van lichamen die een ‘onnatuurlijke dood’ waren gestorven. Een gevangene had zagezegd zelfmoord gepleegd door zich in het prikkeldraad te werpen of had een vluchtpo-

Francisco Boix Campo, de ‘fotograaf van Mauthausen’, op de getuigenbank na de oorlog. Hij kon zijn getuigenis onderbouwen met de foto's die hij met de hulp van lotgenoten had kunnen verstopp en uit het kamp smokkelen.

ging ondernomen en was neergeschoten door een bewaker. In werkelijkheid was de gevangene vaak opzettelijk door een bewaker naar het prikkeldraad gestuurd, zagezegd om iets te gaan oprapen, en was hij vervolgens gewoonweg doodgeschoten. Wanneer er iemand werd neergeschoten, moest een officieel onderzoek worden opgestart. De identificatiedienst maakte foto's en een schets van de scène en de schutter werd ondervraagd. Paul Ricken zorgde voor de juiste dekmantel. Hij deed het op zelfmoord lijken, liet het lichaam over het prikkeldraad hangen of net buiten het prikkeldraad leggen. Het zagezegde onderzoek was enkel bedoeld om de dader vrij te pleiten, niet om een moord op te lossen.

Toen de krijgskansen in de oorlog begonnen te keren, kwam het bevel om alle fotografische bewijsmateriaal van leven en dood in Mauthausen en zijn nevenkampen te vernietigen. Dankzij zijn enigszins bevoorrechte positie als assistent van Ricken had Boix meer bewegingsvrijheid dan zijn medegevangenen en werden zijn gangen minder nauwlettend gevolgd. Met de hulp van andere Spaanse gevangenen in het kamp bedacht hij een plan om zoveel mogelijk negatieven te stelen, in de hoop dat deze na de oorlog als bewijs zouden kunnen dienen. Hij verstopte een deel ervan in het kamp zelf en vertrouwde een ander deel toe aan andere Spaanse gevangenen die het kamp moesten verlaten om te gaan werken in de steengroeve. Ze slaagden erin een inwoner van het dorp, Anna Pointner, te overtuigen om de negatieven voor hen te verbergen.

Na de bevrijding getuigde Boix zowel tijdens het proces in Neurenberg als tijdens het proces in Dachau. De foto's ondersteunden zijn getuigenis over de mensonwaardige omstandigheden in het kamp en over de misdaden die er hadden plaatsgevonden. Bovendien konden hooggeplaatste leiders die het kamp en de steengroeven hadden bezocht niet langer ontkennen dat ze op de hoogte waren, want de lens had hen op de gevoelige plaat vastgelegd. Na de oorlog werkte Boix als persfotograaf in Frankrijk. Hij stierf in 1951, nauwelijks dertig jaar oud. Zijn verhaal vormde de inspiratie voor de film *El Fotógrafo de Mauthausen* uit 2018.

MAUTHAUSEN MEMORIAAL

Op 3 mei 1945 verlieten de laatste SS'ers Mauthausen en Gusen. Een verkenningseenheid van het Amerikaanse leger ontdekte de twee kampen op 5 mei. De volgende dag bevrijdden eenheden van het 3e Amerikaanse Leger eindelijk zo'n 40 000 gevangenen in deze kampen. Lichamen van honderden concentratiekampgevangenen die in de dagen vóór de bevrijding waren gestorven, lagen verspreid over het kampterrein. Duizenden anderen waren zo ziek en verzwakt dat ze in de weken en maanden na de bevrijding stierven, ondanks de medische zorg die werd verleend door de bevrijders.

Van 1938 tot 1945 was Mauthausen het centrum van een systeem van meer dan 40 nevenkampen en was het de belangrijkste plaats van politieke, sociale en racistische vervolging op Oostenrijks grondgebied. Van de in totaal ongeveer 190 000 mensen die hier gevangen werden gehouden, werden er minstens 90 000 vermoord. Vandaag is de plek waar zoveel misdaden werden gepleegd uitgebouwd tot een herdenkingsplaats en

een begraafplaats voor de stoffelijke resten van de duizenden die hier het leven lieten. Het Mauthausen Memoriaal heeft zich tot doel gesteld het collectieve bewustzijn van de geschiedenis van het concentratiekamp Mauthausen en zijn nevenkampen te conserveren, de herinnering aan zijn slachtoffers levend te houden, en de verantwoordelijkheid van daders en toeschouwers te benadrukken.

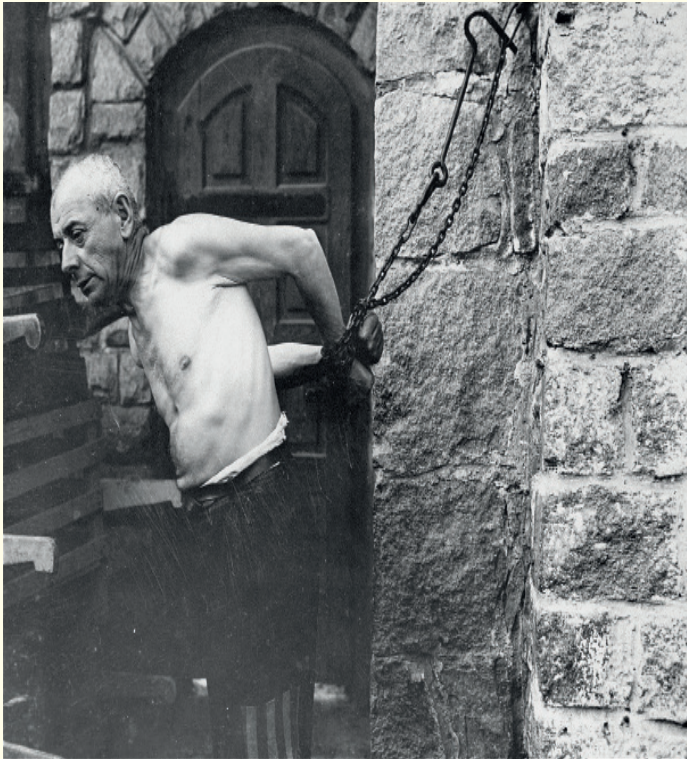
Er zijn diverse permanente tentoonstellingen op de site van het Memoriaal, waarvan ‘Het concentratiekamp Mauthausen 1938-1945’ een overzicht biedt van de geschiedenis van het concentratiekamp Mauthausen en zijn subkampen. Het bevindt zich in een historisch kampgebouw, het voormalige ‘*Krankenrevier*’, waar zieke gevangenen vanaf de zomer van 1944 werden behandeld. Aanvankelijk aangepast voor gebruik als museum in de jaren 1960, werd het in 2010/2011 verbouwd om te voldoen aan de behoeften van de huidige tentoonstelling. De oorspronkelijke structuur werd grotendeels bewaard of opnieuw zichtbaar gemaakt en geïntegreerd in het tentoonstellingsconcept en de architectuur. De tentoonstelling vertelt de geschiedenis van het concentratiekamp Mauthausen/Gusen gedurende vier tijdperiodes en op drie thematische niveaus.

Zesduizend gevangenen worden naakt samengedreven op de appelplaats om gedesinfecteerd te worden, 10 juli 1941. Door overbevolking en gebrek aan voldoende hygiënische en sanitaire faciliteiten was het uitbreken van een epidemie nooit ver weg.

Overlevenden van Mauthausen juichen hun Amerikaanse bevrijders toe. De tekst op het spandoek luidt: ‘De Spaanse Antifascisten Groeten de Bevrijdende Strijdkrachten.’ Volgens Pierre Serge Choumoff, een overlevende van Mauthausen en Gusen, werd de scène opnieuw opgevoerd op verzoek van een hoge Amerikaanse officier. De foto dateert inderdaad van 7 mei 1945, terwijl de Amerikanen de dag voordien reeds het kamp bereikten. Francisco Boix staat ook op de foto, bovenaan op de poort in het midden.

Een politieke gevangene laat zien hoe en waar gevangenen in Mauthausen drie dagen werden vastgeketend zonder eten of drinken. De gevangenen hadden sigarettenpeuk opgeraapt.

Geësceneerde zelfmoorden, gefotografeerd door SS-fotograaf Paul Ricken.

Het uitgemergelde lichaam van een voormalige gevangene van het concentratiekamp Gusen ligt buiten een barak tussen kleding, dekens en een lege kom. Het originele onderschrift luidt: 'Het Duitse idee van afval. Deze uitgehongerde gevangene werd achtergelaten om te sterven te midden van de vuile, opgestapelde troep van het concentratiekamp Gusen bij Linz, Oostenrijk. Hij ademde nog toen Amerikaanse troepen het gebied overnamen. Gusen was een centrum van langzame dood, zwaar werk in nabijgelegen steengroeven, bestialiteit en massavernietiging. Zelfs na de komst van de Amerikanen stierven nog steeds zo'n 100 gevangenen per dag als gevolg van de Duitse wreedheid en uithongering. Het kamp was uitgerust met een gaskamer, crematorium en de gebruikelijke macabere apparatuur die de Duitsers gebruikten om hun weerloze slachtoffers te vermoorden. Hoewel Gusen voornamelijk voor politieke gevangenen bestemd was, ontdekten onderzoekers dat hier op een gegeven moment een onbekend aantal soldaten van de Amerikaanse luchtmacht was geëxecuteerd.' Mei 1945.

Net als het hoofdkamp lag ook het kampterrein van Gusen bezaaid met honderden lijken toen de Amerikaanse soldaten op 6 mei 1945 Mauthausen en Gusen bereikten. De plaatselijke bevolking werd gedwongen om de lijken op karren te laden om ze naar een laatste rustplaats te brengen.

Fotograaf Francisco Boix (links op de foto) en andere overlevenden bij een stapel lijken die tussen een hoop dekens en kleding werden achtergelaten in Mauthausen.

Vier gaatmagere overlevenden in Ebensee. Het originele onderschrift op de foto luidt: ‘Deze levende skeletten zijn jonge jongens’. Ebensee was een nevenkamp van Mauthausen dat in november 1943 werd opgericht. Hier verbleven de gevangenen die een tunnelstelsel moesten aanleggen voor een productiefaciliteit van het bedrijf Steyr-Daimler-Puch AG.

Een jonge overlevende van Mauthausen.

Er waren de doden en de overlevenden. Maar ook degenen die op sterven na dood waren. Voor hen kwam alle hulp te laat. In de dagen en weken na de bevrijding zouden nog duizenden gevangenen van het kampsysteem Mauthausen sterven aan de gevolgen van hun gevangenschap.

De eerste vrouwen die als gevangenen werden geregistreerd in Mauthausen arriveerden op 5 oktober 1943. Vanaf 1944 nam het aantal vrouwen toe en werd kampsysteem Mauthausen ook officieel als een Frauen-Konzentrationslager geclassificeerd. De meesten kwamen terecht in de nevenkampen.

Het Mauthausen Memoriaal heeft zich tot doel gesteld het collectieve bewustzijn van de geschiedenis van het concentratiekamp Mauthausen en zijn nevenkampen te conserveren, de herinnering aan zijn slachtoffers levend te houden, en de verantwoordelijkheid van de daders en toeschouwers te benadrukken.

In het Mauthausen Memoriaal worden de namen getoond van alle slachtoffers die zijn gestorven in Mauthausen en zijn nevenkampen, en van wie de namen gekend zijn. In totaal gaat het om meer dan 84 000 mensen die zijn gestorven tussen 8 augustus 1938 en 30 juni 1945. De namen worden niet langer in de verduitsde spelling van de kampadministratie weergegeven, maar in hun originele spelling in overeenstemming met de thuislanden van de gevangenen. De ruimte wordt gezien als een aanvulling op bestaande gedenktekens, die de herinnering doorgaans plaatsen in een nationale of groepsspecifieke context. Voor vele doden was er tot nu toe niets om hen te herdenken.

Op het terrein van het Mauthausen Memoriaal werden door talrijke landen en slachtoffergroepen herdenkingsmonumenten opgericht zoals dit monument voor de Spaanse Republikeinen.

MITTELBAU-DORA: EEN DUBBEL VERNIETIGEND EFFECT

De gecamoufleerde toegang tot het tunnelnetwerk van de ondergrondse rakettenfabriek in Mittelbau-Dora, 12 april 1945.

De oprichting van het concentratiekamp Mittelbau-Dora vond zijn oorsprong in de ontwikkeling en productie van deze *Vergeltungswaffen* (vergeldingswapens), die aanvankelijke was ondergebracht in het legeronderzoekcentrum Peenemünde op het eiland Usedom.

Een zware luchtaanval door de Royal Air Force in de nacht van 18 augustus 1943 bracht de productie in Peenemünde abrupt tot stilstand. Ook op twee andere locaties had de productie in dezelfde zomer te lijden onder geallieerde luchtaanvallen. De bombardementen op Peenemünde hadden als gevolg dat de Duitsers niet anders konden dan de hele operatie te verplaatsen naar een plek die minder blootgesteld was aan luchtaanvallen. De oplossing was eenvoudig en logisch. Er werd besloten ondergronds te gaan. De productie zou worden verplaatst naar het tunnelsysteem van het *Wirtschaftliche Forschungsgesellschaft* (WIFO, Economisch Onderzoeksgenootschap) in het Kohnstein-gebergte in Thüringen. Sinds 1936 was WIFO daar bezig met de bouw van een ondergrondse brandstofopslagfaciliteit voor de Wehrmacht. Om de exploitatie van deze nieuwe productiefaciliteit in goede banen te leiden, werd een nieuwe onderneming in het leven te roepen: de Mittelwerk GmbH. De naam verwees naar de locatie van de bedrijfsactiviteiten, namelijk *Mitteldeutschland*.

ARBEITSLAGER MITTELBAU-DORA

Op 28 augustus 1943, slechts tien dagen na de luchtaanval op Peenemünde, arriveerden de eerste concentratiekampgevangenen in Kohnstein bij Nordhausen. *Arbeitslager Mittelbau-Dora* was een feit. Vanuit administratief oogpunt was het een nevenkamp van Buchenwald. In de weken en maanden daarna arriveerden bijna dagelijks nieuwe groepen gevangenen vanuit Buchenwald. Tegen eind december 1943 was het aantal dwangarbeiders gestegen tot voorbij de 10 000.

In die eerste maanden werden de meesten van hen ingezet bij het zware bouw- en transportwerk om de ondergrondse raketfabriek op te trekken. Deze taak kreeg voorrang op de bouw van accommodatie voor de gevangenen. Omdat er nog geen barakken of permanente verblijfsruimtes beschikbaar waren voor de gevangenen, huisvestte de SS de dwangarbeiders in de tunnels. Ze sliepen, aten en werkten ondergronds. Het gebeurde dat sommige wekenlang geen daglicht zagen of zelfs geen portie verse buitenlucht konden inademen.

DOODSKAMP

Vooraf in deze periode waren de leefomstandigheden van de gevangenen absoluut dramatisch. Mittelbau-Dora startte als een doodskamp en dat zou altijd zo blijven. Er waren in deze beginperiode geen sanitaire voorzieningen behalve olietonnen, die in tweeën waren gezaagd en als latrines werden gebruikt. De stank was ondraaglijk. Ongedierte kreeg vrij spel en ziektes als tyfus, dysenterie en tuberculose verspreidden zich snel. In combinatie met de voortdurende honger, dorst, kou en slopende arbeid leidde dit tot een sterk stijgend sterftecijfer. Pas in januari 1944 werden de eerste groepen gevangenen overgebracht naar het bovengrondse barakkenkamp. Maar duizenden gevangenen bleven nog zeker tot mei 1944 ondergronds.

In januari 1944 kon de assemblage van V2-raketten beginnen. De gevangenen die de uitputtende bouwarbeid in de herfst en winter van 1943/44 hadden overleefd, werden niet langer geschikt geacht voor raketproductie, omdat ze fysiek te verzwakt waren of de professionele kwalificaties ontbeerden voor werk aan de assemblagelijnen. Nieuwe gevangenen werden daarom naar Mittelbau-Dora gebracht. De best opgeleide en technisch gekwalificeerde gevangenen werden in andere concentratiekampen geselecteerd om voor Mittelwerk GmbH te gaan werken. Ze waren gemiddeld met 5 000 à 6 000. Hun uitgeputte voorgangers werden naar de nevenkampen van Mittelbau-Dora gestuurd, waar ze moesten werken aan tunneluitbreiding of bovengrondse bouwplaatsen.

DIABOLISCHE DRAAIKOLK

In het voorjaar van 1944 was Mittelbau-Dora zodoende veranderd in een diabolische draaikolk voor de overdracht van gevangenen en had het de functie van hoofdkamp op zich genomen. De nevenkampen van Mittelbau-Dora behoorden aanvankelijk bij het concentratiekamp Buchenwald. De meeste waren gelegen binnen een relatief kleine straal rond Nordhausen. In het voorjaar van 1945 was het totale aantal gevangenen opgelopen tot ongeveer 40 000, verdeeld over het hoofdkamp en de nevenkampen.

De gevangenen kwamen uit heel Europa, voornamelijk uit de Sovjet-Unie, Polen en Frankrijk. De meerderheid van hen was opgesloten om politieke redenen. Vanaf mei 1944 werden ook Joden gedeporteerd naar Mittelbau-Dora. Tot dan toe was de gevangenenpopulatie mannelijk en niet-Joods. Na de ontbinding van het '*Zigeuner-Familienlager*' (zigeunerfamiliekamp) in Auschwitz transporteerde de SS tussen april en augustus 1944 ook talloze Sinti en Roma naar het zuidelijke Harzgebergte.

JUNKERS

In de eerste maanden van 1944 begonnen de geallieerden zich te richten op de vernietiging van de *Luftwaffe* ter voorbereiding op *D-day*, de landing in Normandië. Gerichte luchtaanvallen op assemblagefabrieken brachten enorme schade toe aan de Duitse vliegtuigindustrie. Als reactie hierop werd de *Jägerstab* opgericht, een soort taskforce die de productie van gevechtsvliegtuigen in een hogere versnelling moest brengen. De expansie van de Mittelbau-Dora-nevenkampen is vanuit deze context te

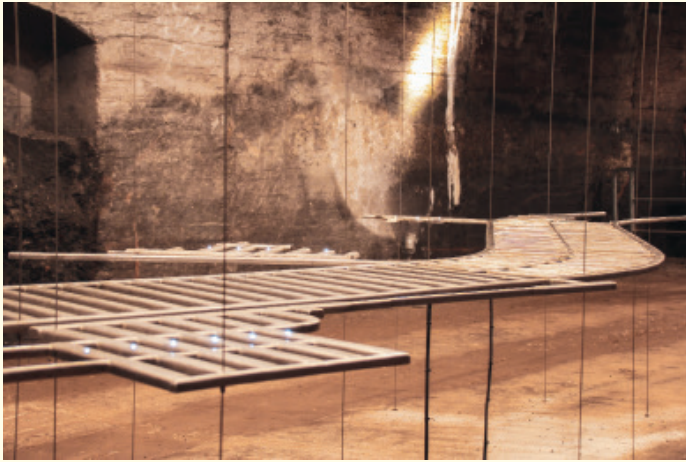
Tot mei 1944 werden sommige van de verbindingstunnels gebruikt om er gevangenen in onder te brengen.

verklaren. In het hele gebied rond Nordhausen werden ondergrondse fabrieken gebouwd voor het Junkers-concern, een van de belangrijkste producenten voor de Luftwaffe. Mittelbau-Dora werd administratief losgeweekt van Buchenwald en verkreeg in het najaar van 1944 de status van onafhankelijk concentratiekamp.

Naast de werken voor de Junkers-fabrieken werden in de zomer van 1944 verdere ondergrondse bouwprojecten voor de aardolie-industrie uitgevoerd, waardoor een enorme vraag ontstond naar werkkrachten. Die vraag werd gedeeltelijk ingevuld door concentratiekampgevangenen, maar ook door buitenlandse burgerarbeiders die gedwongen waren gerekruteerd, krijgsgevangenen en Duitsers die onder dwang moesten werken. Ondanks de meedogenloze uitbuiting van de dwangarbeiders – met de concentratiegevangenen voorop – werden deze projecten nauwelijks voltooid.

RODE LEGER

Tegen het einde van 1944 begon de SS met de ontmanteling van Auschwitz en Gross-Rosen, en dit had uiteraard alles te maken met de gestage opmars van het Rode Leger. Veel van de gevangentransporten gingen naar Mittelbau-Dora: in totaal werden 16 000 gevangenen uit Auschwitz en Gross-Rosen, inclusief vrouwen en kinderen, daar naartoe gedeporteerd tegen maart 1945. Deze overdrachten zorgden voor een toename van het aantal Joodse gevangenen in de Mittelbau-Dora-kampen. De transporten over het spoor duurden lang en waren op zich al

Een hedendaagse voorstelling van het tunnelsysteem dat een ladderachtig netwerk vormde. Het verbond de noord- en zuidzijde van de berg met elkaar. Er waren twee hoofdtunnels die doorkruist werden door 46 dwarsgalerijen. De twee hoofdtunnels hadden een lichte 'S'-vorm en waren elk ongeveer 2 kilometer lang, meer dan 6 meter hoog en 9 à 11 meter breed. De dwarsgangen hadden een kleinere dwarsdoorsnede.

een marteling. De meesten die levend arriveerden, waren ziek en volledig uitgeput.

Vanwege overbevolking van de nevenkampen en vooral het intreden van de winter verslechterden de leefomstandigheden in Mittelbau-Dora. De instroom van gevangenen uit andere kampen resulteerde in een verdere significante toename van het aantal sterfgevallen, maar bracht ook een verandering teweeg in de sfeer binnen het kamp. Een vermeend complot onder de Sovjetgevangenen om een gewapende opstand te organiseren deed de spanning bij de kampleiding stijgen. Wat volgde was een golf aan martelingen en executies, die in maart 1945 groteske proporties bereikte toen een aantal Sovjetgevangenen ook nog eens probeerden te ontsnappen.

Tussen januari en begin april 1945 stierven meer dan 6 000 gevangenen in de kampen van Mittelbau-Dora, waarvan 3 000 in de Boelcke-kazerne in Nordhausen, die in januari door de SS was opgezet als een centraal kamp voor de stervenden van het ganse complex. Massale Britse luchtaanvallen op Nordhausen maakten de situatie in de hele regio uiteindelijk onhoudbaar.

ONTRUIMING

Het startsein voor de ontruiming van het hoofdkamp werd gegeven op de avond van 3 april 1945 met het vertrek van ongeveer 4 000 Sovjetgevangenen die per trein naar Bergen-Belsen werden gestuurd. De nevenkampen ontvingen wellicht rond 4 april het bevel tot vertrek uit Mittelbau-Dora, aangezien de meeste kampen op 4 en 5 april werden ontruimd. Met de grootste mogelijke brutaliteit dreven de bewakers de gevangenen in de goederen- en veewagons. Tegen 6 april 1945 hadden verschillende treinen, elk met duizenden gevangenen aan boord, het zuidelijke Harzgebergte verlaten met als bestemming Bergen-Belsen, Sachsenhausen en Ravensbrück. Onder leiding van bewakers moesten talloze groepen uitgeputte gevangenen de tocht door de bergen te voet aanvatten. Iedereen die het tempo niet kon aanhouden of uit de pas liep, werd zonder verpinken door de bewakers doodgeschoten. Een van de colonnes bereikte op 13 april een schuur op een kleine heuvel buiten de stad Gardelegen. De gevangenen werden het lege gebouw binnengedreven met het bevel te gaan zitten. De vloer van de schuur was bedekt

Motoren voor de V2 staan klaar om geassembleerd te worden.

De tentoonstelling in de hoofdtunnel is bijzonder, niet alleen door de manier waarop ze is uitgewerkt, maar uiteraard ook door de locatie. Lichtschermen tonen het leven in het kamp in de tentoonstelling *Dora-Mittelbau Concentratiekamp 1943-1945*.

Een bevrijde Franse dwangarbeider in een gestreept gevangenisuniform toont een Amerikaanse soldaat de rijen gecamoufleerde brandstoftanks voor V2-raketten. Op de achtergrond is een tunnelingang naar de ondergrondse fabriek te zien, 10 april 1945.

met stro dat de bewakers met benzine hadden doordrenkt. Volgens werd het stro aangestoken, en de schuurdeuren werden snel gesloten en gebarricadeerd. Gevangenen die probeerden te ontsnappen, werden door de SS neergeschoten. Naar schatting 1 016 gevangenen werden gedood; slechts twee wisten uit de schuur te ontsnappen en in leven te blijven. De volgende ochtend werden plaatselijke dwangarbeiders opgepakt om grote loopgraven rond de schuur te graven waarin ze de overblijfselen konden begraven en het bewijsmateriaal konden verbergen. Hun werk werd onderbroken door de oprukkende Amerikaanse troepen.

De meeste subkampen van Mittelbau-Dora werden volledig geëvacueerd. De SS liet alleen een paar honderd zieken en stervenden achter in het hoofdkamp en de Boelcke-kazerne; deze gevangenen werden op 11 april 1945 bevrijd door het Amerikaanse leger.

HALLUCINANTE CIJFERS

De cijfers van Mittelbau-Dora zijn hallucinant, zeker als men nagaat dat veel mensen nog nooit hebben gehoord over dit kamp. In totaal werden ongeveer 60 000 personen gedeporteerd naar Mittelbau-Dora en de nevenkampen. Hoeveel gevangenen er het leven hebben gelaten, is moeilijk precies vast te stellen. Het eeuwige verhaal. Ongeveer 12 000 sterfgevallen zijn officieel geregistreerd in de SS-documenten. Daarnaast was er een onbekend aantal niet-geregistreerde gevallen van gevangenen die

stierven of werden gedood, meer dan 5 000 stervenden die naar de vernietigingskampen in Lublin en Bergen-Belsen werden gestuurd, en een onbekend aantal gevangenen die de dodenmarsen na de ontruiming van de Mittelbau-Dora-kampen in april 1945 niet hebben overleefd.

De namen van ongeveer 1 300 concentratiekampgevangenen wier lichamen door Amerikaanse soldaten werden gevonden in de Boelcke-kazerne tijdens de bevrijding in april 1945 zijn evenmin geregistreerd. Zelfs op basis van een voorzichtige schatting kan worden aangenomen dat minstens 20 000 gevangenen hun deportatie naar het concentratiekamp Mittelbau-Dora niet hebben overleefd.

‘ONTHEEMDE PERSONEN’

Na de bevrijding werkten de Amerikaanse bezettingstroepen en de UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) samen om de kampgebouwen geschikt te maken voor de huisvesting van *displaced persons* (DP's of ontheemden), een verzamelnaam voor bevrijde concentratiekampgevangenen en voormalige dwangarbeiders uit heel Europa. De UNRRA organiseerde hun terugkeer naar hun thuislanden. Op deze manier keerden miljoenen gevangenen veilig en wel naar huis terug.

In een volgende fase werd het voormalige kamp Mittelbau-Dora overgedragen aan de stad Nordhausen en werden er Duitsers opgevangen die verdreven waren uit andere landen, voornamelijk uit Tsjechoslowakije. De meesten van hen verbleven slechts enkele dagen in het kamp, voordat ze als ‘nieuwe burgers’ werden verdeeld over de omliggende gemeenschappen in Noord-Thüringen.

In de zomer van 1946 werden de barakken afgebroken en elders (in de verwoeste stad en de onmiddellijke omgeving) opnieuw opgericht. Alleen het voormalige crematorium, de voormalige brandweerkazerne en aanvankelijk ook de kampgevangenis ontsnapten aan ontmanteling. De gevangenis werd in 1952 op bevel van de lokale autoriteiten gesloopt, ondanks verzet van overlevende gevangenen. Zij wensten vanzelfsprekend dat zoveel mogelijk van het gruwelijke verleden van Mittelbau-Dora bewaard zou blijven. Op dat moment was het voormalige kamp vrijwel volledig verdwenen. Ook delen van het tunnelsysteem werden vernietigd. De Sovjetbezettingsautoriteiten lieten in 1947 delen van de tunnels (inclusief de ingangen) opblazen conform de afspraak tussen de geallieerden om militaire faciliteiten in Duitsland onbruikbaar te maken.

Vanaf januari 1945 werd de Boelcke-kazerne in Nordhausen gebruikt als centraal kamp voor de zieken en stervenden. Mittelbau-Dora beschikte niet over gaskamers en transporten naar bijvoorbeeld Bergen-Belsen waren op dat moment niet meer mogelijk. Op 3 en 4 april bombardeerde de Royal Air Force spoorwegterreinen en fabrieken in Nordhausen. De Boelcke-kazerne werd ook getroffen want ze lag vlak bij de geviseerde doelen en was niet gemarkeerd met een Rode Kruis-symbool.

Duitse burgers worden gedwongen de lichamen van in het kamp omgekomen gevangenen uit de kazerne te halen en in lange rijen op straat neer te leggen, 13-14 april 1945.

Een Amerikaanse soldaat knielt neer bij een lichaam dat langs de kant van de weg ligt ergens nabij Gardelegen. Tijdens de dodenmarsen stierven eveneens ontelbare gevangenen ofwel door pure uitputting ofwel doordat ze zonder verpinken werden doodgeschoten omdat ze het tempo niet konden aanhouden.

Terwijl zijn vader gebeden prevelt, treurt de 14-jarige Michael Kallaur om zijn grootmoeder die kort voor de bevrijding in het kamp werd gedood. De familie Kallaur was naar Mittelbau-Dora gestuurd als straf voor hun hulp aan Joden.

Het vernietigen van mensenlevens ging gewoon door, ook bij de ontmanteling van het kampennetwerk. In een schuur nabij Gardelegen werden meer dan 1 000 mensen levend verbrand.

In de dagen na de ontruiming maakten Amerikaanse oorlogsverslaggevers en films van verzwakten en uitgehongerde gevangenen, leegte rondgingen en vandaag de dag nog steeds tot de meest schrikwekkende de nazimisdaden behoren.

Hoewel het kamp zo goed als volledig werd ontmanteld na de oorlog is Mittelbau-Dora vandaag zeker de moeite waard om te bezoeken. Aan de hand van informatieborden op het terrein en tentoonstellingen in het museumgebouw wordt het DNA van Mittelbau-Dora uit de doeken gedaan, met de nadruk op de harde dwangarbeid die de gevangenen moesten verrichten. Maar overkoepelend krijgt de bezoeker ook inzicht in het mechanisme van de grootschalige en nietsontziende exploitatie van gevangenen ten dienste van de oorlogseconomie. Een mechanisme waarbij in die laatste fase van de oorlog nog naar een hogere versnelling werd geschakeld.

Het crematorium werd gebouwd in de herfst van 1944. De eerste maanden werden de lijken naar Buchenwald gebracht om verbrand te worden. Eens de verbrandingsovens operationeel waren, brandden ze de klok rond. De SS dumpte de as van de overledenen langs de helling achter het gebouw. Het crematorium bleef na de oorlog bewaard en is vandaag een plek van herdenking en bezinning.

De Duitse kunstenaar Jürgen von Woyski tekende voor dit beeldhouwwerk, dat in 1964 onthuld werd ter hoogte van de ingang van het crematorium. Het zijn vijf gevangenen wier handen samengebonden zijn.

V2: DE INTREDE VAN DE MENS IN DE RUIMTE

De V2-raket (Vergeltungswaffe 2) vormde de aanleiding voor de creatie van concentratiekamp Mittelbau-Dora, maar was ook legendarisch om andere redenen. Het was bijvoorbeeld het eerste door de mens gemaakte object dat de ruimte bereikte.

Duitsland had zijn les uit de Grote Oorlog geleerd. Met mankracht alleen kon geen oorlog worden gewonnen, zeker niet wanneer massale manschappen uit andere continenten werden aangevoerd. Techniek was het antwoord. Betere wapens, de modernste moordtuigen. Raketten! In Duitsland waren enkele beroemde pioniers van geleide raketten actief. Al in 1923 publiceerde Hermann Oberth het boek *De raket in de planetaire ruimte*. Hij en andere wetenschappers vormden in 1927 de *Vereniging voor Ruimtescheepvaart*, waar onder anderen Wernher von Braun, ‘vader van de Amerikaanse ruimtevaart’, zich in 1930 bij aansloot. Het jaar daarop lanceerde de vereniging voor het eerst een kleine raket met vloeibare zuurstof en benzine als brandstof. Het rakettijdperk was aangebroken.

Naarmate de macht van de nationaalsocialisten groter werd, kwam het nieuwe fenomeen van ballistische raketten ook meer in beeld. Gaandeweg werd er steeds meer geld voor vrijgemaakt. Met Hitler aan de macht werd spoedig duidelijk dat raketten beschouwd werden als alternatief voor langeafstandsartillerie.

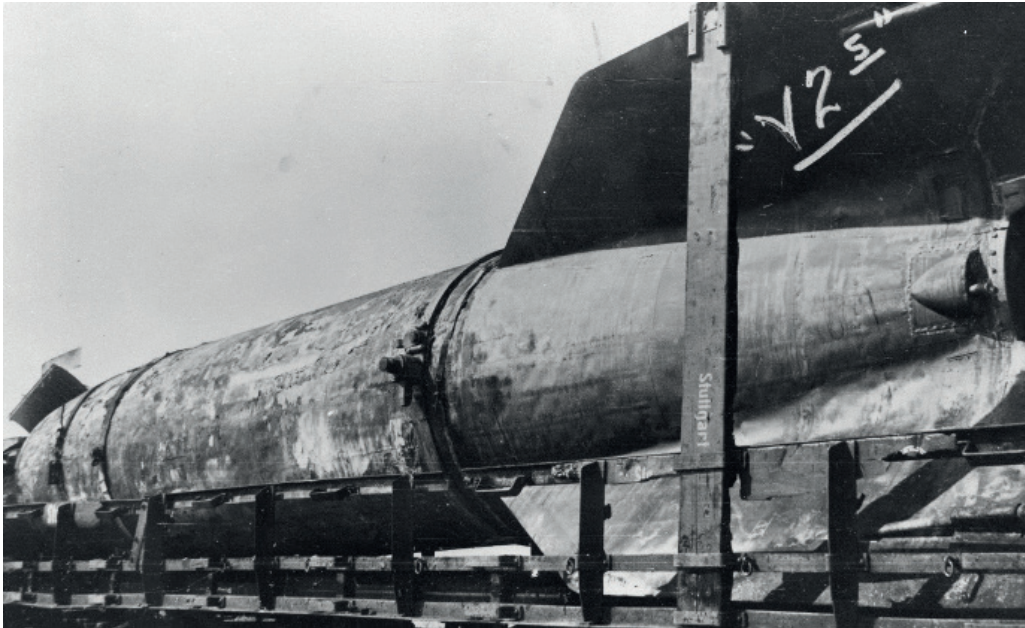
PEENEMÜNDE

In 1936 begon de intensieve samenwerking tussen de nationaalsocialisten en Wernher von Braun. Er werd een terrein aangeschaft voor raketproeven op Peenemünde, op het eiland Usedom aan de Oostzeekust. Hier konden lanceringen worden uitgevoerd over de zee, waarbij het resultaat zichtbaar was vanaf

de nabije kust. Braun werd benoemd tot technisch directeur onder kapitein Walter Dornberger, die sinds 1930 de legerafdeling had geleid die zich bezighield met onderzoek naar ballistische raketten.

In Peenemünde vonden testlanceringen plaats waarbij verschillende ontwerpen en afstellingen werden beoordeeld. Het meest veelbelovend was het A4-prototype. Deze raket had een lengte van 14 meter en een totaal gewicht van 13 ton, inclusief 9 ton brandstof en een explosieve kop van 750 kg Amatol, een krachtig explosief materiaal. Ze werd aangedreven door een explosief mengsel van ethanol en vloeibare zuurstof. Tijdens haar eerste succesvolle lancering op 3 oktober 1942 vloog de A4 meer dan 200 kilometer ver. De raket haalde een snelheid van meer dan 6 000 km per uur en een hoogte van maar liefst 85 kilometer. Dat was hoger dan elke eerder geteste raket. De mens had de ruimte bereikt. Het tuig landde binnen 4 kilometer van zijn doel.

De A4 zou later worden omgedoopt tot de V2, *Vergeltungswaffe 2*, één van Hitlers zogenoemde ‘vergeldingswapens’. Na dit aanvankelijke succes bleek de V2 toch niet altijd even betrouwbaar, vooral omdat de kleinste storing in zelfs maar een van de 20 000 onderdelen meestal catastrofaal was en weinig bewijs achterliet dat wees op de oorzaak. Er kon dus niet bijgestuurd worden. Hitler was desondanks genoeg onder de indruk om de opdracht te geven tot de productie van 250 V2’s per maand. In juli 1943 beschreef hij de raket als het wapen dat de uitkomst van de oorlog zou bepalen. Dat is echter niet uitgekomen en de rest is geschiedenis.

Een V2 raket die in Mittelbau-Dora werd geproduceerd

WERNHER VON BRAUN: NAZIOOR-LOGSMISDADIGER ALS HELD IN DE VS

Op 22 februari 1944 werd Wernher von Braun, het brein achter het raketprogramma van de nazi's, gearresteerd door de SS en de Gestapo, onder andere omdat hij door Himmler valselijk werd beschuldigd van communisme en pogingen om het V2-programma te saboteren. Hij werd opgesloten in Stettin, maar Albert Speer zorgde ervoor dat hij na veertien dagen vrijkwam. Zonder von Braun zou de ontwikkeling en productie van de V2 en andere wapensystemen grote vertraging oplopen. Zo was Wernher von Braun in zekere zin ook 'slachtoffer' van de SS, wat zijn latere reputatie ten goede kwam, en zou het onmogelijke toch mogelijk worden: een nazioorlogsmisdadiger die een held wordt in de Verenigde Staten.

VON BRAUN EN HITLER

Er was niet veel voor nodig om von Braun te beschouwen als een oorlogsmisdadiger. Op 7 juli 1943 reisde hij persoonlijk naar Hitler om de Führer ervan te overtuigen massale middelen te mobiliseren voor de verdere ontwikkeling van de V2. Hitler benoemde von Braun prompt tot 'professor' en gaf hem de technische leiding over de raketdivisie in Peenemünde. Nadat de productie was overgeheveld naar Mittelbau-Dora, bezocht hij

herhaaldelijk de ondergrondse fabriek waar hij onvermijdelijk geconfronteerd werd met de gevolgen van de zware dwangarbeid, de honger en de mensonwaardige levensomstandigheden. Hij ging ook naar Buchenwald om daar persoonlijk de geschikte kandidaten te selecteren voor het werk in de fabriek in Mittelbau-Dora.

Over von Brauns passages in Mittelbau-Dora getuigde Adam Gabala in de krant *Trybuna Robotnicza* (editie 1 december 1957): 'De organisatie in Dora was in handen van directeur Sawatzki. Hij ging verantwoordelijk voor de bouw van de onderaardse gangen en hield zich met alles bezig, behalve met onderzoek en productie. Maar ook Duitse wetenschappers, met aan het hoofd professor Wernher von Braun, hebben alle leed, dood en verderf gezien. Von Braun was vaak in Dora, maar heeft nooit tegen de gruwelen en de bestialiteit geprotesteerd. Dikwijls passeerde hij langs de ingang van hal 36. Zes meter lange, vermolmd houten britsen namen drie vierde van de oppervlakte in. Aan het einde van de hal lagen op een kleine oppervlakte, naast het medicijnenkastje, dag na dag op een hoop gegooide lijken van gevangenen die door de onmenselijke arbeid en de terreur van de wraakzuchtige bewakers de dood waren ingedreven. De lichamen zagen er van ver als een vormloze massa uit. Von Braun kon de lijken bijna aanraken. Zou deze aanblik dan niet de minste indruk op hem hebben gemaakt? Zelfs de gevangenen werden erdoor aangegrepen. De mensen werden hier gek, ze zakten bewusteloos in elkaar. Het sterven van gevangenen scheen minder erg dan hun toestand na hun dood. Von Braun wendde niet eens zijn hoofd in de richting waar de lijken lagen. Ik kan niet geloven dat hij uitsluitend met raketten bezig was en dat hij de mensen die stierven in vuilnis en drek niet heeft gezien. Waarom zweeg hij? Die vraag is hem nooit gesteld. In de gangen van Dora verbleven ook vooraanstaande Duitse natuurkundigen, scheikundigen, ingenieurs en technici. Er kwamen veel officieren en generaals van het Duitse Reich. Allen liepen zwijgend langs de lijken. Dat gold ook voor de topmedewerkers van de Duitse industrie. Geen woord van protest. We zouden veel namen kunnen noemen. Het 'Komitee der Antifaschistischen Widerstandskämpfer' in Berlijn merkte op dat von Braun, die later Amerikaans staatsburger werd, aan het hoofd stond van het proefstation voor raketwapens in Peenemünde en het SS-uniform heeft gedragen.'

De eerste operationele V2-raket werd in september 1944 vanuit Wassenaar bij Den Haag afgevuurd.

Resultaat van de inslag van een V2-raket in Londen.

om met Amerikaans geld het raketprogramma voort te kunnen zetten. Von Braun werd met een aantal van zijn ingenieurs in het geheim overgebracht naar de Verenigde Staten. Hun bedenkelijke verleden werd onder de mat geveegd omdat hun wetenschappelijke en technische expertise veel belangrijker was voor de verdere ontwikkeling van raketten en voor de ruimtevaart. Het eerste grote succes voor von Braun en zijn team was de lancering van de Explorer 1, de eerste in het Westen gelanceerde satelliet. Deze gebeurtenis stond aan de wieg van de moderne Amerikaanse ruimtevaart. Toen in juli 1969 de astronauten van Apollo 11 voet zetten op de maan, was de appreciatie van Uncle Sam voor Wernher von Braun totaal en onvoorwaardelijk.

DE APPRECIATIE VAN UNCLE SAM

Op 8 september 1944 werd de eerste V2-raket afgevuurd in de richting van Engeland. Toen de eerste raket Londen trof, zei von Braun tegen zijn collega's: *'De raket werkte perfect, hoewel de besturing problemen gaf.'* Over de slachtoffers in Londen geen woord. Ook het inmiddels door de geallieerden bevrijde Antwerpen werd door vele V2's getroffen.

Tegen het einde van de oorlog in 1945 werd von Braun bewaakt door de SS, omdat de nazi's bang waren dat hij zou overlopen naar de geallieerden. Het was inmiddels overduidelijk dat de oorlog voor de Duitsers verloren was en von Braun vroeg zijn groep aan wie zij zich wilden overgeven. De meeste geleerden waren bang voor de Russen. Ze hadden er geen vertrouwen in dat ze in Frankrijk hun carrière zouden kunnen voortzetten en de Britten kwamen niet in aanmerking omdat die geen geld hadden voor een ambitieus raketprogramma. Alleen de Amerikanen bleven over: eerst om zich aan over te geven en daarna

Wernher von Braun (vierde van rechts) en zijn team kunnen ontspannen: de Apollo 11 is net met succes gelanceerd. We schrijven 16 juli 1969.

Dr. Wernher von Braun legt het Saturnus-lanceersysteem voor President Kennedy - bij Cape Canaveral, Florida. Deze foto werd genomen op 12 november 1963, zes dagen voor de moord op de president.

NATZWEILER-STRUTHOF: ‘BIJ NACHT EN ONTIJ’

In juni 1940 werden Elzas en Lotharingen de facto door Duitsland geannexeerd. Na de zomer van datzelfde jaar maakte *SS-Standartenführer* Blumberg, een geoloog die in opdracht van de Deutsche Erd- und Steinwerke werkte, een prospectiereis in de streek. In de buurt van ‘Le Struthof’, een populair skioord op de noordflank van de Mont Louise, ontdekte hij een steengroeve met een ader zeldzaam roze graniet. In opdracht van *SS Reichsführer* Heinrich Himmler en Oswald Pohl, hoofd van het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* werd gezocht naar een geschikte locatie om in de buurt van de steengroeve een concentratiekamp te bouwen.

TERRASSEN EN STEILE TRAPPEN

In mei 1941 kwamen transporten aan met gedeporteerden uit Sachsenhausen die in dit onherbergzame klimaat een kamp moesten bouwen. Eerst moesten ze er terrassen aanleggen op de helling, maar ook steile stenen trappen die de verschillende niveaus met elkaar verbonden.

‘Gevangen zijn in Natzweiler-Struthof komt dus neer op voortdurend trappen beklimmen, die bijzonder hoog zijn. Wetende dat na verloop van tijd de gevangenen niet genoeg kracht meer hebben om hun benen normaal op te tillen, nemen ze al snel een eigenaardige manier van lopen aan: voor elke trede zetten ze zich af, plaatsen hun handen onder een knie en tillen die op om de volgende trede te bereiken. Na de andere voet te hebben neergezet, beginnen ze opnieuw, en zo gaat het door tot ze bij de barak zijn,’ schreef de Noorse gedeporteerde Kristian Ottosen.

Nadat de eerste barakken waren voltooid, kon de capaciteit van het kamp geleidelijk worden vergroot en werden de beno-

Het kamp moest gebouwd worden op de helling. Eerst moesten terrassen en steile stenen trappen worden aangelegd.

digde arbeidskrachten aangevoerd om te beginnen met het eigenlijke doel: het delven van het roze graniet bestemd voor de grootschalige bouwprojecten van Albert Speer en zijn Führer. Het werk in de steengroeve was extreem zwaar en eiste, in combinatie met uithongering en mishandelingen, talloze dodelijke slachtoffers. Hans Stein, die op 23 mei 1941 naar Natzweiler-Struthof was gedeporteerd, getuigde hierover:

‘Het was een bijzonder zware taak omdat we het graniet moesten losmaken met behulp van handgereedschap. We moesten zonder onderbreking werken, ongeacht het weer, onder toezicht van SS’ers en kapo’s. Om ons elke rust te ontfeggen, waren er mobiele toiletten op ijzeren wielen, altijd in de buurt van de arbeiders. Vooral in de zomer zag ik dat geïnterneerden flauwvielen en stierven als gevolg van een zonnesteek. We moesten van 6 uur ‘s ochtends tot 7 uur ‘s avonds werken, met ‘s middags een pauze van 45 minuten om te lunchen. Het eten werd ter plaatse gebracht. [...] De werkuren waren dezelfde in de winter, omdat de steengroeve verlicht was met schijnwerpers.’

Bovenop de zware en ongezonde arbeid waren er de dagelijkse ernstige mishandelingen, hondenbeten, honger, fusillades of executies met de strop. Desalniettemin zou de kou de ergste vijand worden voor de gevangenen. De wind had op de plaats van het kamp vrij spel en er kon tot diep in de lente nog sneeuw liggen. Omdat het kamp zo hoog lag en midden in de bossen, ver weg van de bewoonde wereld, gaf het de gevangenen ook een verlaten gevoel.

NEVENKAMPEN

Natzweiler-Struthof had ongeveer 70 nevenkampen in Frankrijk en over de grens in Duitsland. Wat bijzonder is aan deze nevenkampen, is dat vele ervan bleven bestaan nadat het hoofdkamp op 23 november 1944 was bevrijd. Zelfs op 1 januari 1945 werden er nog twee geopend. Veel van deze nevenkampen vertoonden niet hetzelfde uitzicht als het hoofdkamp. Vaak waren het geïmproviseerde verblijfplaatsen voor dwangarbeiders die vanuit het hoofdkamp waren gedetacheerd om te voldoen aan de groeiende vraag naar arbeidskrachten. Dit was een interim-systeem avant la lettre, met het verschil dat slechts twee partijen baat hadden bij de gesloten contracten. Aan de ene kant stond de SS, die de arbeidskrachten leverde, en aan de andere kant industriële bedrijven, maar ook kleinere bedrijven of boerderijen die handig gebruikmaakten van de kans om met goedkope dwangarbeiders te werken. In de nevenkampen die vanaf 1943 openden, werden de gevangenen vooral ingezet in de oorlogsindustrie. Om de productie te beschermen tegen geallieerde luchtaanvallen, werden naar het einde van de oorlog productiefaciliteiten meer en meer ingericht in tunnels of mijnen. Zo verplaatste Daimler-Benz zijn vliegtuigmotorfabriek van Berlijn naar een gipsmijn nabij het nevenkamp Neckarelz. De ongebruikte snelwegtunnel Engelberg in Leonberg, nabij Stuttgart, werd gebruikt door het bedrijf Messerschmitt Aircraft, dat uiteindelijk 3 000 dwangarbeiders tewerkstelde. Werk, honger, duisternis en gebrek aan gezondheidszorg veroorzaakten veel epidemieën in deze nevenkampen, waar de sterftecijfers konden oplopen tot 80%.

Zicht op de prikkeldraadomheining en twee van de wachttorens in 1945.

Bij de bevrijding troffen de geallieerden een verlaten kamp aan. Geen spoor van leven te bespeuren. Wel deze opslagplaats waar kleding en schoenen opgestapeld lagen als stille getuigen van een nog onbekend verhaal.

En dan waren er nog de medische experimenten door gerenommeerde wetenschappers als Eugen Haagen en Otto Bickenbach. Beiden waren verbonden aan de *Reichsuniversität Strassburg* en gebruikten het kamp als laboratorium om medische experimenten uit te voeren op menselijke proefkonijnen. Ze injecteerden gevangenen met tyfus of malaria en experimenteerden met chemische strijdmiddelen zoals mosterdgas en fosgeen. Voor deze experimenten werden vooral Roma als proefkonijnen gebruikt die vanuit Auschwitz werden aangevoerd.

Vanaf 1942 diende het kamp als executieplaats voor talrijke verzetsstrijders en krijgsgevangenen die door nazirechtbanken waren veroordeeld. Dit soort executies werd in de meeste gevallen niet in de kampregisters vermeld, wat het onmogelijk maakt om het reële aantal slachtoffers nauwkeurig te tellen en te identificeren.

‘NACHT UND NEBEL’

Met het ‘Nacht und Nebel’-decreet van 7 december 1941 werd een nieuwe strafklasse in het leven geroepen. Het decreet was een gevolg van het toenemend aantal verzetsactiviteiten en sabotages in bezet Europa. Het Duitse contraspionagenetwerk draaide overuren en een toenemend aantal verzetsleden werd gearresteerd. Dit resulteerde in een overbelasting van de militaire rechtbanken en een toenemende druk op de gevangenis. Hitler vond het militaire rechtssysteem te omslachtig en vaak te toegeeflijk. Hij was van mening dat dit niet de goede manier was om verzet te beteugelen.

‘Na uitgebreide overweging is het de wil van de Führer dat de maatregelen genomen tegen degenen die schuldig zijn aan overtredingen tegen het Rijk of tegen de bezettingsmachten in bezette gebieden moeten worden gewijzigd. De Führer is van

mening dat, in dergelijke gevallen, gevangenisstraf of zelfs een levenslange straf met dwangarbeid als een teken van zwakte zal worden beschouwd. Een effectieve en blijvende afschrikking kan alleen worden bereikt door de doodstraf of door maatregelen die de familie en de bevolking onzeker laten over het lot van de overtreder. Deportatie naar Duitsland dient dit doel.’ (Heinrich Himmler)

Volgens het decreet mochten de autoriteiten verzetslieden ‘bij nacht en ontij’ van hun bed lichten en spoorloos laten verdwijnen. Hun familie werd in het ongewisse gelaten over hun welzijn en hun verblijfplaats. Door een sfeer van angst en terreur te creëren trachtte men eventueel protest de kop in te drukken. Bovendien ontweek het Duitse regime op die manier vervelende vragen van buitenlandse regeringen of humanitaire organisaties want men kan moeilijk spreken over het niet naleven van internationale conventies als men niet weet wat er met het veronderstelde slachtoffer is gebeurd.

Na hun arrestatie werden de gevangenen ondervraagd en vaak ook gemarteld, waarna ze moesten verschijnen voor een van de *Sondergerichte* (bijzondere rechtbanken) die hun een doodvonnis of gevangenisstraf konden opleggen. Er waren twee aparte kampen voor de zogenoemde *NN-Häftlinge* (Nacht-und-Nebel-gevangenen): Natzweiler-Struthof in de Elzas was daar een van. Het andere was Gross-Rosen in Silezië. Gevangenen moesten er zeer zwaar werken verrichten en waren feitelijk ter dood veroordeeld, maar het vonnis werd niet direct voltrokken. De nazi’s hadden liever dat de gevangenen zich doodwerkten. Daarom spreekt men ook wel van ‘doodstraf op termijn’. Beide

NATZWEILER-STRUTHOF

Leden van het Franse verzet die samen met de Amerikaanse troepen het kamp bevrijdden op 25 november 1944 inspecteren een van de ovens in het crematorium.

concentratiekampen hadden een steengroeve waar gevangenen tewerk werden gesteld. Velen bezweken onder de barbaarse arbeid.

Om NN-Häftlinge te onderscheiden van andere kampgevangenen, werden naast de gebruikelijke kenmerken (nummer en driehoek) de felgekleurde letters ‘NN’ toegevoegd aan hun kleding, waardoor ze bijzonder zichtbaar en kwetsbaar waren voor het brutale gedrag van hun bewakers. Vooral de Franse NN-gevangenen werden in Natzweiler met ongekend geweld ontvangen en behandeld. Onderworpen aan het zwaarste werk, kregen ze nog minder voedsel dan andere gedeporteerden en werden ze verstoken van medische zorg. Van de 169 Fransen die in juli 1943 in het kamp arriveerden, stierven er 59 in het kamp en overleefden er slechts 78.

Georges Maradène, gedeporteerd met het transport van 9 juli, getuigt:

‘Zaterdag 10 juli 1943. (...) De kampcommandant is er en zwaait met een runderzweep. Een kameraad vertaalt zijn woorden voor ons: ‘We zijn de eerste Fransen die het kamp binnenkomen, er is geen hoop om te ontsnappen, de honden zullen ons vinden en we zullen worden opgehangen, hier bestaat alleen maar werk, we zijn gedoemd om te sterven, door de schoorsteen van het crematorium te gaan, we zijn vieze Fransen en hij zal ons laten zien hoe hij ons africht. (...)’ Vervolgens wordt ons uitgelegd wat we moeten doen: naar de uitkijktoren gaan waar grote stenen liggen die we naar boven moeten brengen en tussen blok 3 en 5 binnen het kamp moeten plaatsen, ter hoogte van de uitkijktoren. SS’ers komen met hun honden naar beneden, degenen die op de weg zijn gebleven, inclusief de commandant, rapen grote stenen op en gooien ze naar ons. We verliezen onze versleten schoenen zonder veters. (...) De honden worden losgelaten en vallen ons aan, bijten in onze benen en billen, onze broeken worden verscheurd, er heerst totale chaos, we duwen elkaar om klappen en beten te vermijden. We vallen, glijden weg, stenen rollen over de achterblijvers. (...) De oudsten blijven als laatsten achter en zijn een gemakkelijke prooi voor de SS’ers, onder wie we onze beulen van gisteravond herkennen. De kapo’s slaan ook met pikhouwelen, rennen in het rond en schreeuwen. (...) Als we langs Kramer lopen, pakt hij een schoen en gooit die met kracht, waardoor het voorhoofd van een kameraad diep wordt opengesneden en zijn gezicht met bloed bedekt raakt. Pikhouwelen breken op onze ruggen, wat maakt het uit, ze worden vervangen door andere knuppels, planken, ijzeren paaltjes, niets lijkt bestand te zijn tegen het geweld van deze beesten. (...) Het tempo vertraagt, de kapo’s lijken bang te zijn voor de slachting, de klappen worden minder frequent, ze fluisteren zachtjes en in het Frans (waar hebben ze dat geleerd?): ‘Val, val toch, anders zullen ze niet stoppen.’”

Het laatste NN-transport arriveerde op 1 september 1944 in het kamp. Vanaf juni 1943 tot de aankomst van het laatste Nacht-und-Nebel-konvooi in het kamp zijn er in totaal 2 443 NN-gedeporteerden door concentratiekamp Natzweiler gegaan.

Een Franse verzetsstrijder en een Amerikaanse soldaat bij een autopsietafel in het kamp.

Het kamp lag op 800 meter hoogte, midden in de bossen en ver weg van de bewoonde wereld. De wind had op de plaats van het kamp vrij spel en er kon tot diep in de lente nog sneeuw liggen.

Het concentratiekamp Natzweiler-Struthof was gevestigd op 800 meter hoogte in het hartje van de Vogezen, de ultieme lelijkheid in een grandioos mooi natuurgebied.

EEN ‘DUBBEL’ EINDE

Natzweiler-Struthof was het concentratiekamp dat het verst naar het westen lag en hierdoor als eerste werd bereikt door westerse geallieerde troepen. Van ‘bevrijding’ was er echter geen sprake, want toen Amerikaanse troepen en het Franse verzet op 25 november 1944 het hoofdkamp bereikten, troffen ze een leeg kamp aan. Op 1 september had kampcommandant Friedrich Hartjenstein het bevel ontvangen om de ongeveer 6 000 gevangenen in het kamp per trein te evacueren. In een memo instrueerde hij zijn ondergeschikten als volgt: ‘Gedetineerden in goede lichamelijke conditie kunnen dichter op elkaar gepakt worden dan degenen die ziek of ongeschikt zijn om te werken. [...] Het kamp en zijn bijgebouwen moeten perfect schoon en ordelijk worden achtergelaten’. De gevangenen van het hoofdkamp werden dus vanaf september naar de nevenkampen van Natzweiler-Struthof overgebracht. Op 25 november vonden de geallieerden slechts lege barakken. Van de gevangenen was geen spoor terug te vinden, levend noch dood. Intussen kreeg het kampcomplex van Natzweiler-Struthof aan de overzijde van de Rijn een tweede leven dankzij de nevenkampen. Er werden zelfs nog twintig nieuwe nevenkampen opgezet tussen september 1944 en 1945 en 20 000 gevangenen werden aangevoerd vanuit kampen die ondertussen door de geallieerden waren bevrijd. De overbevolking en de chaos die Duitsland beetje bij beetje overnamen, maakten het overleven steeds moeilijker. Dag en nacht moest er worden gewerkt. Het sterftecijfer explodeerde. In maart 1945 staken de geallieerden de Rijn over. Dit was het startsein voor de SS om de nevenkampen te evacueren. De

meeste gevangenen werden te voet of per trein in goederenwagens alle mogelijke richtingen uitgestuurd: Dachau, Buchenwald, Bergen-Belsen. In die laatste weken van de oorlog bleven de nazi’s eindeloze kolonnes gevangenen verplaatsen, soms zonder enige precieze bestemming en tegen de prijs van duizenden doden.

NATZWEILER-STRUTHOF BEZOEKEN

Een bezoek aan Natzweiler-Struthof staat gelijk met een onvergetelijke ervaring. Van veraf kun je boven het bos uit de immense herdenkingsplek al zien liggen. Zodra je de houten poort bent gepasseerd, heb je een goed panoramisch zicht op het terrein. Prikkelraadhek, wachttorens en een aantal nagebouwde barakken op verschillende plateaus geven je een beeld hoe het er hier in de oorlog heeft uitgezien. Op het voormalige appelpleintje is een galg teruggezet. Het crematorium is te bezoeken op een van de onderste plateaus. De oven staat er nog. In de andere barakken zijn informatieborden en exposities te zien. Buiten het kamp is er een herdenkingspunt waar ooit de berg assen lag en waar het kampterrein overgaat in het omringende bos. In 2005 werd het ‘Europees Centrum voor Gedeporteerde Verzetslieden’ ingehuldigd. Dit CERD is gewijd aan de geschiedenis van de verzetsbewegingen in bezet Europa die tijdens de Tweede Wereldoorlog de strijd aangingen tegen het fascisme en nazisme. Het bevindt zich in een nieuw gebouw boven de *Kartoffelkeller* (aardappelkelder), een bijna 120 meter lange gewapend betonnen kelder gebouwd door gevangenen, die een symbool is geworden van de onderdrukking en uitputting van de gevangenen. Het doel van de nazi’s voor deze kelder is nog steeds niet bekend.

Een indrukwekkend monument even buiten de prikkeldraad stelt een eeuwige voor die een gevangene omsluit. Rond het monument staan 1 120 kruisen die liggen politieke gevangenen uit diverse Duitse concentratiekampen begraven. bepaald gevangenen die niet gecremeerd werden en van wie het stoffelijk overblijfsel niet door de familie werd opgeëist.

De galg was een van de beproefde methodes die in het kamp werden gehanteerd om mensen te executeren.

In augustus 1943 werd een gaskamer ingericht in een van de gebouwen die deel uitmaakten van het voormalige hotelcomplex 'Le Struthof'.

Het 'Europees Centrum voor Gedeporteerde Verzetslieden' staat in het teken van de geschiedenis van de verzetsbewegingen in bezet Europa die tijdens WO II streten tegen het fascisme en nazisme. Het centrum is gebouwd rond de restanten van de voormalige 'Kartoffelkeller'. Dit is een 120 meter lange kelder waarin 22 cellen waren ondergebracht en die in de loop van 1943 door gevangenen werd uitgegraven en aangelegd. Boven de kelder werden twee SS-barakken gebouwd. Tot op heden is geen enkel document gevonden dat preciseerd waarvoor de kelder eigenlijk werd gebruikt. In ieder geval niet om aardappelen in op te slaan...

‘VAN NUMMERS NAAR NAMEN’

Juli 1943. In Auschwitz arriveren twee antropologen uit Straatsburg, Bruno Beger en Hans Fleischhacker, met een wel zeer specifieke opdracht. Op basis van welbepaalde criteria selecteren ze 79 Joodse mannen, 30 Joodse vrouwen, 2 Polen en 4 ‘Aziaten’ en laten hen in quarantaine plaatsen zodat de ‘specimens’ niet kunnen worden besmet door de tyfusepidemie die op dat moment in het kamp rondwaart. Van de aanvankelijk 115 personen worden er uiteindelijk 89 (60 mannen en 29 vrouwen) op transport gezet naar Natzweiler-Struthof.

Heel deze operatie diende een welomlijnd onderzoeksproject van August Hirt, directeur van het nieuwe anatomische instituut van de *Reichsuniversität Strassburg*. Als onderdeel van zijn rassonderzoek wilde Hirt een verzameling schedels van ‘Joodse bolsjewieken’ aanleggen, vooral omdat het Joodse ras volgens hem op het punt van uitsterven stond. Hirt legde zijn project voor aan Heinrich Himmler en schreef: ‘Er zijn belangrijke collecties schedels van bijna alle rassen en volkeren. De wetenschap beschikt echter over te weinig schedels van Joden om enige betekenisvolle conclusies te kunnen trekken. De oorlog in het Oosten geeft ons de mogelijkheid om die leemte op te vullen. We hebben de kans om een wetenschappelijk onderbouwde documentatie aan te leggen door de schedels aan te schaffen van Joodse bolsjewieken die het weerzinwekkende maar karakteristieke van de ‘Untermensch’ belichamen.’ Hirt stelde voor om de kleinschalige gaskamer in Natzweiler-Struthof te gebruiken om de geselecteerde mensen te vermoorden, hun lijken intact te houden en ze vervolgens onmiddellijk naar het Anatomisch Instituut in Straatsburg te laten verschepen voor de afgietsels en skeletten die hij voor deze collectie wilde hebben. Himmler gaf toestemming om het project op te starten.

Op 2 augustus arriveerden de 86 proefkonijnen in Natzweiler-Struthof. Drie waren tijdens het transport gestorven. Gedurende twee weken leefden ze afgezonderd in een aparte barak en kregen redelijk goed te eten om hun fysieke conditie te verbeteren in functie van de lichaamsafgietsels. Ze werden in vier groepen verdeeld en tussen 11 en 19 augustus 1943 een voor een vergast zodat hun lichaam geen schade zou oplopen. Hun lichamen werden vervolgens naar het anatomisch instituut gestuurd waar ze voorbereid zouden worden op de volgende fase in het onderzoeksproject: het maken van afgietsels en het reduceren van de lijken tot skeletten. Maar zover zou het nooit komen. Het project zou nooit voltooid worden. Bij de bevrijding van Straatsburg ontdekten de geallieerden de vaten met lichamen en lichaamsdelen van de slachtoffers.

De lijken werden op 23 oktober 1945 begraven op de gemeentelijke begraafplaats van Straatsburg-Robertsau voordat ze in 1951 werden overgebracht naar de Joodse begraafplaats van Straatsburg-Cronenbourg. Hun identiteit bleef onbekend, behalve die van Menachem Taffel, een in Polen geboren Jood die in Berlijn had gewoond. Hij bleef jarenlang het enige geïdentificeerde slachtoffer. In 2003 leidde het onderzoek van Hans-Joachim Lang, een Duitse hoogleraar aan de Universiteit van Tübingen, tot de identificatie van de 86 slachtoffers. Lang slaagde erin een lijst met nummers van de 86 lijken, heimelijk genoteerd door de Franse assistent van Hirt, te koppelen aan namen die voorkwamen op lijsten van gevangenen die in Auschwitz waren gevaccineerd. De namen en biografische gegevens werden gepubliceerd in boekvorm, vergezeld van een gedetailleerd verslag van het onderzoek, onder de titel *Die Namen der Nummern*.

Enkele slachtoffers van het Hirt-experiment in het anatomisch instituut

NEUENGAMME: EEN KAMP GEBOREN UIT EEN FANTASTISCH PLAN

Toen het concentratiekamp van Neuengamme (een buitenwijk van Hamburg in het noorden van Duitsland) werd opgericht, was het een bijkamp van Sachsenhausen. Op 4 juni 1940 werd het een zelfstandig concentratiekamp. Tot 1945 passeerden meer dan 100 000 gevangenen uit alle Europese landen de poorten van Neuengamme en zijn nevenkampen. De werkzaamheden die de gevangenen moesten uitvoeren, kaderden in een ambitieus project, ontsproten aan het brein van ‘der Führer’ himself.

De foto snijdt door het hart als een mes. Een gevangene in het nevenkamp Wöbbelin krijgt net van zijn bevrijders te horen dat hij te zwak is om het kamp te verlaten met het eerste ziekentransport, waarop hij in tranen uitbarst.

Gevangenen aan het werk in het concentratiekamp Neuengamme.

In 1938 kocht de Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH, eigendom van de SS, een verlaten steenfabriek aan de oevers van de Dove-Elbe, een zijrivier van de Elbe. Ook de terreinen rond de fabriek, ongeveer 50 hectaren groot, werden aangekocht voor o.a. kleiwinning. Vanuit Sachsenhausen werden op 12 en 13 december 1938 ongeveer 100 gevangenen aangevoerd die de steenfabriek opnieuw operationeel moesten maken en het kamp moesten opbouwen. De eerste gevangenen werden ondergebracht in de fabriek zelf.

TOEGANGSPOORT TOT DE WERELD

Het kaderde allemaal in een groots opgezet plan. Hitler koos vijf Duitse steden uit als begunstigden van grootschalige stedenbouwkundige projecten. Hamburg was een van de uitverkoren en zou dankzij zijn haven de ‘toegangspoort tot de wereld’ moeten worden. Op de oevers van de Elbe zouden imposante gebouwen verrijzen, opgetrokken in baksteen in typisch Noord-Duitse stijl. Binnen de prikkeldraad van het kamp werd door de gevangenen eerst de eerder genoemde steenfabriek gerenoveerd, om vervolgens massaal de bakstenen te kunnen produceren die nodig waren om het megalomane project te realiseren.

In juni 1940 besloot de SS om een onafhankelijk concentratiekamp in Neuengamme op te richten. Enkele maanden ervoor was de SS rond de tafel gaan zitten met de stad Hamburg om de uitbreidingsmogelijkheden van de steenfabriek te bespreken. Dit resulteerde in een contract dat voor beide partijen een win-winsituatie opleverde. De stad Hamburg kende de SS een lening toe van 1 miljoen Rijksmark om de steenfabriek verder uit

te breiden. De stad zou ook een spoorweg aanleggen, de Dove-Elbe verder uitdiepen zodat deze bevaarbaar werd voor scheepvaart en tegelijkertijd een kanaal graven met havenfaciliteiten. In ruil voor de lening zou de SS kosteloos dwangarbeiders en bewakingsploegen leveren om deze kolossale ondernemingen ten uitvoer te brengen. Voor de stad Hamburg was het contract vooral een manier om de enorme investeringen die verbonden waren aan het realiseren van Hitlers ambitie om van Hamburg een toegangspoort tot de wereld te maken, toch enigszins te drukken.

DIVERSITEIT

De beginperiode van Neuengamme zag hoofdzakelijk Duitsers als gevangenen, meer bepaald ‘misdadigers’, ‘politieke gevangenen’ of ‘asociale elementen’. Ze moesten arbeid verrichten voor de oorlogsindustrie. Maar al vrij snel zou de diversiteit van de kampbevolking toenemen met Sinti, Roma, homoseksuelen, Jehova’s getuigen, Joden, enz.

In totaal werden tussen december 1938 en mei 1945 ongeveer 105 000 mensen door de SS opgesloten in Neuengamme en zijn bijkampen; ongeveer 13 500 van hen waren vrouwen. Oorspronkelijk vormden de Poolse gevangenen de grootste groep. Daar kwam verandering in met de invasie in de Sovjet-Unie in 1941. Vanaf het begin van hun inval tot 1944 zouden de nazi’s om en bij 2,8 miljoen mensen vanuit de Sovjet-Unie deporteren naar werkcampen als Neuengamme. Aanvankelijk zaten er maar weinig Joden in het kamp; tegen 1942 bedroeg hun aantal tussen de 300 en 500. In de zomer en herfst van 1942 verwijderde de SS alle Joden en deporteerde degenen die niet in het kamp werden gedood naar Auschwitz. Naarmate de niet te stillen dorst van de oorlogsmachine meer en meer werkkrachten vroeg, werden vanaf 1944 ook opnieuw Joden ingezet als dwangarbeiders. Meer dan 10 000 Poolse en Hongaarse Joden werden naar Neuengamme overgebracht, velen van hen vanuit Auschwitz.

Net als in andere concentratiekampen kregen de gevangenen onvoldoende voedsel, onderdak of medische zorg. De leefomstandigheden in het kamp waren verschrikkelijk, maar vanaf de laatste maanden van 1942 werd de toestand nog veel erger. Nadat de geallieerden steden in het noordwesten van Duitsland begonnen te bombarderen, werden gevangenen uit Neuengamme ingezet om puin op te ruimen en niet-ontplofte munitie te verwijderen uit straten in grote steden, zoals Hamburg en Bremen. Gevangenen mochten geen gebruik maken van schuilkelders tijdens geallieerde luchtaanvallen op Duitse steden.

‘UITROEIING DOOR ARBEID’

In Neuengamme waren geen gaskamers of andere methoden om de kampbevolking massaal uit te roeien. In dit kamp werd de slogan ‘uitroeiing door arbeid’ gruwelijke realiteit. De omstandigheden waaronder de kampautoriteiten de gevangenen dwongen te werken en het ontbreken van zelfs elementaire medische zorg werkten de verspreiding van ziekten in de hand, waaronder longontsteking, tuberculose en tyfus. Meer dan

Het ‘Elbe commando’ was een van de meest verschrikkelijke plekken om te werken. De werktijd bedroeg tien tot twaalf uur, iets korter in de wintermaanden. De gevangenen moesten onder alle weersomstandigheden dwangarbeid verrichten en werden mishandeld en opgejaagd door hun bewakers.

In oktober 1944 werd in een voormalig schoolgebouw, *Bullenhuser Damm*, een bijkamp van Neuengamme ingericht. Hier werden gevangenen ondergebracht die werden ingezet om het puin van de bombardementen op Hamburg op te ruimen.

trekken. Gelijkaardige extreem zware werkomstandigheden ondergingen de gevangenen die werden ingezet om de Dove-Elbe bevaarbaar te maken, moerassen droog te leggen en een havenbekken aan te leggen. De Dove-Elbe, een zijarm van de Elbe, moest over een lengte van enkele kilometers worden verbreed opdat de steenfabriek in het concentratiekamp vanuit Hamburg bereikbaar werd per boot. Soms werkten meer dan 1 000 gevangenen tegelijkertijd aan dit project. Net zoals hun medegevangenen die elders werden ingezet, waren ze niet alleen verzwakt door ziekte en ondervoeding, maar werden ze daar-
enboven ook voortdurend opgejaagd en mishandeld door hun SS-bewakers.

Vanaf 1942 werden gevangenen ook ingezet in de wapenpro-
ductie. Een aantal wapenfabrikanten installeerde een productie-
afdeling in het kamp zelf, waar gevangenen werkten aan de pro-
ductie van kanonnen, wapens voor de marine en verschillende
soorten bommen, dit alles aan een moordend werktempo. Van
1940 tot 1943 kregen de gevangenen de typische gestreepte uni-
formen van de concentratiekampen. Toen er tegen het einde van
de oorlog een tekort aan de gestreepte stof voor de uniformen
ontstond, kregen sommige gevangenen burgerkleding toegewe-
zen. Deze kledingstukken, die afkomstig waren van de slacht-
offers die in de uitroeiingskampen waren omgekomen, werden
voorzien van een geel kruis op de rug of op de pijpen om ze te
markeren als gevangenisuitrusting.

‘EUTHANASIE’-DODENKAMP

In 1942 begonnen de SS-autoriteiten systematisch gevangenen te doden die niet langer in staat waren om te werken. In het kader van het euthanasieprogramma ‘Operatie 14f13’ onderzochten artsen, aangesteld door Duitse gezondheidsinstanties, arbeids-ongeschikte gevangenen op symptomen van geestelijke handi-
caps. De SS stuurde de geselecteerden in Neuengamme naar het ‘euthanasie’-dodenkamp in Bernburg an der Saale, waar Duits medisch personeel hen in gaskamers ombracht.

Vanaf 1942 werden in Neuengamme ook openbare execu-
ties uitgevoerd. Niet alleen gevangenen werden opgehangen
of doodgeschoten, maar er werden ook terdoodveroordeelden
van buiten het kamp aangevoerd om geëxecuteerd te worden.
Na 1942 vermoordde het medisch personeel van Neuengamme
routinematig gevangenen die te zwak waren om te werken, dit
doorgaans door middel van dodelijke injecties. In Neuengamme
werden geen gaskamers gebouwd zoals in andere kampen, toch
werden in een geïmproviseerde gaskamer Sovjetsoldaten vergast
door middel van Zyklon B. Een eerste keer gebeurde dit op 25
september 1942, waarbij 197 slachtoffers vielen, en een tweede
keer in november van datzelfde jaar, waarbij 251 Sovjetkrijgsge-
vangenen om het leven kwamen.

DE TACTIEK VAN DE ‘VERSCHROEIDE AARDE’

Vanaf 15 maart 1945 werden Noorse en Deense gevangenen vanuit andere Duitse kampen in Neuengamme verzameld. Deze actie kaderde in een reddingsactie die de geschiedenis in ging

De oprichting van het concentratiekamp Neuengamme kaderde in een fantastisch plan, dat moest leiden tot de status van Hamburg als ‘toegangspoort tot de wereld’. Binnen de prikkeldraad van het kamp werden de bakstenen gebakken die gebruikt zouden worden voor het optrekken van imposante gebouwen langs de oevers van de Elbe. Vanuit de kleiputten werden lorries naar de fabriek aangevoerd. Deze waren loodzwaar door de klei en moesten de helling naar de fabriek worden opgeduwd.

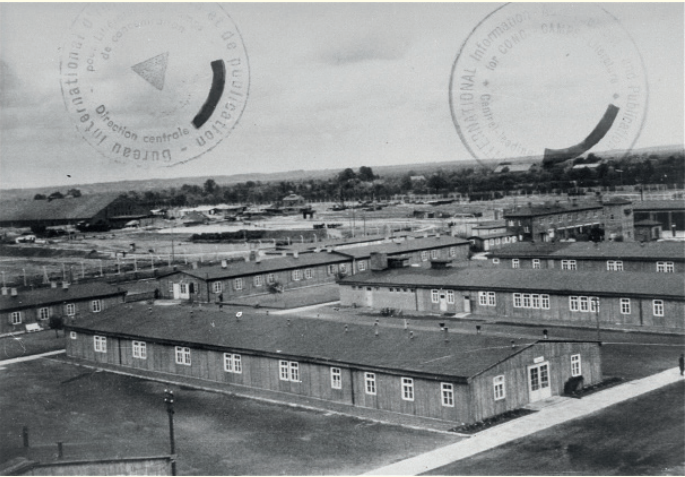
als de ‘Witte Bussen Operatie’, en georganiseerd werd vanuit het Zweedse Rode Kruis en de Deense regering. Het doel was om in die laatste dagen van de oorlog Scandinavische burgers te bevrijden uit de naziconcentratiekampen. De onderhande-
lingen hiervoor werden gevoerd tot op het hoogste niveau, zelfs rechtstreeks met *Reichsführer* Himmler. De gevangenen werden vervoerd in witte bussen die rondom waren beschilderd met een rood kruis om ervoor te zorgen dat geallieerde bombardemen-
ten de konvooien zouden herkennen en ontzien. Tijdens deze operatie, die op verschillende locaties in Duitsland plaatsvond in april en mei 1945, werden 15 345 gevangenen uit de klauwen van de nazi’s gered. (Zie ook hoofdstuk Theresienstadt vanaf p. 222).

Met de hete adem van de oprukkende geallieerden in hun nek, besloot de SS einde maart 1945 om de meer dan 80 bijkam-
pen van Neuengamme te evacueren. De gevangenen werden op
dodenmars gestuurd of met goederenwagons op transport gezet.
Op 8 april 1945 vond zo de ramp bij Celle plaats. Een goederen-
trein met gevangenen op transport naar Bergen-Belsen hield
halt naast een trein volgeladen met munitie, net op het moment
dat geallieerden hun bommen dropten. Talloze gevangen lieten
het leven. Wie dit inferno overleefde, probeerde te vluchten,
achtervolgd door de SS en zelfs door burgers. Ze werden ofwel
ter plekke geëxecuteerd, ofwel opnieuw opgepakt en naar Ber-
gen-Belsen afgevoerd.

Op 19 april werd het bevel gegeven om ook het hoofdkamp te
evacueren. Inmiddels waren in het kamp nog een aantal SS'ers
achtergebleven, samen met 600 à 700 gevangenen om alle belas-
tende documenten te vernietigen en het kamp zo goed mogelijk
te ontmantelen. Zij verlieten het kamp einde april, begin mei.
Wanneer de Amerikaanse troepen op 2 mei 1945 Neuengamme
bereikten, troffen ze het kamp leeg en verlaten aan.

GEDENKSTÄTTE NEUENGAMME

Quid met Neuengamme na de oorlog? Geen eenvoudig verhaal,
net zoals in de andere concentratiekampen. Terwijl de executies

Zicht op het kamp in 1943. Links ziet men de zone waar zich de steenfabriek bevindt.

van gevangenen waren doorgegaan tot de allerlaatste dagen van het kamp, had de SS een opruimactie opgestart om alle sporen van hun misdaden uit te wissen. Het zag er lange tijd naar uit dat dit zwarte hoofdstuk in de geschiedenis van de voormalige Hanzestad Hamburg definitief aan de vergetelheid zou worden overgeleverd. Niet alleen hadden de SS'ers hun sporen uitgewist, na de oorlog werd de site van het voormalige kamp gebruikt voor de oprichting van twee strafinstellingen.

In de jaren 1980 en 1990 werden de eerste stappen gezet om de totale vergetelheid tegen te gaan: een documentatiecentrum werd opgericht, de kampgronden kregen een beschermd statuut en de eerste restauratiewerken van voormalige kampgebouwen vonden plaats. Pas 60 jaar na datum, nadat in 2003 en 2006 de gevangenis-
sissen definitief hun deuren hadden gesloten en de gebouwen waren afgebroken, werd de volledige site overgedra-
gen aan de *Gedenkstätte Neuengamme* en werd in de oorspron-
kelijke gebouwen van het kamp een volwaardig herdenkings-
oord uitgewerkt. Dat beslaat een gebied van 57 hectare (bijna de volledige oppervlakte van het voormalige concentratiekamp), wat dit tot een van de grootste herdenkingscentra van concentra-
tiekampen in Duitsland maakt. Het bevat maar liefst 15 originele gebouwen uit de tijd van het kamp.

De site is volledig toegankelijk en gemarkeerd met borden en informatiepanelen. De indeling omvat draadgaasconstruc-
ties die de funderingen van de gevangenenbarakken markeren,
metalen palen die de loop van het omheiningshek van het kamp
aangeven, evenals open archeologische opgravingen. Het Her-
denkingscentrum bevat vijf permanente tentoonstellingen: de
hoofdtentoonstelling *Sporen van Geschiedenis* in de voormalige
verblijven van de gevangenen, een onderzoekstentoonstelling
over de Neuengamme SS in de voormalige SS-garages en drie
aanvullende tentoonstellingen - één over de dwangarbeid van
gevangenen in de wapenproductie, een andere over dwangarbeid
in de baksteenproductie en een derde over de decennia van con-
flicten over het gebruik van het terrein voor gevangenis-
sissen en de eisen voor een passend gedenkteken en documentatiecentrum.

Een Poolse overlevende van Hannover-Ahlem, een bijkamp van Neuengamme, krijgt medische zorgen toegediend van een verpleegster van het Rode Kruis , 11 april 1945.

De *Gedenkstätte Neuengamme* beslaat een gebied van 57 hectare met nog 15 originele gebouwen uit de tijd van het kamp en vijf permanente, thematische tentoonstellingen. Draadgaasconstructies markeren de funderingen van de gevangenenbarakken, terwijl metalen palen de loop van het omheiningshek van het kamp aangeven.

De namen van bijna 25 000 slachtoffers van concentratiekamp Neuengamme staan vermeld op grote witte panelen in het *Haus des Gedenkes*. Zij vertegenwoordigen iets meer dan de helft van de minstens 42 900 mensen die stierven als gevangenen van Neuengamme. Enkele van de meest waardevolle historische documenten die zijn overgeleverd vanuit het concentratiekamp zijn de dodenboeken. Facsimile-exemplaren worden ook in deze herdenkingsplaats tentoongesteld.

Op het terrein van de *Gedenkstätte Neuengamme* werden ook een aantal monumenten opgericht die specifieke groepen van slachtoffers herdenken. Twee voorbeelden daarvan:
Links: monument ter nagedachtenis van de gijzelaars uit de Vlaamse gemeente Meensel-Kiezezegem, slachtoffers van een razzia op 11 augustus 1944 na de moord op dorpsgenoot en collaborateur Gaston Merckx. Tijdens deze razzia werden 91 burgers weggevoerd. Van hen kwamen 61 personen in Neuengamme terecht. Slechts acht van hen konden na de oorlog terugkeren uit het kamp.
Rechts: *De Steen van Putten*. Op 1 oktober 1944 werd in de Nederlandse gemeente Putten het grootste gedeelte van de mannelijke bevolking opgepakt, van wie de jongsten slechts 15 jaar waren. Ze werden eerst naar kamp Amersfoort gebracht en van daaruit gedeporteerd naar Neuengamme. Van de meer dan 600 weggevoerden zouden slechts enkele tientallen het kamp overleven. Te hunner nagedachtenis werd deze steen opgericht in Neuengamme.

De Franse beeldhouwster Françoise Salmon tekende voor het monument *De gedeporteerde* in Neuengamme. Zelf had zij gevangen gezeten in Auschwitz. De sculptuur, die een stervende gevangene toont, is nu een van de symbolen van het concentratiekamp geworden.

DE BEVRIJDING VAN WÖBBELIN

Wöbbelin was een subkamp van Neuengamme, in de buurt van de stad Ludwigslust. Bij de bevrijding op 2 mei 1945 troffen de geallieerden zo'n duizend lijken aan, verspreid over het kamp.

In september 1944 werd op deze plaats een klein kamp gebouwd voor Amerikaanse krijgsgevangenen. Op 12 februari 1945 werd een groep gevangenen aangevoerd om een groter kamp te bouwen, dat KZ Wöbbelin werd genoemd. De uitbreiding van het kamp diende om gevangenen van andere kampen onder te brengen die door de SS waren geëvacueerd. Dit om te voorkomen dat ze bevrijd zouden worden door de geallieerden.

Vanaf half april kwamen verschillende transporten aan uit nevenkampen van Neuengamme en het concentratiekamp Ravensbrück, met meer dan 4 000 gevangenen.

Op 2 mei 1945 kwamen de Amerikaanse 8ste Infanteriedivisie en de 82ste Luchtlandingsdivisie (*Airborne Division*) aan bij Wöbbelin. Wat ze aantroffen, tarte alle verbeelding. De levensomstandigheden in het kamp waren dan ook afschuwelijk geweest. Gedreven door honger hadden verscheidene gevangenen zich zelfs overgegeven aan kannibalisme. Toen de eenheden arriveerden, troffen ze ongeveer duizend dode gevangenen aan in het kamp. Geschokt door wat ze aantroffen, gaven de geallieerde officieren de opdracht om de Duitse burgerbevolking uit de omgeving te confronteren met deze gruwel. Meer nog, de Duitse burgers werden gedwongen de lijken van de gevangenen te begraven in hun eigen dorpen. Ongeveer 200 slachtoffers werden begraven in het park van het aartshertogelijk paleis van Mecklenburg, een kleiner aantal in Hagenow en 80 lichamen kregen hun laatste rustplaats in Schwerin. Elk vierde graf werd telkens gemarkeerd met een davidster ter nagedachtenis aan de niet-geïdentificeerde Joodse slachtoffers.

BEGRAFENISDIENST

Op 7 mei 1945 organiseerde de 82ste Luchtlandingsdivisie begrafenisdiensten voor 200 overleden gevangenen in de stad Ludwigslust. Bij de ceremonie waren inwoners van Ludwigslust, gevangengenomen Duitse officieren en enkele honderden leden van de luchtlandingsdivisie aanwezig. De legerpredikant hield tijdens de dienst een grafrede waarin hij verklaarde:

‘De misdaden die hier in naam van het Duitse volk werden gepleegd en met hun instemming, waren klein in vergelijking met die in concentratiekampen elders in Duitsland. Hier waren geen gaskamers, geen crematoria; deze mannen uit Nederland, Rusland, Polen, Tsjechoslowakije en Frankrijk werden simpelweg aan hun lot overgelaten om van honger te sterven. Binnen een straal van vier mijl van jullie comfortabele huizen moesten 4 000 mannen als dieren leven, verstoken zelfs van het voedsel dat je aan je honden zou geven. In drie weken stierven duizend van deze mannen van de honger; 800 van hen werden begraven in kuilen in de nabijgelegen bossen. Deze 200 die hier voor ons in deze graven liggen, werden op elkaar gestapeld in één gebouw gevonden en liggend bij de zieken en stervenden in andere gebouwen.’

Overeenkomstig het beleid dat was voorgeschreven door generaal Dwight D. Eisenhower, de opperbevelhebber van de geallieerde strijdkrachten, gelastte het Amerikaanse leger in Ludwigslust dat ‘alle slachtoffers van wreedheden op een openbare plaats begraven moesten worden’, met kruisen op de graven van christenen en davidsterren op de Joodse graven, samen met een stenen monument ter nagedachtenis aan de doden.

Amerikaanse soldaten treffen in de latrines een stapel lijken aan van gevangenen die het harde regime in het kamp niet hebben overleefd.

Overlevenden van het kamp wachtten om per vrachtwagen naar ziekenhuizen te worden gebracht voor medische hulp. Een van hen is zo verzwakt door ondervoeding dat een van zijn lotgenoten hem moet dragen.

In het midden zien we de Belgische gevangene Marcel Bouckaert. Op 8 mei 1945, minder dan een week na zijn bevrijding, bezweek hij aan de gevolgen van zijn gevangenschap in Wöbbelin.

De massagraven werden geopend en ieder Duits gezin was verplicht een wit laken ter beschikking te stellen, omdat er door het grote aantal slachtoffers onvoldoende kisten beschikbaar waren.

Duitse soldaten werden, net zoals de inwoners van Ludwigslust, gedwongen te wandelen langs de eindeloze rij dode lichamen die opgebaard lagen naast de pas gegraven kuilen waarin ze zouden worden begraven.

Deze gevangene denkt dat ze hem zijn vergeten wanneer anderen naar het veldhospitaal worden geëvacueerd, maar hij zal vertrekken zodra de dringendste gevallen zijn weggebracht.

Overlevenden in gesprek met hun Amerikaanse bevrijders.

HET DRAMA IN DE LÜBECKER BOCHT

Een van de redenen waarom Neuengamme berucht is in de geschiedenis van de concentratiekampen, heeft te maken met de gebeurtenissen van 3 mei 1945. Toen werden enkele schepen met een massa kampgevangenen aan boord beschoten door de Britse Royal Air Force. Dat gebeurde omdat de Britten dachten dat er alleen SS'ers op de schepen aanwezig waren. Ongeveer 7 000 gevangenen kwamen om het leven. De Britse regering houdt de archieven over de bombardementen tot 2045 gesloten.

Toen de geallieerden vanuit het westen en de Russen vanuit het oosten oprukten, was het de bedoeling om alle gevangenen uit Neuengamme met schepen naar Neustadt te brengen. Daar moesten ook schepen met gevangenen van Stutthof aankomen. Er waren ongelukkigen die meer dan 700 kilometer te voet aflegden: van Hamburg naar Bergen-Belsen en terug noordwaarts naar Lübeck. Overal werden zij achtervolgd. Overal werd er vermoord. De laatsten stierven gewoon van honger.

In de 'Lübecker Bocht' in Neustadt wachtte het schip *Cap Arcona* op de gevangenen. In de week van 18 tot 26 april 1945 werden gevangenen aangevoerd vanop enkele schepen, waaronder de *Athen* (5 000 gevangenen) en de *Thielbek* (2 800).

VERDRONKEN OF DOODGESCHOTEN

Op die rampzalige derde mei van 1945, drie dagen na de zelfmoord van Hitler en één dag voor de overgave van de Duitse troepen aan Montgomery, werden de schepen gebombardeerd door de Royal Air Force. De met witte vlaggen volgepropte *Thielbek* zonk in twintig minuten. De *Cap Arcona* zonk ook, waarbij 90% van de opvarenden omkwam, veelal door verbranding.

Kampgevangenen die van de zinkende schepen wisten te ontsnappen, werden doodgeschoten vanaf rondvarende schepen die de SS'ers kwamen opvissen. Gevangenen die de oever wisten te bereiken, werden door patrouilles van de SS doodgeschoten. In totaal zijn er ruim 7 000 gevangenen om het leven gekomen. Ongeveer 350 mensen overleefden de ramp. Overigens had de Zweedse regering de Britten gewaarschuwd dat de SS duizenden kampgevangenen in de schepen had gedreven. Ook moesten Britse verkenningsvliegtuigen de massale transporten van gevangenen hebben gezien en is er vervolgens mogelijk een en ander fout gegaan in de communicatie.

Erwin Geschonneck op de filmset, uitgedost in het gestreepte gevangenisuniform. In 1945 was Geschonneck een van de weinige gevangenen die de ondergang van de *Cap Arcona* overleefde. In 1982 speelde hij de hoofdrol in de Oost-Duitse televisiefilm *De Man van de Cap Arcona* (*Der Mann von der Cap Arcona*), waarvan de plot gebaseerd was op zijn eigen ervaringen. In de film vertolkt Geschonneck een personage genaamd Erwin Gregorek, die naar Hamburg terugkeert om deel te nemen aan een documentaire over de ondergang van het luxepassagiersschip, dat aan het einde van de oorlog door de nazi's werd ingezet als drijvend concentratiekamp.

De positie van de *Cap Arcona* in de baai in de Lübecker bocht.

De *Cap Arcona*, aangemeerd in de haven van Hamburg, 1937.

RAVENSBRÜCK: HET GROOTSTE VROUWENCONCENTRATIEKAMP OP DUITSE BODEM

In een idyllisch landschap omringd door wouden en meren bouwde de SS in 1939 een strafkamp voor vrouwen. Ravensbrück zou uitgroeien tot het grootste vrouwenkamp op Duitse bodem. Er was ook wel een klein kamp voor mannen, maar dat was volledig afgezonderd van het vrouwenkamp. Ongeveer 130 000 vrouwen zijn door de poorten van Ravensbrück gegaan, minstens 30 000 vonden er de dood.

In het vrouwenkamp Ravensbrück werden de SS-officieren die de leiding over het kamp hadden, bijgestaan door SS Aufseherinnen, vrouwelijke bewakers. Ze waren minstens even wreed en sadistisch als hun mannelijke collega's.

Na de machtsovername door Hitler en zijn NSDAP in 1933 werden overal in het land politieke tegenstanders en andere individuen die niet binnen de fascistische ideologie pasten vervolgd, gevangengezet, gefolterd en vermoord. Ook vrouwen werden hierbij niet ontzien. De wildgroei aan deze vaak geïmproviseerde kampen en gevangnissen stopte in 1934, toen Heinrich Himmler de kampcommandant van Dachau, Theodor Eicke, benoemde tot *Inspektor der Konzentrationslager* en de *SS-Totenkopfverbände* oprichtte. In de daaropvolgende jaren ontwikkelde zich een centraal geleid systeem van concentratiekampen op Duitse bodem. Nieuwe concentratiekampen als Neuengamme en Sachsenhausen werden gebouwd naar het voorbeeld van ‘modelkamp’ Dachau.

Voor vrouwen waren er kampen als Moringen am Solling en Lichtenburg, maar omdat deze niet meer toereikend waren voor het groeiende aantal vrouwelijke gevangenen, gaf Himmler in 1938 het bevel een geschikte locatie te zoeken voor een nieuw concentratiekamp dat specifiek bedoeld was voor vrouwen. Op nog geen 100 kilometer ten noorden van Berlijn vond de SS in de glooiende heuvels van Brandenburg een onbeduidend plaatsje dat beantwoordde aan de vereisten. Ravensbrück werd door het Schwedtmeer gescheiden van het nabijgelegen stadje Fürstenberg en bood dus voldoende isolatie. Gevangenen konden echter gemakkelijk worden aangevoerd omdat Fürstenberg een rechtstreekse treinverbinding had met Berlijn. Vrouwen die bestemd waren voor Ravensbrück, werden in Fürstenberg uit overvolle veewagens gedreven en gedwongen om van daaruit naar het kamp te marcheren.

In de laatste maanden van 1938 werden 500 gevangenen van het concentratiekamp Sachsenhausen in vrachtwagens

Heinrich Himmler (centraal op de foto) en enkele officieren lopen langs de vrouwelijke opzichters die zich hebben opgesteld bij de gevel van het keuken- en badgebouw in Ravensbrück om hen te begroeten, rond 1941. Himmler had in 1938 het bevel gegeven een geschikte locatie te zoeken voor de bouw van een nieuw concentratiekamp dat specifiek bedoeld was voor vrouwen.

naar Ravensbrück gebracht. Zij kregen de taak om het kamp te bouwen. Van de 18 aanvankelijk opgetrokken barakken, werden er twaalf gebruikt om de gevangenen in onder te brengen. De overige barakken deden dienst als ziekenboeg, wasruimte, keuken, gevangenis en opslagplaats. Het kampterrein was omringd door een hoge muur, waarboven elektrische prikkeldraad was aangebracht. In mei 1939 arriveerden de eerste 900 vrouwen vanuit Lichtenburg. Nog geen jaar later was de maximumcapaciteit van het kamp al overschreden. Gedurende zijn bestaan kampte Ravensbrück voortdurend met een structureel tekort aan voldoende ruimte om het stijgende aantal gevangenen te huisvesten. Tot het einde van de oorlog moest er voortdurend worden bijgebouwd. In april 1941 kwam er het kleine mannenkamp bij en in juni 1942 werd het direct aangrenzende *KZ Uckermark* in gebruik genomen. Dit was zagezegd een ‘heropvoedingsgesticht’ voor ‘asociale’ jonge vrouwen en meisjes tussen 16 en 21 jaar, maar hier heerste hetzelfde nietsontziende schrikbewind als in het hoofdkamp. De vrouwen van Ravensbrück kwamen uit alle mogelijke windrichtingen. De meesten waren afkomstig uit Polen, de Sovjet-Unie, Duitsland en Oostenrijk, maar ook Hongarije, Tsjechoslowakije, Joegoslavië, Frankrijk en de Benelux-landen waren er vertegenwoordigd.

Ravensbrück was bedoeld voor maatschappelijke outcasts, zigeuners, politieke dissidenten, buitenlandse verzetsstrijdsters en andere individuen die als ‘inferieur’ werden gecatalogeerd. Minstens 30 000 mensen werden hier vermoord, maar Ravensbrück was geen vernietigingskamp, behalve in zijn laatste fase. Slechts ongeveer 15 procent van de gevangenen was Joods. Van de Joodse vrouwen die Ravensbrück overleefden en hun herinneringen vastlegden, kwam er geen enkele aan vóór het einde van 1942. Er is zelden een Joodse overlevende te vinden die vóór 1943 of zelfs tijdens dat jaar arriveerde. De meerderheid kwam naar Ravensbrück nadat Auschwitz in januari 1945 was geëvacueerd. Voor hen staat Auschwitz centraal in hun herinneringen.

ONMENSELIJK KAMPREGIME

Meteen bij aankomst in het kamp werd de toon gezet van het leven dat de vrouwen hier te wachten stond. Het kampregime, doordrongen van het stelselmatige sadisme van de bewakers, was erop gericht de gevangenen zo snel mogelijk van hun menselijke waardigheid te beroven.

‘Je moest je bagage afgeven en je heel snel uitkleden; je kleren werden stuk voor stuk uit je handen gerukt. Daarna moest je op een tafel gaan liggen, één vrouw hield je vast, terwijl een andere al je lichaamsopeningen met een vinger doorzocht. Dan moest je op een krukje zitten en werd je kaal geschoren.’ (Uit: *Een verborgen herinnering*, Dunya Breur)

Op de lompen die ze kregen toebedeeld, kregen de gevangenen een gekleurde driehoek opgespeld met in het midden het initiaal van hun land van herkomst. De kleur van de driehoek hing af van de ‘categorie’ waaronder ze vielen: rood voor politieke gevangenen, groen voor ‘gewone’ misdadigers, zwart voor Jehova’s getuigen, enz.

Volledig afgescheiden van het vrouwenkamp was er ook een kleiner kamp voor mannen, officieel een nevenkamp van KZ Sachsenhausen.

De omstandigheden, met zoveel vrouwen die samenleefden, waren onvoorstelbaar. Sommige barakken, oorspronkelijk gebouwd voor maximaal 250 vrouwen, herbergden uiteindelijk wel 2 000 vrouwen, met drie of vier vrouwen op een stapelbed. Duizenden vrouwen hadden zelfs geen deel van een stapelbed, maar lagen op de vloer zonder zelfs maar een deken.

In de beginperiode was het leven in het kamp nog redelijk acceptabel, maar vanaf de eerste winter 1939-1940 gingen de levensomstandigheden er drastisch op achteruit. De voedsel-rantsoenen voor de gevangenen, die sowieso al karig waren, begonnen in hoeveelheid en kwaliteit af te nemen. De chronische overbevolking zorgde ervoor dat ook de hygiënische omstandigheden dramatisch verslechterden. Net als in andere

concentratiekampen waren ziektes en epidemieën schering en inslag en stond ziek worden gelijk aan sterven.

Ravensbrück was in de eerste plaats een strafkamp dat dwangarbeiders aanleverde die hun steentje moesten bijdragen aan de nazioorlogsmachine. Verstoken van fatsoenlijke kleding, adequate medische verzorging en in een permanente staat van ondervoeding werden de vrouwen dag in dag uit tot het uiterste gedreven. Binnen de kammuren waren verschillende productiefaciliteiten ingericht waar vrouwelijke gevangenen taken moesten uitvoeren die traditioneel als vrouwenwerk werden beschouwd, zoals naaien, weven of knopen maken. Maar ze werden evengoed ingeschakeld om de grond uit te graven op de plek waar de villa's voor de SS werden gebouwd, straten aan te leggen en te egaliseren en te helpen bij de voortdurende uitbreiding van het kamp zelf.

Vanaf de late zomer van 1942 liet Siemens & Halske, een Duits elektrotechnisch en telecommunicatiebedrijf en voorloper van het huidige Siemens AG, vlak buiten het kamp tientallen werkplaatsen bouwen waar vrouwelijke dwangarbeiders werden tewerkgesteld. Naarmate de oorlog vorderde, ontstond een netwerk van nevenkampen waarvan Ravensbrück het administratieve centrum was. Deze nevenkampen, waar meer dan 70 000 voornamelijk vrouwelijke gevangenen dwangarbeid verrichtten, lagen verspreid over heel het zogenaamde Groot-Duitse Rijk, van Oostenrijk in het zuiden tot aan de Baltische zee.

Bij aankomst kregen de gevangenen een gekleurde driehoek opgespeld met het initiaal van hun nationaliteit. De kleur hing af van de reden waarom ze gevangengezet werden. Rood stond voor politieke dissidenten. De 'P' voor Polen

Er waren ook kinderen in Ravensbrück. Zij konden echter niet op enig mededogen rekenen en waren evenzeer overgeleverd aan het moordende kampregime.

Ravensbrück was ook de belangrijkste leverancier van vrouwen voor de bordelen die tegen het einde van de oorlog in veel grote nazikampen waren opgezet. Hoewel vrouwen zich vaak vrijwillig aanmeldden voor deze posities, in de hoop dat hen de zwaarste fysieke arbeid bespaard zou blijven en ze misschien betere rantsoenen zouden krijgen, stierven de meesten in feite snel als gevolg van seksueel misbruik en de ongebreidelde verspreiding van geslachtsziekten.

KINDEREN

In alle kampen waren ook kinderen aanwezig. Waar veel vrouwen gevangenzaten, zoals in Ravensbrück, waren uiteraard de meeste kinderen terug te vinden. Al in juni 1939 kwamen de eerste kinderen in Ravensbrück aan met een transport van zigeunerinnen. Van 1943 tot 1945 werden in Ravensbrück 863 baby's geboren. Aanvankelijk werden ze bij hun geboorte onmiddellijk gedood. Later werden ze in leven gelaten, maar zonder enige verzorging. De uitgeputte vrouwen deden al het mogelijke om hun kinderen in leven te houden, maar ze waren weerloos,

net als de kinderen. Grotere kinderen moesten met de vrouwen in dag- en nachtploegen zeer zwaar werk verrichten. Van alle kinderen die in het kamp zijn geboren, hebben slechts enkelen de erbarmelijke omstandigheden overleefd.

'LAPINS'

Ravensbrück was ook het toneel van gruwelijke en onethische medische experimenten op een tachtigtal vrouwen, zogenaamde 'lapins' (proefkonijnen). De meesten onder hen waren van Poolse origine. SS-artsen brachten opzettelijk incisies aan in de benen van deze gevangenen en infecteerden de open wonden met bacteriën. Bij wijze van experiment behandelden ze de wonden vervolgens met verschillende chemische stoffen om te zien of ze infecties konden voorkomen. Van de 74 Poolse 'lapins' stierven er 5 onmiddellijk aan de gevolgen van de experimenten. Zes vrouwen bij wie de wonden niet genazen, werden in het kamp geëxecuteerd. De rest overleefde op wonderbaarlijke wijze dankzij de hulp van andere gevangenen in het kamp.

In Ravensbrück kwamen de vrouwen terecht in de hel. Ze moesten dag in dag uit dwangarbeid verrichten. De dagen waren lang, het werkritme moordend. In het kamp waren verschillende productiefaciliteiten waar ze taken moesten uitvoeren die traditioneel als vrouwenwerk werden beschouwd, zoals naaien, weven of knopen maken.

De vrouwen ontsnapten ook niet aan loodzware buitendienst. Grond moest worden uitgegraven, straten dienden te worden aangelegd en dit alles zonder de hulp van machines.

‘OPERATIE 14F13’

Van tijd tot tijd onderwierpen de SS-autoriteiten de gevangenen in het kamp aan een ‘kwaliteitscontrole’. De vrouwen die ziek, gewond of te erg verzwakt waren en dus niet meer geschikt waren om te werken, kwamen op de zwarte lijst terecht. Aanvankelijk werden ze doodgeschoten. Vanaf 1942 bracht de SS hen, in overeenstemming met de richtlijnen van *Aktion 14f13* (Operatie 14f13), over naar het sanatorium in Bernburg, waar sinds 1940 een vernietigingsinstituut was gevestigd. Hier waren voorheen ook al mensen met een lichamelijke en verstandelijke beperking vergast. De SS stuurde in het voorjaar van 1942 ongeveer 1 600 vrouwelijke en 300 mannelijke gevangenen naar Bernburg.

De kampautoriteiten startten later in 1942 een tweede ronde in dergelijke ‘euthanasie’-moordcentra, die doorging tot 1944. Tijdens deze fase vertrokken ongeveer zestig transporten uit Ravensbrück naar het ‘euthanasie’-moordcentrum in Hartheim, nabij Linz in Oostenrijk. De SS-staf vermoordde ook gevangenen in de ziekenboeg van het kamp zelf door middel van een dodelijke injectie of bracht ze over naar Auschwitz-Birkenau. Begin 1945 bouwde de SS een gaskamer in Ravensbrück, vlak bij het kampcrematorium. De Duitsers vergastten tussen de 5 000 en 6 000 gevangenen in Ravensbrück voordat de Sovjettroepen het kamp in april 1945 bevrijdden.

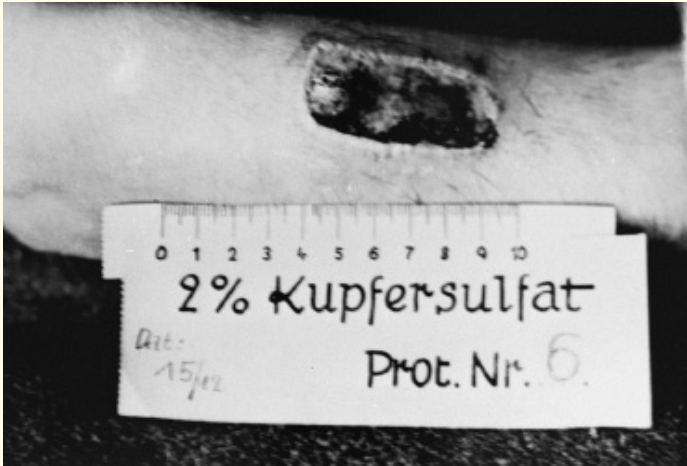
SS-BEWAAKSTERS

Ravensbrück was zoals gezegd een kamp voor vrouwen en werd ook voornamelijk bewaakt door vrouwelijke SS-bewakers. Zij hielden ook toezicht op de gevangenen die buiten de kampmuren moesten werken. Bij de ingebruikname van het vrouwenkamp kregen zij, anders dan in andere kampen, de beschikking over honden. Volgens Himmler hadden de honden op vrouwelijke gevangenen namelijk een groter afschrikkende effect dan op mannelijke gevangenen. In de eerste jaren stonden er nog geen wachttorens rond het kamp en werd alleen de toegangspoort bewaakt. De vier meter hoge muur met daarbovenop prikkeldraad volstond om de gevangenen binnen het kamp te houden. Met de oprichting van het mannenkamp kwam daar verandering in en werden er vier wachttorens opgetrokken. Daarnaast kwam er een extra wachtcompagnie bij die bewakingstaken uitvoerde in het hele kampcomplex.

Niet alleen telde Ravensbrück aanzienlijk meer vrouwelijke dan mannelijke bewakers, het kamp werd ook gebruikt als opleidingskamp voor *SS-Aufseherinnen* (bewaaksters). Zij leerden hier hoe ze de gevangenen moesten mishandelen, martelen en vermoorden, praktijken die ze later toepasten in andere concentratie- en vernietigingskampen.

DE ‘WITTE BUSSEN’

Kort voor het einde van de oorlog zetten het Zweedse en Deense Rode Kruis een nooit geziene reddingsoperatie op touw. Graaf Folke Bernadotte, vicepresident van het Zweedse Rode Kruis, had in februari 1945 een ontmoeting met Heinrich Himmler en kon hem overhalen om de Scandinavische gevangenen op te geven. In de tweede week van maart vertrok vanuit Zweden een

humanitair leger met 100 voertuigen, waaronder vrachtwagens, bussen, ambulances en motorfietsen, bemand door 250 Zweedse soldaten, artsen en verpleegsters. Hun plan – zoals overeenkomen met Himmler – was om Scandinavische gevangenen op te halen uit alle kampen die ze konden bereiken voordat de geallieerde fronten sloten, en hen naar een opvangcentrum in het kamp van Neuengamme te brengen voordat ze over de Deense grens naar Zweden zouden worden overgebracht. De ‘witte

Een foto van de resultaten van een medisch experiment met fosfor, dat werd uitgevoerd door artsen in Ravensbrück. In het experiment werd een mengsel van fosfor en rubber op de huid aangebracht en aangestoken. Na twintig seconden werd het verbrandingsproces geblust met water. Deze foto, gemaakt door een kamparts, werd als bewijsmateriaal ingediend tijdens het artsenproces in Neurenberg, november-december 1943.

bussen’ van de ‘Zweedse Schindler’ kwamen ook tot in Ravensbrück en evacueerden 7 500 vrouwen. Samen met hen werden nog eens 14 000 gevangenen uit andere concentratiekampen geëvacueerd – mannen en vrouwen van vele nationaliteiten en geloofsovertuigingen, waaronder enkele duizenden Joden.

Intussen was de SS in Ravensbrück begonnen met de voorbereidingen om het kamp te ontmantelen en zoveel mogelijk dossiers en kaartsystemen te vernietigen. Toch bleven gevangenen uit concentratiekampen in het oosten massaal toestromen. Na een evacuatiebevel van Himmler werden de overgebleven 20 000 gevangenen op dodenmars gezet richting het noordwesten. Op 30 april 1945 bevrijdde het Rode Leger het kamp en de ongeveer 2 000 zieke gevangenen die waren achtergelaten. Maar voor de meeste vrouwen, mannen en kinderen die gevangen zaten in Ravensbrück, eindigde hun lijden niet bij hun bevrijding. Velen van hen stierven in de weken, maanden of jaren daarna, en de overlevenden leden nog tientallen jaren onder de gevolgen van hun gevangenschap.

Bogulima Babinska (Jasiuk) was een van de proefkonijnen op wie de kampartsen medische experimenten uitvoerden. Enkele van de ‘lapins’ wisten een camera te bemachtigen en een reeks clandestiene foto’s te maken. De foto werd genomen in oktober 1944.

Terwijl in de laatste weken van het kamp nog duizenden vrouwen werden vergast, doodgeschoten en uitgehongerd, slaagde het Zweedse Rode Kruis erin 7 500 van hen te evacueren naar veiligere oorden.

Rode Kruis-bussen met bevrijde gevangenen rijden door Odense op weg naar Zweden, 17 april 1945.

Verscheidene gebouwen op het terrein ondergingen een grondige restauratie en bieden vandaag onderdak aan een reeks permanente tentoonstellingen die het verhaal van het kamp vanuit verschillende perspectieven vertellen. In het voormalige hoofdkwartier van de SS gaat de tentoonstelling 'Het Ravensbrück Vrouwenconcentratiekamp - Geschiedenis en Herinnering' uitgebreid in op de geschiedenis van het volledige kampcomplex. Dus ook het aangrenzende mannenkamp, het heropvoedingskamp Uckermark, het Siemens-kamp en de vele nevenkampen komen er aan bod.

Direct na de bevrijding werden er drie begraafplaatsen rond het kamp opgericht. De overledenen die daar waren begraven, werden begin jaren 1950 opnieuw begraven in een massagraf langs wat later de 'Wall of Nations' zou worden. De overvloedige as die rond het crematorium werd gevonden, werd ook daar begraven. Aan deze herdenkingsmuur staat een beeldengroep van Willy Lammert, *Frauengruppe* (Vrouwengroep).

In de laatste decennia werden grote inspanningen geleverd om van het voormalige concentratiekamp een volwaardige en hedendaagse herdenkingsite te maken. Het bronzen beeldhouwwerk *Tragende (Vrouw met last)* van Will Lammert is het hart van het ontwerp van het monument en wordt nog steeds beschouwd als het symbool van het herdenkingsmonument.

In het voormalige huis van de kampcommandant richt een tentoonstelling zich op de SS-officiëren die de leiding van het kamp in handen hadden. Ze waren verantwoordelijk voor de dood van tienduizenden gevangenen die bezweken onder de omstandigheden van hun gevangenschap of stierven door opzettelijke moordcampagnes. De tentoonstelling gaat ook dieper in op de daden en motieven van deze daders, evenals hun omgeving en dagelijks leven.

SACHSENHAUSEN: ‘MODELKAMP’

De oorsprong van het concentratiekamp Sachsenhausen is terug te voeren naar de begindagen van het naziregime. We schrijven 21 maart 1933. In Potsdam verbinden de conservatieve elites van Duitsland hun lot aan dat van Hitler en zijn NSDAP en wordt de nieuwgekozen Rijksdag geïnstalleerd. Op diezelfde dag - kan het nog symbolischer - gaat in een verlaten brouwerij in Oranienburg, op slechts 35 kilometer van Berlijn, een van de eerste staatsconcentratiekampen van het nieuwe Duitse Rijk open. In de wijk Sandhausen van dezelfde stad verrijst drie jaar later het kamp Sachsenhausen. Het nieuwe kamp wordt op de tekentafel van een SS-architect ontworpen als ‘modelkamp’, dat als ideaal concentratiekamp architectonisch de wereldvisie van de SS moet uitdrukken en de geïnterneerden zowel symbolisch als feitelijk onderwerpt aan de absolute macht van de SS.

Een luchtfoto van concentratiekamp Sachsenhausen, genomen door de Royal Air Force in mei 1943. Het deltavormige grondplan als ‘*idealplan*’ is duidelijk herkenbaar.

Gevangenen, bewaakt door SA-mannen, staan opgesteld op de binnenplaats van het concentratiekamp Oranienburg.

‘JODENCOMPAGNIE’

De gevangenen hadden het verschrikkelijk zwaar in Oranienburg. Ze werden onder andere gedwongen om te werken aan de bouw en reparatie van wegen, spoorwegen en waterwegen, alsook in de bosbouw voor de plaatselijke autoriteiten. Het geweld van de bewakers was vooral gericht tegen de Joodse geïnterneerden, die bij elkaar werden geplaatst in een speciale ‘Jodencompagnie’. Ten minste zestien geïnterneerden werden gedood in het concentratiekamp Oranienburg, waaronder de anarchistische schrijver Erich Mühsam.

Na de ‘Nacht van de Lange Messen’, waarbij de volledige top van de *Sturmabteilung* (SA) werd geëlimineerd door de *Schutzstaffel* (SS) van Heinrich Himmler, kwam het kamp onder toezicht van de *Inspektion der Konzentrationslager* (IKL) onder leiding van SS-Oberführer Theodor Eicke. Op 13 juli werden de gevangenen overgebracht naar het concentratiekamp Lichtenberg. Vanaf dat moment werd Oranienburg gezien als een ‘reservekamp voor Berlijn voor elke mogelijke behoefte die kan ontstaan’. Na 1945 was Oranienburg vele decennia lang een van de bijna vergeten plaatsen van het naziregime. De gebouwen waren tijdens de oorlog vernietigd en werden volledig verwijderd, behalve delen van een brandmuur. De herinnering vervaagde en werd overschaduwd door het concentratiekamp Sachsenhausen. Zelfs nu wordt het concentratiekamp Oranienburg nog vaak verward met Sachsenhausen, dat in 1936 werd gebouwd aan de rand van de stad Oranienburg.

SACHSENHAUSEN: SPECIALE STATUS

Het concentratiekamp Sachsenhausen werd in de zomer van 1936 gebouwd door geïnterneerden uit Esterwegen en de andere Emslandkampen. Het grondplan was deltavormig, waarbij alle zichtlijnen in de richting van de toegangspoort lopen. Himmler noemde Sachsenhausen een ‘volledig nieuw concentratiekamp voor de moderne tijd, dat op elk moment kan worden uitgebreid’. In de praktijk zou een uitbreiding van het ontwerp volgens het oorspronkelijke grondplan echter onpraktisch blijken te zijn.

Sachsenhausen was een voorbeeldkamp, een concentratiekamp én een opleidingskamp voor SS-bewakers. Bovendien lag het op slechts enkele tientallen kilometer van de *Reichshauptstadt* Berlijn. Door deze factoren verwierf het kamp een speciale status binnen het geheel van de nationaalsocialistische concentratiekampen. Deze bijzondere positie werd benadrukt toen in 1938 het ‘Inspektion der Konzentrationslager’, het centrale administratiekantoor voor alle concentratiekampen in de door Duitsland gecontroleerde gebieden, werd verplaatst van Berlijn naar Oranienburg.

Een groep Joodse dwangarbeiders aan het werk in het station van Rahnsdorf. Centraal op de foto, vastgeketend aan een breekhamer, staat Lutz Haase, de schenker van de foto. De gevangenen worden bewaakt door de man met de handen in zijn zakken die naast Haase staat. Helemaal links staat een Joodse gevangene die tijdelijk verlof zou krijgen uit het kamp om zijn vrouw en pasgeborene te bezoeken in een ziekenhuis in Berlijn. Toen hij echter op het punt stond te vertrekken, activeerde een kampbewaker in Oranienburg opzettelijk het hek, waardoor de gevangene bij het aanraken van de poort werd geëlektrocuteerd. Haase zelf overleefde het kamp dankzij een oude schoolkameraad die was opgeklimmen tot SS Obergruppensturmführer en hem de toelating gaf het land te verlaten.

Zicht op de barakken in het concentratiekamp Sachsenhausen. Let op de slogans die op de voorkant zijn geschilderd.

Zoals in de andere concentratiekampen werden de gevangenen als gratis werkkrachten ingezet. Vóór de oorlog verrichtten ze vooral dwangarbeid in bouwprojecten en SS-werkplaatsen net buiten het kamp. Vanaf de late zomer van 1938 startte de bouw van wat de grootste steenfabriek ter wereld moest worden, het Klinkerwerk Oranienburg. De megalomane bouwplannen van Hitler en Albert Speer lagen aan de basis van de toenemende vraag naar bouwmaterialen. De dwangarbeiders moesten ook eigenhandig een haven bouwen want de materialen moesten uiteraard ook naar hun bestemming kunnen worden vervoerd. Elke dag liet de SS tot wel 2 000 geïnterneerden over de kanaalbrug naar het Klinkerwerk marcheren. ’s Avonds werden de lichamen van de arbeiders die zich hadden doodgewerkt in karren geladen en terug meegenomen naar het kamp om daar te worden gecremeerd. Het bedrijf was een genadeloze moordfabriek en niet alleen omdat talloze gevangenen er bezweken onder het zware werk. De SS gebruikte de locatie voor het uitvoeren van doelbewuste moordoperaties. Toen er in 1941 een barakkenkamp werd opgericht, kreeg het de status van een nevenkamp.

Vanaf 1942 werden er vanuit Sachsenhausen meer dan 100 nevenkampen opgezet in het kader van de massale inzet van concentratiekampgevangenen als dwangarbeiders in de oorlogsindustrie. Deze kampen bevonden zich in de buurt van wapenfabrieken, zoals de Heinkel-vliegtuigfabriek in Oranienburg of naast Berlijnse wapenfabrieken zoals die van AEG en Siemens.

‘DIE FÄLSCHER’

In 2008 sleepte de Oostenrijkse film *Die Fälscher* de Academy Award voor beste buitenlandse film in de wacht. De plot van de film is gebaseerd op een van de grootste valsmunterijoperaties in de geschiedenis, waarbij Sachsenhausen een centrale rol speelde. Of hoe de realiteit de verbeelding kan overtreffen.

Vanaf het begin van de oorlog speelde het naziregime met de idee om de Britse economie te destabiliseren door het verspreiden van valse bankbiljetten. In een eerste plan, *Operatie Andreas*, zouden bekende vervalsers worden ingezet om Britse bankbiljetten na te maken die vervolgens boven Groot-Brittannië zouden worden gedropt. Het plan werd echter gedwarsboond omdat het uitlekte tot in Groot-Brittannië. De Bank van England nam een aantal maatregelen zoals een verbod op import van pondbiljetten en de stopzetting van de productie van nieuw biljetten van 5 Britse pond. In 1942 werd het plan - weliswaar in gewijzigde vorm - nieuw leven ingeblazen. Het doel en

de implementatie van de nieuwe *Operatie Bernhard* verschilden echter van zijn voorganger. Het was niet langer de bedoeling om in Groot-Brittannië valse bankbiljetten te verspreiden. Men wilde gewoon vals geld produceren om Duitse inlichtingenoperaties te financieren. En voor de uitwerking van het plan werd niet langer een beroep gedaan op de *SD (Sicherheitsdienst)*, maar ging men in verscheidene concentratiekampen op zoek naar gevangenen die op het gebied van tekenen, graveren, drukken en bankieren over de gewenste vaardigheden beschikten. Zij werden naar Sachsenhausen gebracht, waar ze vanaf januari 1943 begonnen met de productie van valse bankbiljetten.

Ongeveer 140 gevangenen werkten in een tweeploegensysteem en zorgden voor een ononderbroken productie. De operatie piekte tussen medio 1943 en medio 1944, met een productie van ongeveer 65 000 biljetten per maand. Er werden allerlei trucjes uit de kast gehaald om het valse geld het uitzicht te geven van gebruikte biljetten, zoals het vouwen, kreuken en opzettelijk bevuilen van de nieuwe biljetten. Vanuit Sachsenhausen vertrok het geld om te worden witgewassen of te worden gebruikt om speciale operaties te betalen. Schattingen van de waarde van de biljetten die tijdens Operatie Bernhard werden gedrukt lopen van 130 tot 300 miljoen Britse pond.

Door de opmars van de geallieerden werden eind februari 1945 de apparatuur, voorraden en vervalsers verplaatst naar het concentratiekamp Mauthausen in Oostenrijk en vervolgens naar het tunnelcomplex in Redl-Zipf, een van de nevenkampen van Mauthausen, maar de productie werd nooit meer hervat. De gevangenen kregen de opdracht de geldkisten te vernietigen en wat niet kon worden verbrand, werd samen met de drukapparatuur en de drukplaten in het Toplitzmeer gedumpt. Hoewel de begeleidende bewakers het bevel hadden gekregen om geen getuigen van de vervalsingsoperatie achter te laten, zorgde de chaos van die laatste oorlogsdagen ervoor dat dit doodsvonnis niet werd uitgevoerd.

200 000 GEVANGENEN

Meer dan 200 000 mensen van diverse pluimage werden tussen 1936 en 1945 opgesloten in het concentratiekamp Sachsenhausen. Van meet af aan waren er de politieke tegenstanders van het naziregime, die al vlug het gezelschap kregen van al diegenen die niet pasten in de rassenideologie van de nazi’s: Joden, Sinti, Roma en homoseksuelen, evenals wat de nazi’s ‘beroeps-criminelen’ en ‘asocialen’ noemden. De eerste jaren waren het

Gevangenen in de 'les' over 'het pad naar de vrijheid'. Zo is er kennelijk maar één: het loopt langs gehoorzaamheid, ijver, eerlijkheid, netheid, soberheid, nuchterheid, waarachtigheid, opofferingsgezindheid en liefde voor het vaderland.

In Sachsenhausen zaten politieke gevangenen, ‘gewone’ misdadigers, Joden, Roma, homoseksuelen, Jehova’s getuigen, ‘asocialen’ waaronder sekswerkers, werkweigeraars, daklozen en kruimeldieven. Naargelang de categorie waarin een gevangene was ondergebracht, moest hij een driehoek in een specifieke kleur op zijn gestreepte uniform dragen. De driehoek vormde samen met het nummer dat de gevangenen kregen toegewezen hun nieuwe ‘identiteit’.

Het appel was in de concentratiekampen een dagelijks terugkerende beproeving die de gevangenen 's ochtends én 's avonds kregen te verduren. In weer en wind moesten de duizenden gevangenen de hele tijd in de houding blijven staan terwijl ze werden geteld. Als er een fout werd gemaakt of als het eindresultaat niet klopte, moest de telling van voren af aan herbeginnen. Wie te laat was of niet perfect in de houding bleef staan, werd afgeranseld, soms tot de dood erop volgde. Deze foto werd genomen in Sachsenhausen in 1941.

voornamelijk Duitse burgers. Met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog nam ook de verscheidenheid aan nationaliteiten in het kamp toe. In 1944 bestond ongeveer 90% van de geïnterneerden uit buitenlanders, waarbij burgers van de Sovjet-Unie en Polen de grootste groepen vormden. Onder de geïnterneerden in het concentratiekamp Sachsenhausen waren ook ongeveer 20 000 vrouwen.

Het aantal Joodse gevangenen fluctueerde voortdurend gedurende het bestaan van het kamp. Na de pogroms van november 1938 arriveerden er zo'n 6 000 Joden in Sachsenhausen. De meesten onder hen werden in de loop van de volgende maanden opnieuw vrijgelaten op voorwaarde dat ze het land zouden verlaten. In september 1939 was er opnieuw een duidelijke toename. De oorlog was net uitgebroken en Joden met het Poolse staatsburgerschap die in de omgeving van Berlijn woonden, werden opgepakt en naar Sachsenhausen afgevoerd. Vanaf de herfst van 1942 zaten er nog maar weinig Joodse gevangenen in Sachsenhausen want de meesten waren naar concentratiekampen in Polen gestuurd in het kader van de *Endlosung der Jugendfrage*. In het voorjaar van 1944 begon een nieuwe beweging en brachten de SS-autoriteiten duizenden Hongaarse en Poolse Joden uit getto's en andere concentratiekampen naar Sachsenhausen om de toenemende vraag naar dwangarbeiders in te vullen. Veel van deze nieuwe Joodse gevangenen waren vrouwen. Begin 1945 was het aantal Joodse gevangenen in Sachsenhausen gestegen tot 11 100.

‘STATION Z’

In Sachsenhausen was het niet anders dan in andere concentratiekampen. De levensomstandigheden waren barbaars. Tienduizenden gevangenen stierven als gevolg van honger, ziekte, dwangarbeid, medische experimenten en mishandeling. De SS voerde ook systematische uitroeiingsoperaties uit. De bewakers bedachten alle mogelijke systemen om de executies sneller en efficiënter te laten verlopen. In de herfst van 1941 vermoordde de SS minstens 13 000 Sovjetkrijgsgevangenen, onder wie velen Joden, in een speciaal gebouwde ‘nekschoteenheid’ en bij het testen van gaskamers. Ongeveer zes maanden later, in het voorjaar van 1942, werd een uitroeiingseenheid gebouwd, met een crematorium en andermaal een ‘nekschoteenheid’, waaraan in 1943 een gaskamer werd toegevoegd. Verwijzend naar de toegangspoort ‘Toren A’ noemde de SS dit gebouw cynisch ‘Station Z’.

EVACUATIE

Begin 1945 bevonden zich ongeveer 80 000 gevangenen in Sachsenhausen en de bijkampen, van wie 58 000 in het hoofdkamp alleen. In de lente van datzelfde jaar naderde het Rode Leger de rivier de Oder. In Sachsenhausen begonnen de voorbereidingen voor de evacuatie van het kamp. In februari 1945 waren reeds 3 000 geïnterneerden vermoord die als ‘gevaarlijk’ werden beschouwd of die te zwak waren bevonden om op dodenmars te worden gezet. Minstens 13 000 andere geïnterneerden werden

Aan de oever van het Oder-Havelkanaal bouwden gevangenen van Sachsenhausen een steenfabriek en een haven. ‘Klinkerwerk Oranienburg’ was in meer dan een betekenis een moordfabriek. Gevangenen werkten er zich letterlijk dood. Bovendien gebruikte de SS de locatie ook om doelgerichte moordoperaties uit te voeren.

In de jaren '50 werden grote delen van het voormalige concentratiekamp vernietigd. Zo werd ‘Station Z’ opgeblazen en begon de lokale bevolking de barakken te ontmantelen om ze te gebruiken als bouwmaterialen en brandstof. Halverwege de jaren 1950 werd weliswaar een nationale herdenkingsplaats opgericht, maar hierbij werd de originele topografie van het gevangenenkamp onherkenbaar gemaakt door oorspronkelijke bouwstructuren te verwijderen en nieuwe structurele elementen toe te voegen aan de site. In de voormalige gevangeniskeuken werd een kampmuseum ingericht. De tentoonstelling over de geschiedenis van de concentratiekampen in het algemeen en van Sachsenhausen in het bijzonder die hier werd ingericht, was een schoolvoorbeeld van de manier waarop in de naoorlogse periode de terreur van het naziregime werd toegelicht. Vele van de voormalige kampen lagen achter het IJzeren Gordijn. Voor de Sovjet-Unie was de oorlog vooral een ideologische strijd geweest tussen communisme en fascisme. Binnen dit gedachtengoed was de naziterreur vooral een drama dat de Russen had getroffen. Dwangarbeid van gevangenen en de genocide die eruit voortvloeide moesten verklaard worden binnen een economische context om zoveel mogelijk winst te maken. In heel dit narratief werden het racisme en antisemitisme zorgvuldig weggelaten.

Anno 2024 toont de *Gedenkstätte und Museum Sachsenhausen* een hedendaagse benadering van de Holocaust en de geschiedenis van de concentratiekampen. Na de hereniging van Duitsland begon in 1993 een uitgebreide renovatie en herinrichting van het kampterrein. De oorspronkelijke topografie die tijdens de DDR-periode verloren was gegaan, werd in zoverre mogelijk hersteld en originele gebouwen werden zoveel mogelijk gerestaureerd en geconserveerd. Een gedecentraliseerd concept leidt de bezoeker naar verschillende locaties op het kampterrein. Dertien tentoonstellingen op verschillende locaties onderzoeken de specifieke geschiedenis van elke plek en verbinden deze met een thematische presentatie die alles in een bredere context plaatst. Het verhaal begint bij het concentratiekamp Oranienburg, de verschillende aspecten van de geschiedenis van het concentratiekamp Sachsenhausen tot het speciale Sovjetkamp en de geschiedenis van het monument zelf. Naast het individuele lot en de herinneringen aan de slachtoffers is er ook aandacht voor de SS-daders.

overgebracht naar de concentratiekampen van Mauthausen en Bergen-Belsen.

De evacuatie van het concentratiekamp Sachsenhausen begon in de vroege uren van 21 april 1945. Meer dan 30 000 overgebleven geïnterneerden werden in groepen in noordwestelijke richting gestuurd. Duizenden gevangenen stierven tijdens deze dodenmarsen. Op 22 april 1945 bereikte het Rode Leger het kamp en trof er nog ongeveer 3 000 zieke geïnterneerden aan.

KOUDE OORLOG

Tijdens de eerste naoorlogse jaren gebruikten de Sovjets het kamp om voormalige nazifunctionarissen en politieke gevangenen op te sluiten. Er waren tien van deze ‘speciale’ Sovjetkampen. ‘Speciaal Kamp Nr. 7’ (vanaf 1948 Nr. 1), zoals Sachsenhausen was omgedoopt, was met 60 000 geïnterneerden het grootste. Tussen 1945 en 1950 stierven hier maar liefst 12 000 mensen aan honger en ziekte.

‘De maaltijd’, ‘De arbeidsploeg’ en ‘In bad’. Iemand heeft tekeningen gemaakt en er titels bij bedacht. Titels voor schijnbaar onschuldige en alledaagse activiteiten, maar de tekeningen bewijzen dat het ‘alledaagse’ in Sachsenhausen zonder meer gruwelijk was. Deze kunstwerkjes zijn van de hand van Wiktor Siminski, een Poolse politieke gevangene die het kamp meer dan vijf jaar overleefde en na de oorlog een gedetailleerd verslag schreef over zijn ervaringen in Sachsenhausen. Hij illustreerde het verslag met tekeningen die hij tijdens of vlak na zijn gevangenschap had gemaakt.

Het ingangsgebouw van Sachsenhausen, ook wel ‘Toren A’ genoemd. De ijzeren poort verwelkomt de bezoeker met de bekende nazislogan *Arbeit macht frei*.

Het ‘schoenenloopparcours’ (*Schuhprüfstrecke*) werd opgericht in 1940 en stond onder bevel van burgerlijke functionarissen van het ‘*Reichsministerium für Wirtschaft*’. Het omvatte een pad voor het testen van schoenen met verschillende zolen dat werd aangelegd rond het exercitieterrein, en geïnterneerden moesten er dagenlang met volle bepakkingen op marcheren om de geschiktheid van verschillende zoolmaterialen te testen.

De Gedenkstätte Sachsenhausen koos voor een gedecentraliseerde opzet om het verhaal van het concentratiekamp te vertellen. Dertien tentoonstellingen op verschillende locaties onderzoeken de specifieke geschiedenis van elke plek en verbinden deze met een thematische presentatie die alles in een bredere context plaatst.

In barakken 38 en 39 verbleven de Joodse gevangenen van november 1938 tot oktober 1942. In 1992 werd hier een antisemitische aanslag gepleegd, waarbij delen van beide barakken werden beschadigd. Men koos er bewust voor om de schade niet helemaal weg te werken, maar de wanden te bedekken met glazen panelen om de bezoeker te confronteren met het nog steeds sluimerende antisemitisme en neonazisme in onze tijd.

‘We waren al veel gewend en hadden heel wat verschrikkelijks meegemaakt. Maar mensen in zo’n erge toestand had ik tot die dag nog niet gezien. Jongens van 17-18 jaar, verzwakt door honger en ontbering, zagen eruit als oude mannen. Water in de benen, die tot aan de heupen gezwollen waren tot een onherkenbare vorm, wonden die maandenlang verwaarloosd waren en bedekt waren met een of andere vuile lap. Bij een jongeling was de hele dij tot aan de knie verrot, een zwarte stinkende massa...’ Zo getuigde politieke gevangene Harry Neujocks over de aankomst van een groep Sovjetkrijgsgevangenen in Sachsenhausen. Na Operatie Barbarossa in 1941 implementeerden de nazi’s een genadeloze uitroeiingspolitiek tegenover Sovjetkrijgsgevangenen. Ze werden standrechtelijk geëxecuteerd of gedeporteerd naar concentratiekampen, waar ze met opzet werden uitgehongerd, mishandeld en gemarteld, en waar ze verstoken bleven van medische verzorging. Meer dan 3 miljoen Sovjetsoldaten kwamen om in gevangenschap.

Een van de massagraven op het kampterrein. Deze zes portretten van Sovjetkrijgsgevangenen geven een gezicht aan duizenden van hun lotgenoten die hier aan hun einde kwamen en in de anonimiteit verdwenen.

ALEKSANDER KULISIEWICZ, DE TROUBADOUR VAN SACHSENHAUSEN

Aleksander Kulisiewicz was een getalenteerde zanger, songwriter en artiest die meer dan vijf jaar gevangen zat in Sachsenhausen. Tijdens zijn gevangenschap componeerde hij tientallen liedjes, maar zijn nalatenschap schuilt vooral in de grootste verzameling van muziek die in de naziconcentratiekampen door gevangenen werd gecomponeerd. Deze uitzonderlijke collectie is niet alleen waardevol voor de muziekwetenschap, maar ook voor de hedendaagse Europese geschiedenis.

Aleksander Kulisiewicz begon op zevenjarige leeftijd met klassieke vioolstudies. Al op jonge leeftijd raakte hij vertrouwd met de muziek van de Roma, wat zijn liefde voor volksmuziek zou voeden. Hij vergezelde een lokaal Roma-ensemble met zijn viool. Een ongeluk in 1928 beschadigde echter zijn linkerhand, waardoor vioolspelen tijdelijk onmogelijk werd. Kulisiewicz veranderde zijn focus naar fluitspel en trad op in Tsjechoslowakije, Hongarije en Oostenrijk.

Tijdens zijn rechtenstudie in Krakau greep hij elke kans aan om op te treden. Langzaam maar zeker maakte hij de overstap naar zang en ontwikkelde hij een talent voor het imiteren van

verschillende vocale stijlen. Hij trad op in het Bagatela-revue-theater in Krakau en kreeg een rol in de Belgische documentairefilm *Les Noires Désirent*. Naarmate hij vaker optrad, nam hij de artiestennaam Alex Alikuli aan.

Kort na de Duitse verovering van Polen in 1939 werd Kulisiewicz gearresteerd en gevangengezet door de Gestapo vanwege antifascistische geschriften. Op 22-jarige leeftijd werd hij, na martelingen en gevangenschap in verschillende gevangenissen, in het voorjaar van 1940 naar Sachsenhausen gedeporteerd.

In Sachsenhausen ontpopte Kulisiewicz zich als een ‘kamptroubadour’: hij schreef gedichten en liederen en gaf optredens. Hij had een voorkeur voor strijdliederen, maar zong ook nostalgische ballades met patriottische tinten. Hij kreeg de bijnaam *Kiciu bimbuș*, die verwees naar zijn onverschrokkenheid en zijn eigenzinnige zangstijl. Zijn liederen, uitgevoerd tijdens geheime bijeenkomsten, hielpen medegevangenen om te gaan met honger en wanhoop en hielden de hoop op overleving levend. Kulisiewicz zag zijn kampliedjes ook als een vorm van documentatie, waarbij hij zijn geheugen gebruikte als een levend archief.

Na de bevrijding trachtte hij zijn eigen liederen en die van anderen te vrijwaren door ze te dicteren aan zijn verpleegster in een Pools sanatorium. Kort daarna trouwde hij, kreeg kinderen en werd correspondent in Praag voor een krant in Warschau.

Ondanks zijn terugkeer naar het normale leven, lieten de herinneringen aan Sachsenhausen hem niet los. Hij begon met het verzamelen van origineel materiaal en literatuur over artistieke expressie in concentratiekampen. In de jaren zestig werkte hij samen met anderen aan het verzamelen van interviews met voormalige gevangenen over muziek in de kampen. Hij gaf openbare recitals en bracht albums uit, waarbij hij zijn repertoire uitbreidde met materiaal uit verschillende nazikampen. Kulisiewicz overleed in 1982 voordat hij zijn levenswerk, een monumentale studie over het culturele leven in de kampen, kon afronden. Zijn bijna voltooide manuscript van 3 000 pagina’s maakt nu deel uit van de archieven van het United States Holocaust Memorial Museum in Washington, D.C.

Aleksander Kulisiewicz als jongeman. Dit portret werd genomen omstreeks 1936.

Aleksander Kulisiewicz gekleed in een kampuniform tijdens het opvoeren van *Muselman* in het Teatro Comunale in Bologna, 1965.

SOBIBOR: ULTIEM TOONBEELD VAN DE NAZIOPLOSSING VOOR DE ‘JUDENFRAGE’

Het vernietigingskamp Sobibor lag nabij het gelijknamige dorp in het uiterste oosten van het huidige Polen. Het kende een korte maar productieve levensduur. Sobibor was samen met Belzec en Treblinka onderdeel van Aktion Reinhard en had één duidelijk afgelijnd doel: zoveel mogelijk Joden op een zo snel mogelijke manier vermoorden. In die zin kan Sobibor beschouwd worden als ultiem toonbeeld van de nazioplossing voor de ‘Judenfrage’. Minstens 180 000 mensen werden naar Sobibor gedeporteerd, die nagenoeg allen in het kamp werden vermoord. Onder hen minstens 34 295 Nederlandse Joden.

Het vernietigingskamp Sobibor, genoemd naar het naburige dorpje, lag in het uiterste oosten van Polen niet ver van de grens met Wit-Rusland en Oekraïne.

Tot het einde van de vorige eeuw waren bijna geen sporen te zien van wat zich een halve eeuw eerder in dit afgelegen stukje Polen had afgespeeld. Pas in 2007 gingen archeologische opgravingen van start om te zoeken naar fysieke bewijzen van het vernietigingskamp. De onderzoekers slaagden erin de exacte locatie van de gaskamers bloot te leggen en andere elementen van de kampinfrastructuur te lokaliseren. Tijdens de opgravingen vonden ze eveneens duizenden voorwerpen die aan de slachtoffers hadden toebehoord. De grote hoeveelheid tanden, botfragmenten en as, maar ook sieraden, sleutels en munten bewees dat hier massaal veel mensen waren vermoord.

De bouw van Sobibor startte in het voorjaar van 1942, mogelijk iets vroeger. De locatie was ideaal: afgelegen in een bosrijk gebied, maar tegelijkertijd in de nabijheid van een spoorweg. Om de werkelijke aard van de activiteiten in het kamp voor de buitenwereld te verbergen, kreeg het kamp een dubbele prikkeldraadomheining waartussen takken waren geweven. Het mijnenveld buiten het kamp was een extra maatregel om potentieel kijkers op afstand te houden en ontsnappingspogingen te ontmoedigen. Naar het voorbeeld van Belzec, dat op dat moment al operationeel was, werden de gaskamers aanvankelijk in een houten barak ingericht. In een ruimte naast de gaskamers instal-

leerde men een dieselmotor die op zijn beurt verbonden was met een buizenstelsel dat de uitlaatgassen tot in de gaskamers voerde. Net als in Belzec en later in Treblinka gebruikten de nazi's voor hun moordpartijen ook in Sobibor geen Zyklon B maar koolstofmonoxide.

TABOE

De gaskamers in Sobibor werden in mei 1942 in gebruik genomen. Al vlug bleek de capaciteit van de drie gaskamers niet voldoende, en dat vormde in het kader van de algehele vernietigingsoperatie van Joden een groot knelpunt: elke vorm van ‘oponthoud’ was taboe. Bovendien geraakten de houten wanden van de gaskamers verzadigd van urine, bloed, zweet en uitwerpselen, waardoor ze niet meer adequaat konden worden gereinigd. De vergassingssessies werden van juni tot oktober 1942 tijdelijk stilgelegd. Op dat moment werden er herstellingen uitgevoerd aan de spoorweg tussen Chelm en Sobibor en van die gelegenheid maakte men gebruik om de houten barak te vervangen door een groter stenen exemplaar waarin acht gaskamers konden worden geïnstalleerd.

Sobibor was niet enorm groot: ongeveer 400 bij 600 meter. Er waren drie afgebakende zones. In het *Vorlager* lagen o.a. de woonkwartieren en andere faciliteiten voor het kamppersoneel. De Tirolerhuisjes met fleurige gordijntjes en mooi verzorgde bloemperken, de keurige grindpaden en de netjes geschilderde wegbewijzeringsborden gaven het Vorlager het uitzicht van een lieflijk dorpje. In deze zone van het kamp bevond zich ook het perron waar de gedeporteerden onder minder idyllisch geschreeuw van de bewakers uit de treinen moesten stappen. De goed geoliede machine duldde geen oponthoud, want per transport moesten 40 tot 60 volle goederenwagons worden ‘verwerkt’.

De leiding van het kamp lag in handen van een kleine groep Duitse en Oostenrijkse SS-officieren. De meesten onder hen hadden hun sporen verdiend in *Aktion T4*, het nazi-euthanasieprogramma, en waren dus ervaringsdeskundigen in het zo efficiënt mogelijk vergassen van mensen. De beperkte groep SS'ers werd bijgestaan door een veel grotere groep van 120 tot 150 kampbewakers. Dit waren sovjetkrijgsgevangenen die in het Trawniki trainingskamp waren opgeleid om ingezet te worden in het netwerk van de concentratiekampen.

KAMPEN I, II EN III

In het Vorlager bevond zich ook Kamp I. Hier verbleven de gevangenen die het ‘geluk’ hadden geselecteerd te worden uit de transporten die in het kamp arriveerden en die voorlopig in leven werden gehouden. Zij waren nodig om het kamp draaiende te houden. Ze werkten in de werkplaatsen en magazijnen van het kamp of kregen een taak toegewezen bij het ‘verwerken’ van de transporten.

Bij aankomst kregen de gedeporteerden te horen dat ze zich in een werkkamp bevonden en dat ze eerst naar de doucheruimtes zouden worden gebracht. Ze moesten hun bagage en al hun bezittingen achterlaten, inclusief de identiteitsbewijzen die later werden verbrand. Alle sporen dienden immers te worden

De locatie van een tweede vernietigingskamp werd met zorg uitgekozen: voldoende afgelegen om in het geheim de genocide op het Joodse volk te kunnen uitvoeren maar tegelijkertijd in de nabijheid van een spoorweg om het transport van tienduizenden mensen mogelijk te maken.

Tirolerhuisjes met fleurige gordijntjes en mooi verzorgde bloemperken, de keurige grindpaden en de netjes geschilderde wegbewijzeringsborden gaven het Vorlager het uitzicht van een lieflijk dorpje.

kwamen. Dit gegeven voedde geruchten die al eerder de ronde deden, namelijk dat het kamp zou worden opgeheven. Ondanks de gruwel van de situatie ter plekke baarde dit de werkgevangenen grote zorgen. Als het gerucht waar zou blijken te zijn, stond ook hen een gewisse dood te wachten. In die periode was in het kamp een kleine verzetsgroep ontstaan onder leiding van de Poolse gevangene Leon Feldhendler. Ze keken naar de mogelijkheden om te vluchten, maar verder dan kijken kwam men in eerste instantie niet. Het ontbrak hen aan de juiste vaardigheden en kennis om een strategisch plan uit te dokteren waarbij zoveel mogelijk gevangenen zouden kunnen ontsnappen.

EEN GEDURFD PLAN

Op 22 september 1943 arriveerde in Sobibor een transport uit het getto van Minsk. Aan boord bevonden zich een aantal Sovjetkrijgsgevangenen, onder wie luitenant Aleksandr Pechersky. Samen met een aantal van zijn kameraden mocht hij blijven leven om in het kamp te werken. Feldhendler kwam in contact met Pechersky en begreep dat de man over de nodige durf en expertise beschikte om de ontsnapping die ze voor ogen hadden concrete vorm te geven. Pechersky getuigde later over zijn eerste dag in Sobibor:

‘Ik zat ‘s avonds buiten op een stapel hout met Solomon (Shlomo) Leitman, die later mijn adjunct werd tijdens de opstand. Ik vroeg hem naar het enorme, vreemde vuur dat 500 meter bij ons vandaan achter enkele bomen brandde en naar de onaangename geur die over het hele kamp hing. Hij waarschuwde me dat de bewakers verboden hadden daar te gaan kijken, en vertelde me dat ze de lijken verbrandden van mijn vermoorde kameraden die die dag met mij waren gearriveerd. Ik geloofde hem niet, maar hij vervolgde zijn verhaal en vertelde dat het kamp ruim een jaar bestond en dat er bijna elke dag een trein kwam met tweeduizend nieuwe slachtoffers die allemaal binnen een paar uur vermoord werden. Hij zei dat hier ongeveer 500 Joodse gevangenen werkten – Poolse, Franse, Duitse, Nederlandse en Tsjechoslowaakse - en dat mijn transport het eerste was dat Russische Joden bracht. Hij zei dat op dit kleine stukje land, niet meer dan 10 hectare, honderdduizenden Joodse vrouwen, kinderen en mannen werden vermoord. Ik dacht aan de toekomst. Moest ik alleen of met een kleine groep proberen te ontsnappen? Moest ik de rest van de gevangenen achterlaten om gemarteld en vermoord te worden? Ik verzette me tegen deze gedachte.’

De kern van Pechersky ’s strategie was om de SS-leiding te liquideren. Hij hoopte zo de bewakers van het kamp in verwarring te brengen omdat duidelijke instructies van hun oversten zouden uitblijven. Op 14 oktober 1943 werd het plan uitgevoerd, maar het lukte maar gedeeltelijk om de SS'ers in het kamp uit te schakelen. Ongeveer driehonderd Joden waagden hun kans en ontvluchtten het kamp. Heel wat gevangenen durfden het niet aan om het kamp te verlaten uit vrees dat ze in een vreemd en vijandig land waarvan ze de taal ook niet machtig waren toch niet zouden kunnen overleven. Van de ontsnaptten werd een

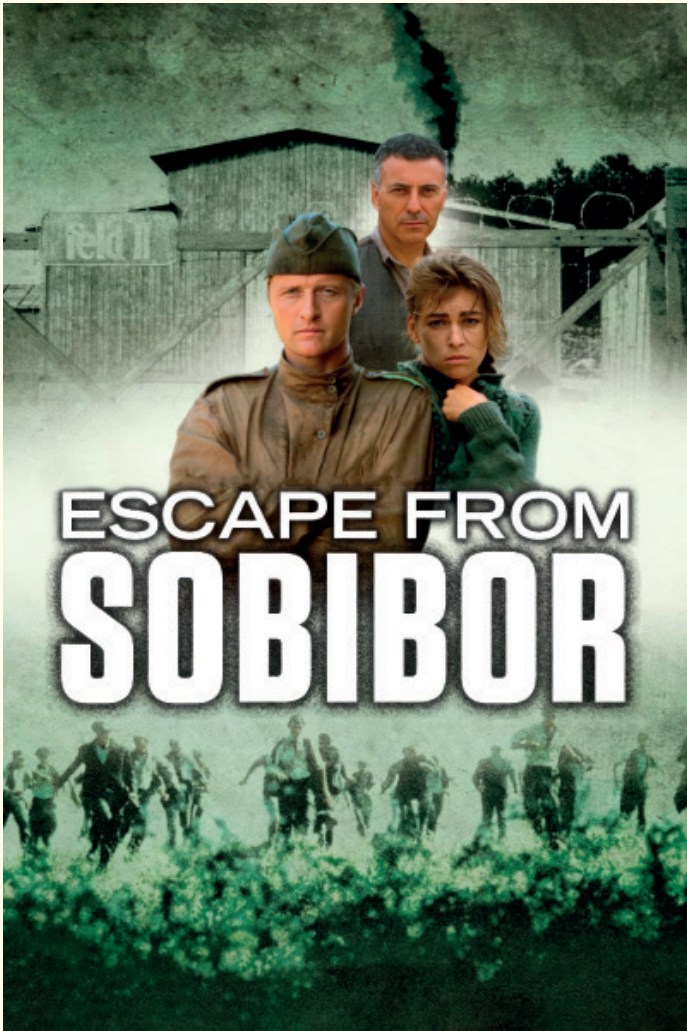
Tijdens de opgravingen werden duizenden artefacten gevonden die wezen op de aanwezigheid van talloze slachtoffers.

honderdtal opnieuw gevangen genomen. Uiteindelijk zou amper een vijftigtal gevangenen van Sobibor de oorlog overleven.

De gevolgen van de opstand waren desastreus. De SS begreep dat zoveel gevluchte gevangenen ook zoveel verhalen zouden vertellen. Verhalen die niet mochten gestoeld zijn op concreet bewijs dat op de locatie zelf was terug te vinden. De oplossing lag voor de hand. De overblijvende gevangenen werden allemaal vermoord. Alle sporen van de misdaden werden door de SS zorgvuldig vernietigd. Op de plek van het concentratiekamp Sobibor was niets meer te zien. Een bos werd aangeplant. Hier was niets gebeurd. Tot zeventig jaar later.

MAJDANEK

Twee decennia lang bleef de horror van Sobibor een blinde vlek in het collectieve geheugen en bleven initiatieven om een herdenkingsplaats in te richten uit. In navolging van het beruchte Eichmann-proces in 1961 vonden midden de jaren 1960 een reeks oorlogstribunalen plaats in Duitsland en de voormalige USSR, waardoor stilaan het besef groeide van wat er zich twintig jaar eerder in bezet Polen had afgespeeld. Op 27 juni 1965 werd op de site van het voormalige uitroeiingskamp een monument onthuld ter herdenking van de slachtoffers. Het herdenkingsmonument (ontworpen door Mieczysław Welter) bestond uit een standbeeld dat een vrouw met een kind afbeeldt, een zuil die verwees naar de gaskamers en een symbolische heuvel waar de lichamen van de vermoorde mensen waren verbrand en begraven.

In mei 2012 werd het ‘Museum van het Voormalige Dodenkamp’ een dependance van het Staatsmuseum in Majdanek. Dat museum in Majdanek vormde een stuurcomité met vertegenwoordigers uit Polen, Nederland, Slowakije en Israël om de herdenkingssite een nieuwe invulling te geven. Er werd een internationale wedstrijd uitgeschreven waarbij ingezet werd op een architecturale en landschappelijke vorm van herdenking van het voormalige vernietigingskamp.

Eerst moest het terrein met de massagraven waarin de assen van de slachtoffers begraven lagen, worden afgeschermd. Deze fase was afgerond in 2017. Vervolgens kwam de bouw van het Museum en Herdenkingscentrum aan de beurt. De vorm van het gebouw is geïnspireerd op de omtrek van het voormalige concentratiekamp. Het bestaat uit een glazen expositiehal waar de permanente tentoonstelling is ondergebracht, evenals een multifunctionele ruimte voor educatieve lessen, lezingen en seminars. De permanente tentoonstelling onder de naam ‘SS-Sonderkommando Sobibor. Duits vernietigingskamp 1942-1943’, is open sinds oktober 2020 en vertelt de geschiedenis van het kamp tegen de achtergrond van de *Endlösung*, maar met oog voor de persoonlijke verhalen en lotgevallen van de ontelbare slachtoffers.

De buitenruimte werd eveneens opnieuw ingericht. Een van de belangrijkste elementen is de ‘Muur van Herinnering’ die langs de Schlauch loopt, het pad naar de gaskamers. De muur begint nabij het museumgebouw en verbindt de belangrijkste locaties op het voormalige kampterrein. Hij omarmt als het ware ook de massagraven die beschermd en gemarkeerd werden met witte marmeren stenen.

Het standbeeld van de moeder met haar kind kreeg een nieuwe plek naast het museum waar de Muur begint. Op deze nieuwe locatie symboliseert het nog sterker de dramatische lotgevallen van de slachtoffers, omdat ze daar werden gescheiden van hun families om vervolgens hun gruwelijke lot tegemoet te gaan.

De opstand in Sobibor werd in 1987 verfilmd. Rutger Hauer kroop in de huid van Aleksandr Pechersky. Het scenario voor ‘Escape from Sobibor’ was gebaseerd op het gelijknamige boek van Richard Raschke uit 1983 en op de geschriften van twee Sobibor-overlevenden, Stanislaw “Szłomo” Szmajzner en Thomas “Toivi” Blatt. De film sleepte twee Golden Globes in de wacht: eentje voor beste Miniserie-Televisiefilm en eentje voor beste mannelijke bijrol (Rutger Hauer) in een Miniserie-Televisiefilm.

Dit tweeledig monument was de eerste poging om de herinnering aan de slachtoffers van Sobibor levend te houden: een stenen obelisk als verwijzing naar de gaskamers naast de figuur van een moeder met kind. Bij de recente herinrichting van de site kregen moeder en kind een nieuwe plaats toebedeeld waar hun symbolische waarde nog beter tot zijn recht komt.

Het nieuwe multifunctionele museumgebouw huisvest onder andere een permanente tentoonstelling over de geschiedenis van het kamp.

Een aantal van de duizenden voorwerpen die tijdens de archeologische opgravingen bovengehaald werden, kregen een plekje in de permanente tentoonstelling van het museum. Zij vertellen het persoonlijke verhaal van zij die verdwenen in de anonimiteit en vergetelheid.

Zowel bij de archeologische opgravingen als bij het opstarten van de bouwwerken voor de herinrichting van de site, was de eerste en absolute prioriteit de stoffelijke resten die zich in de grond bevonden af te schermen. De massagraven met de assen en botfragmenten van de slachtoffers werden bedekt met een waterdoorlatend zeil waarover vervolgens een laag witte marmeren stukken steen kwam te liggen.

SOBIBOR ONTMASKERD

Het ware gelaat van Sobibor bleef zeventig jaar lang verborgen onder een dik tapijt van dennennaalden. Tot aan de archeologische opgravingen in 2007 waren er zo goed als geen fysieke bewijzen die de handvol ooggetuigenissen van overlevenden ondersteunden. Beeldmateriaal was zeer schaars. In een Russisch rapport zaten weliswaar enkele foto's die het Rode Leger van het terrein had genomen bij de bevrijding in augustus 1944, maar deze waren niet voldoende om inzicht te krijgen in de volledige kampstructuur.

In 2020 werd een boek voorgesteld met foto's uit de nalatenschap van Johann Niemann. Niemann was plaatsvervangend commandant toen de opstand in het kamp uitbrak en was een van de SS'ers die er het leven bij inschoten. Zijn persoonlijke bezittingen werden naar zijn familie in Duitsland gestuurd. Decennialang lagen de foto's en de tientallen documenten stof te vergaren in het familiearchief. De meer dan 360 zwart-witfoto's volgen de carrière van Niemann in het concentratiekampstelsel en het euthanasieprogramma *Aktion T4* naar de *Aktion Reinhard*-kampen Belzec en Sobibor.

In een interview benadrukte historica Edna Friedberg van het United States Holocaust Memorial Museum het belang van de collectie. 'De foto's vergroten en onderbouwen onze kennis over de implementatie van de *Endlösung der Jugendfrage*', lees: de totale uitroeiing van de Joden in bezet Europa.

De 62 foto's uit de collectie die in Sobibor werden genomen, bieden een nooit eerder gezien zicht op het kamp en geven details prijs over het persoonlijke, dagelijkse leven van de SS'ers en de kampbewakers. Wat ontbreekt zijn foto's van de misdaden zelf: geen uitgemergelde, halfdode lichamen, geen gaskamers

noch brandkuilen. Maar op de achtergrond van verschillende foto's zijn glimpen van de moordinstallaties zichtbaar.

Volgens archeoloog Yoran Haimi ontcrachten de foto's de mythe dat de daders slechts orders zouden hebben opgevolgd, zoals ze na de oorlog beweerden. 'Deze foto's tonen hoezeer ze zich op hun gemak voelden en genoten terwijl ze zich op slechts 100 meter van de gaskamers bevonden'.

Op een aantal foto's poseren ook de Trawniki kampbewakers in hun zwarte uniform. Op twee van deze foto's menen forensisch onderzoekers de Oekraïense oorlogsmisdadiger John Demjanjuk te hebben herkend. In 1987 werd Demjanjuk door de VS aan Israël uitgeleverd. Sinds zijn emigratie in 1952 was hij al die jaren als een brave huisvader onder de radar kunnen blijven. Tijdens het proces identificeerden getuigen hem als 'Ivan de Verschrikkelijke', wat hem de doodstraf opleverde, maar deze beschuldiging werd in 1991 weerlegd door documenten die in de archieven van de Russische geheime dienst waren gevonden. Blijkbaar was er sprake van persoonsverwisseling. Demjanjuk werd vervolgens in hoger beroep vrijgesproken en keerde terug naar de VS. Er doken echter nieuwe beschuldigingen op die hem als kampbewaker in het vernietigingskamp Sobibor plaatsten. Deze beschuldigingen kon hij met zijn advocaten niet weerleggen. Hij werd in 2009 uitgeleverd aan Duitsland, waar hij terechtstond voor de moord op 28 000 voornamelijk Nederlandse Joden in Sobibor. Hij werd veroordeeld tot 5 jaar gevangenisstraf. Demjanjuk ging in hoger beroep en in afwachting daarvan overleed hij in 2012. Netflix wijdde een documentaire aan hem onder de titel *The Devil Next Door*.

Het kamp had ook een boerderij waar varkens, eenden en ganzen werden gekweekt.

Johann Niemann in zijn op maat gemaakte galakostuum. Rechts van hem zit de door de gedetineerden gevreesde SS Obescharführer Gustav Wagner (1911-1980).

Op een zichtbaar ontspannen manier brengen de SS'ers hun vrije tijd door in het Vorlager, dat voorzag in al hun behoeften. Het lijkt hun niet te deren dat op slechts 100 meter daarvandaan de moordfabriek op volle toeren draait.

De Niemann-collectie verschaft visueel bewijs van de structuur van het kamp en ondersteunde de bevindingen van het archeologische onderzoeksproject.

Op een zichtbaar ontspannen manier brengen de SS'ers hun vrije tijd door in het Vorlager, dat voorzag in al hun behoeften. Het lijkt hun niet te deren dat op slechts 100 meter daarvandaan de moordfabriek op volle toeren draait.

STUTTHOF: ‘PRIMEUR’ BUITEN DE DUITSE LANDSGRENZEN

KZ Stutthof lag in het uiterste noorden van Polen, omgeven door bossen, moerassen en water. Héél veel water: in het noorden lag de baai van Gdańsk (Danzig), in het oosten de baai van Wisła en in het westen de rivier Wisła. Deze natuurlijke barrière was een uitstekend afschrikmiddel tegen ontsnappingspogingen. Stutthof was het eerste kamp buiten de Duitse landsgrenzen en het laatste dat werd bevrijd, op 9 mei 1945.

De toegangspoort, ook wel de ‘poort des doods’ genoemd.

Op 2 september arriveerden de eerste gevangenen. Zij werden ingezet om een kamp te bouwen dat aanvankelijk fungeerde als interneringskamp voor de Poolse intelligentsia uit de regio Gdańsk.

uit van het dagdagelijkse leven in het kamp. Talloze gevangenen stierven tijdens de tyfusepidemieën die het kamp in de winter van 1942 en opnieuw in 1944 teisterden. Wie ziek was of door de SS-bewakers als te zwak werd bevonden, stond een gewisse dood te wachten. De moorden vonden plaats door middel van ophan-ging, dodelijke injecties of simpelweg een nekschot. In 1943 werd in het kamp een kleine gaskamer gebouwd bedoeld voor ontlui-zing, die in 1944 gedurende een korte periode ook werd ingezet om gevangenen te vergassen door middel van Zyklon B. In de loop der jaren zouden meer dan 100 000 gevangenen het meedo-genloze kampregime ondergaan in Stutthof en de bijbehorende nevenkampen, die verspreid lagen over noord- en midden-Polen. Enkele tientallen nationaliteiten waren er vertegenwoordigd. De meerderheid bestond uit Joden die veelal afkomstig waren uit Warschau en Bialystok en de bezette Baltische staten. In totaal vonden hier meer dan 60 000 mensen de dood.

70% JOODS

Tijdens de laatste maanden van de oorlog nam de populatie dramatisch toe. De kampen die op het punt stonden te worden bevrijd door het Rode Leger kregen vanuit Berlijn het bevel tot evacuatie. Een ongeziene ‘volksverhuizing’ kwam op gang. In Stutthof arriveerden transporten vanuit de Baltische staten, maar ook uit Auschwitz. Einde 1944 was ongeveer 70% van de gevangenen in KZ Stutthof Joods.

Ook in Stutthof moest er dus worden gewerkt. Het ‘werkaan-bod’ was zeer gevarieerd: gevangen werden uitgezonden naar nabijgelegen boerderijen en particuliere industriële onder-nemingen of moesten dwangarbeid verrichten voor onderne-mingen die eigendom waren van de SS. In Stutthof was er bij-voorbeeld een afdeling van de *Deutsche Ausrüstungswerke*, die zorgde voor de uitrusting van het Duitse leger en instond voor herstellingen aan het spoorweginet. In de context van de groeiende vraag naar arbeidskrachten voor de Duitse wapen-industrie kwam er in 1944 in Stutthof een afdeling van Foc-ke-Wulff, een vliegtuigfabriek die gevechtsvliegtuigen leverde aan de *Luftwaffe*.

HET BLOEDBAD VAN PALMNICKEN

De eerste fase van de ontruiming van het kampensysteem van Stutthof begon in januari 1945. Het Rode Leger was opgeschoven tot op ongeveer 50 kilometer van het hoofdkamp. Opgedeeld in colonnes van 1 500 à 2 000 personen, werden duizenden gevangenen op 25 januari 1945 op dodenmars gezet. Het was hartje winter. De gevangenen kregen een minimum aan rant-soen mee, nauwelijks voldoende voor twee dagen. De kleding die ze droegen was absoluut niet geschikt voor de barre weers-omstandigheden. Velen moesten blootvoets de sneeuw trotseren of droegen houten schoenen waar de sneeuw aan bleef plakken, wat het stappen nog zwaarder maakte. Wie het tempo niet kon volgen, werd door bewakers doodgeschoten en in massagraven gedumpt.

De ontmanteling van de vele nevenkampen van Stutthof was ondertussen eveneens ingezet. In een verlaten fabriek van

Het ‘oude kamp’ bestond uit een achttal barakken voor gevangenen, een ziekenboeg en enkele opslagruimtes. Het was afgezet met prikkeldraad.

Op 23 november 1941 bracht SS Reichsführer Heinrich Himmler een bezoek aan Stutthof. Zijn bezoek had tot gevolg dat het kamp vanaf januari 1942 de status van officieel concentratiekamp kreeg.

Königsberg werden gevangenen verzameld die hiernaartoe waren gebracht vanuit de nevenkampen in dit oostelijke gedeelte van Pruisen. Na zes dagen zonder voedsel begonnen de 5 000 overwegend Joodse vrouwen op 26 januari aan een 50 kilometer lange tocht naar het dorp Palmnicken. Toen ze hier een dag later aankwamen, waren ze nog maar met zo'n 2 500 à 3 000. De tocht had een dodentol van maar liefst 1 500 slachtoffers en dit op slechts 24 uur. De overlevenden werden bijgedreven in een plaatselijk fabrieksgebouw.

Uit het relaas van een getuige:

‘Het verzamelpunt was het kamp in Königsberg. Jonge vrouwen uit de omgeving kwamen daarheen, en we waren met ongeveer 3 000, misschien zelfs meer. Enkele dagen later kregen we te horen dat we verder zouden gaan; degenen die niet konden lopen, zouden worden vervoerd met vrachtwagens. Toen we het kamp verlieten, hoorden we schoten - onze kameraden werden geëxecuteerd. We moesten door zware sneeuw marcheren. De kou was intens en er waaide een ijzige wind - dit was het weer waarmee we werden geconfronteerd. Rust werd ons niet gegund. Er werden voortdurend schoten gelost. En in plaats van gewoon te stappen, moesten we rennen. Onderweg werden veel mensen doodgeschoten. Ze bleven ons aansporen, totdat we bijgedreven werden in

In 1943 kreeg Stutthof zijn eigen kleine gaskamer, die eigenlijk bedoeld was om kleding te ontluisen. Gedurende een aantal maanden in 1944 werden hier ook mensen vergast door middel van Zyklon B.

een enorme slotenmakerij in de stad Palmnicken. Met bevroren handen, hongerig en verstoken van slaap, wachtten we op het einde. We kregen te horen dat we geen eten zouden krijgen, een beetje later bleek dat de lokale bevolking brood en aardappelen verzamelde en naar ons stuurde, zodat we niet zouden verhongeren.’

Intussen begon de nervositeit onder de bewakers te stijgen. Het Rode Leger naderde met rasse schreden. Duidelijke instructies over de volgende stap in het evacuatieplan waren er niet. Wanneer, op welke manier en waarheen? Het waren vragen waarop een antwoord uitbleef. Op 31 januari verzamelden de bewakers alle gevangenen met de hulp van een aantal leden van de plaatselijke Hitlerjugend en brachten hen naar het strand. Onder het machinegeweervuur van de SS werden ze de Oostzee ingejaagd. Slechts een handvol gevangenen overleefde de slachting.

De gevangenen die tijdens de eerste evacuatiegolf in het hoofdkamp waren achtergebleven, werden eind april richting Baltische kust gedreven. Het was de enige resterende evacuatieleroute aangezien Sovjettroepen tegen die tijd Stutthof volledig hadden omsingeld. Opnieuw werden honderden gevangenen de zee in gedwongen en doodgeschoten. Meer dan 4 000 werden met zes platbodems naar Duitsland gestuurd, sommigen naar het concentratiekamp Neuengamme bij Hamburg, en sommigen naar kampen langs de Baltische kust. De omstandigheden aan boord waren deerniswekkend. De gevangenen kregen voedsel noch water. Doden en stervenden werden overboord gegooid. Twee van de zes platbodems leden schipbreuk. Naar schatting kwamen in totaal meer dan 25 000 gevangenen, één op twee, om tijdens de evacuatieoperaties die vanuit Stutthof en zijn nevenkampen werden georganiseerd.

Sovjettroepen bereikten Stutthof op 9 mei 1945 en bevrijdden ongeveer 100 gevangenen die zich hadden weten te verstoppen tijdens de laatste evacuatie van het kamp.

De ovens van het crematorium.

De lichamen van twee gevangenen die tijdens een ontsnappingspoging werden doodgeschoten. Het kamp was natuurlijk volledig omheind, maar vooral de moerassen, bossen en het water die Stutthof omsloten, maakten ontsnappen praktisch onmogelijk.

Eind april 1945 werden de nog resterende gevangenen uit het kamp geëvacueerd en met platbodems over de Baltische zee naar o.a. Neuengamme bij Hamburg gestuurd. Twee van de zes boten leden schipbreuk.

Soldaten van het Rode Leger overschouwen een berg schoenen van slachtoffers. Het originele onderschrift op deze foto luidt: ‘Zicht op een enorme hoop schoenen in het ‘concentratiekamp van de dood’ in Stutthof. Volgens onnauwkeurige gegevens lagen hier maar liefst 500 000 paar mannen-, vrouwen- en kinderschoenen’.

Op 12 maart 1962 werd op het terrein van het voormalige concentratiekamp een herdenkingsite met museum geopend. Een aantal gebouwen, waaronder het SS-hoofdkwartier, het crematorium en de gaskamer, bleven bewaard of werden gerestaureerd. Op 9 mei 1968 werd het *Monument voor de Strijd en de Vrijheid* van Wiktor Tolkin onthuld. De horizontaal gevormde reliekschrijn bevat menselijke assen en botfragmenten die in de grond zijn teruggevonden tijdens de opgravingen die volgden in de jaren na de bevrijding.

THERESIENSTADT: EEN CONCENTRATIEKAMP ALS PROPAGANDAMIDDEL

Het stadsbeeld van de Tsjechische vestingstad Terezín, 30 kilometer ten noorden van Praag, werd van in de 18de eeuw gedomineerd door twee forten, waarvan het kleinere van meet af aan een strenge militaire gevangenis was. Het grotere fort deed vanaf eind 1941 dienst als doorgangskamp en als getto. Het speelde een belangrijke rol in de goed geoliede nazipropagandamachine om de werkelijke aard van de deportaties naar het oosten te verbloemen.

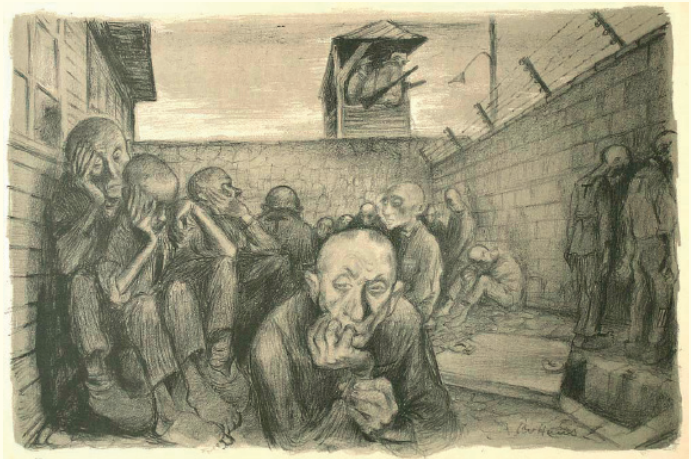
‘De wereld moet door de ogen van de kunstenaars de gruwelen van de nazibarbarij zien. Verhalen en getallen worden al te vaak vergeten of zijn zo schokkend, dat ze de verbeelding volledig te boven gaan. Maar door documentaire kunst kan het nazisme levend worden gehouden in de gedachten van alle volkeren ter wereld’, Leo Haas, Praag, 30 juni 1946.

Beide forten van Terezín of Theresienstadt werden tussen 1781 en 1784 gebouwd voor militaire doeleinden. De naam ‘Theresienstadt’ heeft te maken met de opdrachtgever voor de forten, keizer Jozef II van Oostenrijk, die ze vernoemde naar zijn moeder, keizerin Maria Theresia. Na de invasie op 15 maart 1939 van Tsjechoslowakije werd de vestingstad een militaire basis van de Wehrmacht, met ongeveer 3 500 soldaten en nog eens 3 700 burgers die in dienst van het leger werkten. In oktober 1941 begonnen de plannen om Joden vanuit Duitsland en Oostenrijk te deporteren naar de getto’s in het oosten vaste vorm te krijgen. Tijdens een vergadering onder leiding van Heinrich Himmler werd besloten om het grote fort van Theresienstadt om te vormen tot een getto annex doorgangskamp. Het Kleine Fort behield zijn functie als gevangenis.

HET KLEINE FORT

De gevangenis in het Kleine Fort fungeerde vanaf juni 1940 als transitgevangenis. De gevangenen waren hoofdzakelijk Tsjechen en Slowaken, maar ook burgers en krijgsgevangenen uit andere Europese landen werden er opgesloten. Ze verbleven hier in afwachting van een eventueel proces of van verder transport naar een van de concentratiekampen. In zijn vijfjarig bestaan passeerden 32 000 mannen en vrouwen door de poorten van het Kleine Fort. De omstandigheden verslechterden jaar na jaar. Ook hier waren honger, mishandelingen en een gebrek aan hygiëne en medische verzorging regelmatig de oorzaak van sterfgevallen. Om en bij 2 600 gevangenen overleefden hun verblijf binnen de gevangensmuren niet. De gevangenen hadden ook een economisch nut en werden ingezet als dwangarbeiders. Een aantal van hen waren verantwoordelijk voor het onderhoud van het fort of werkten op de omliggende velden. De overgrote meerderheid werd uitbesteed aan bedrijven uit de omgeving om de oorlogseconomie van het Reich mee draaiende te houden.

De menselijke veerkracht is echter groot. Na de loodzware arbeid en de nooit aflatende vernederingen en terreur werden er ’s avonds in de cellen in het geheim politieke gesprekken gevoerd en culturele avonden met gezangen en recitals georganiseerd. Ondanks de onmenselijke levensomstandigheden slaagden de gevangenen erin hun creativiteit naar boven te halen, zoals blijkt uit de overvloed aan tekeningen en gedichten die hier het levenslicht zagen.

Otto Ungar, *Gevangenen bij de aanleg van spoorwegen*, 1943. De Tsjechische schilder Otto Ungar was een lotgenoot van Leo Haas. De Duitsers verminkten zijn rechterhand zodat hij nooit meer zou kunnen schilderen. In oktober 1944 werd hij samen met zijn gezin naar Auschwitz gedeporteerd en later in januari 1945 op dodenmars naar Buchenwald gezet. Ungar overleed na de bevrijding aan de gevolgen van zijn gevangenschap.

‘STAD VOOR DE JODEN’

Uit de opzet van Theresienstadt bleek nog maar eens de uittekende sluwheid van de nazipropaganda. Het getto in het ‘Grote Fort’ werd naar de buitenwereld toe voorgesteld als een ‘stad voor de Joden’, waar oudere Joden die niet meer konden worden ingezet voor dwangarbeid rustig hun oude dag konden slijten. Of waar Joden die tijdens de Eerste Wereldoorlog aan de zijde van de Centrale Mogendheden hun leven hadden gewaagd voor het vaderland en zwaar gewond waren geraakt, konden genieten van een rustig leven. In werkelijkheid was het getto een verzamelpunt van waaruit Joden op transport werden gezet naar getto’s en vernietigingskampen in Oost-Europa. Theresienstadt herbergde voornamelijk Joden uit Tsjechoslowakije, evenals tienduizenden Joden die vooral uit Duitsland en Oostenrijk waren gedeporteerd, en honderden uit bijvoorbeeld Nederland en Denemarken. Hoewel Theresienstadt officieel niet als vernietigingskamp geboekstaafd staat, stierven tienduizenden mensen in het getto. In 1942 was het sterftecijfer zo hoog dat de Duitsers zich genoodzaakt zagen een crematorium te bouwen om de vele lichamen te kunnen verwerken. De extreme bevolkingsdichtheid, ondervoeding, ziekte en allerlei soorten mishandeling lagen aan de basis van het hoge sterftecijfer. Waar eerst ongeveer 7 000 Tsjechoslowaken hadden gewoond, moesten nu meer dan 50 000 Joden samenleven. Van de 140 000 bewoners die in de loop der jaren in Theresienstadt verbleven, werden bijna 90 000 slachtoffers verder oostwaarts gedeporteerd naar de vernietigingskampen. Ongeveer 33 000 stierven in het getto zelf.

Een flink deel van de gevangenen in het getto bestond uit geleerden, filosofen, wetenschappers, beeldende kunstenaars en musici, van wie sommigen internationale erkenning genoten. De nazi’s wilden geen slapende honden wakker maken door geresommeerde Joden naar de vernietigingskampen in het oosten te sturen. In een poging om een rookgordijn op te houden voor de westerse geallieerden, prezen de nazi’s het kamp om zijn rijke

Gevangenen in het Kleine Fort door de ogen van Leo Haas, een Duitse grafisch kunstenaar en cartoonist. In 1944 werd hij samen met andere kunstenaars in het getto ervan beschuldigd valse propaganda te hebben verspreid met hun tekeningen over de levensomstandigheden in het getto. Leo Haas was de enige schilder die Theresienstadt en later ook nog Auschwitz overleefde.

Het Grote Fort van Theresienstadt fungeerde vanaf eind 1941 als doorgangskamp annex getto. Daarbovenop diende het een bijzonder doel: het getto werd door de nazi's gepropageerd als een Joodse 'modelstad' in een poging om de geruchten over de ware aard van de deportaties naar het oosten de kop in te drukken.

culturele leven. De aanwezigheid van de Joodse intelligentsia, die een belangrijke bijdrage leverde aan het culturele leven, kwam hen dus nog eens goed van pas ook. De Joodse gemeenschap probeerde voor de kinderen in het getto onderwijs in te richten. Men probeerde dagelijkse lessen te organiseren, maar ook andere activiteiten zoals tekenlessen werden aangeboden. Slechts weinig kinderen die in Theresienstadt verbleven, hebben het kamp overleefd. Duizenden tekeningen, verhalen en gedichten die de Holocaust wél hebben overleefd, vertellen hun verhaal.

Een groep van beeldende kunstenaars, onder wie Bedřich Fritta, Norbert Troller, Leo Haas, Otto Ungar en Petr Kien, maakten in dienst van de SS propagandatekeningen en -grafieken. In hun vrije tijd creëerden ze clandestiene werken die de harde realiteit van het leven in het getto toonden en probeerden ze deze uit het getto te smokkelen. Vele kunstwerken werden pas jaren later herontdekt en vormen onmiskenbaar een belangrijke visuele bron voor historisch onderzoek.

FAMILIALE SOLIDARITEIT

Doorgaans waren de gevangenen niet op de hoogte van de exacte bestemming van mensen die werden weggevoerd. Het eerste transport vanuit Theresienstadt vertrok op 9 januari 1942 naar het getto in Riga. Dit was de enige keer dat de bestemming van de gedeporteerden bekend was; anderen vertrokken eenvoudigweg naar 'het oosten'. De eerste transporten richtten zich voornamelijk op gezonde individuen. Wanneer één lid van een gezin werd geselecteerd voor transport, meldden familieleden

zich meestal vrijwillig aan om hen te vergezellen, wat wordt gezien als een voorbeeld van familiale solidariteit of sociale verwachtingen.

Vanaf juni 1942 interneerde de SS oudere en 'prominente' Joden in Theresienstadt. Om dat mogelijk te maken onder de gewenste omstandigheden, werden de niet-Joodse Tsjechen die in Theresienstadt woonden verdreven, en de stad werd eind juni afgesloten. In mei had het Joodse zelfbestuur de rantsoenen voor ouderen verlaagd om meer voedsel beschikbaar te maken voor arbeiders, kinderen en jongeren als onderdeel van hun strategie om zoveel mogelijk van hen te redden, zodat ze na de oorlog naar Palestina konden emigreren.

In de loop van 1942 arriveerden in totaal meer dan 100 000 gevangenen in Theresienstadt, waardoor de bevolking op 18 september 1942 een hoogtepunt bereikte van 58 491 geïnterneerden. Het aantal sterfgevallen steeg zienderogen; in diezelfde maand stierven maar liefst 3 941 mensen in het getto. Lichamen bleven dagenlang onbegraven liggen. Om overbevolking tegen te gaan, deporteerden de Duitsers in de herfst van 1942 18 000 voornamelijk oudere inwoners in negen transporten. De meeste mensen die in 1942 uit Theresienstadt werden gedeporteerd, werden onmiddellijk gedood, hetzij in de *Operation Reinhard*-vernietigingskampen, hetzij op massale executieplaatsen in de Baltische staten en Wit-Rusland, zoals Kalevi-Liiva, Maly Trostenets en Baranavitsjy. Veel transporten hebben geen bekende overlevenden. De Duitsers selecteerden een klein aantal gezonde jonge mensen voor dwangarbeid. In totaal werden in 1942 42 000 personen, voornamelijk Tsjechische Joden, uit Theresienstadt gedeporteerd, waarvan slechts 356 overlevenden bekend zijn.

‘OPERATIE VERFRAAIING’

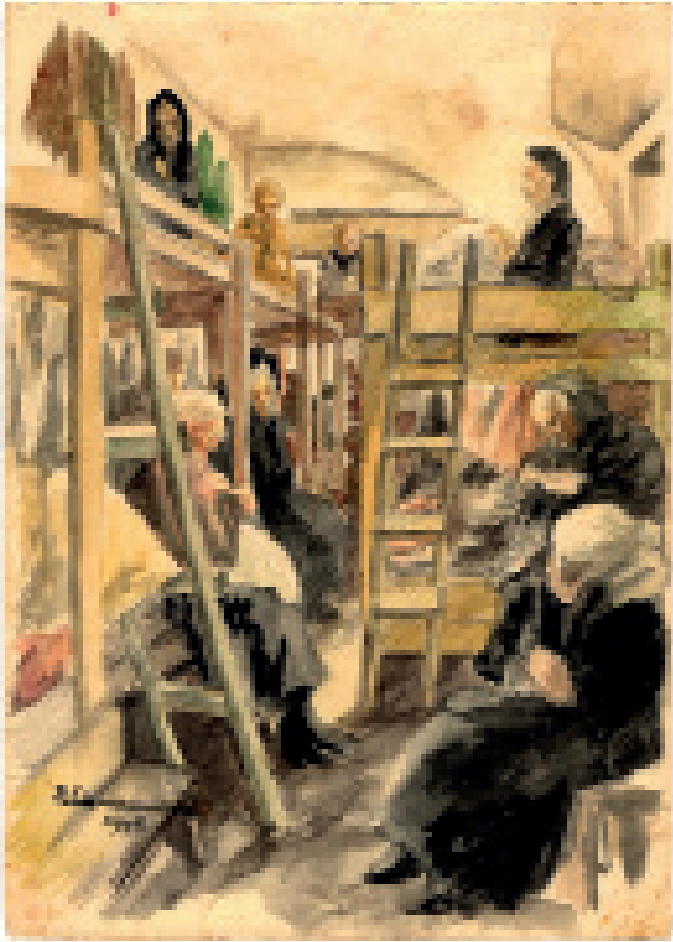
Eind 1943 eiste Koning Christiaan X van Denemarken een inspectie van Theresienstadt om de toestand te beoordelen van 466 Deense Joden die daar in oktober van dat jaar naartoe waren gestuurd. De beoordelingscommissie zou bestaan uit twee Zwitserse afgevaardigden van het Internationale Rode Kruis en twee vertegenwoordigers van de regering van Denemarken. De nazi's stonden deze vertegenwoordigers toe Terezín te bezoeken om geruchten over de vernietigingskampen te weerleggen. Ze deden die toegeving vanuit de overtuiging dat de realiteit gemakkelijk kon verdoezeld worden, op voorwaarde dat zo'n operatie tot in de puntjes werd uitgevoerd.

De nazi's begonnen dus onmiddellijk aan een beruchte verfraaiingscampagne, een list bedoeld om de zorgen van de koning te sussen. Weken van voorbereiding gingen vooraf aan het bezoek. Het gebied werd proper gemaakt met oog voor detail en de nazi's deporteerden veel Joden naar Auschwitz om de schijn van overbevolking in het getto te minimaliseren. De nazi's lieten nepwinkels en cafés bouwen om te suggereren dat de Joden in relatief comfort leefden.

Van meet af aan was het getto overbevolkt. Daar waar ooit 7 000 Tsjechoslowaken hadden gewoond, moesten nu meer dan 50 000 Joden in de meest erbarmelijke omstandigheden samenleven.

Slechts weinig kinderen die in Theresienstadt verbleven, hebben het getto overleefd. Duizenden tekeningen, verhalen en gedichten die de Holocaust wél hebben overleefd, vertellen hun verhaal.

Vrouwen in een overvolle barak, aquarellen op papier geschilderd door Zdenka Eismannová terwijl ze geïnterneerd was in Theresienstadt, 1943. Eismannová werd in september 1943 naar Auschwitz gedeporteerd, waarna nooit nog iets van haar werd vernomen.

‘DIE GEKKE JODEN’

De inspectie vond plaats op 23 juni 1944. De vier functionarissen werden ontvangen door Adolf Eichmann, die zelf werd vergezeld door talloze officieren van het nazihoofdkwartier in Praag en het opperbevel in Berlijn. De Deense Joden die door het Rode Kruis werden bezocht, woonden in pas geverfde kamers, niet meer dan drie per kamer. De vertegenwoordigers van het Rode Kruis kregen een rondleiding volgens een vooraf bepaalde route.

Er was echter iets vreemds aan de hand: de vertegenwoordigers probeerden niet af te wijken van de route die ze bij hun rondleiding moesten volgen van de Duitsers, en ze luisterden braafjes naar de vragen die de Duitsers stelden aan de Joodse bewoners. De enkele keren dat ze zelf vragen stelden aan de gevangenen, werden ze genegeerd. Dat was uiteraard met de gevangenen zo afgesproken, onder zware bedreigingen. Het gegeven was vreemd en had normaliter een alarmbel moeten doen afgaan, maar niet in dit geval. Ondanks het absurde van de situatie en de duidelijke aanwijzingen dat alles in scène gezet was, kreeg het Rode Kruis kennelijk een positieve indruk van de levensomstandigheden in Theresienstadt.

Als onderdeel van de schijnvertoning dwongen de nazi’s componist Rafael Schächter, die met rudimentaire middelen

In de trein, Otto Ungar, 1943. In totaal vertrokken er 63 transporten vanuit Theresienstadt en werden bijna 90 000 mensen naar het oosten gedeporteerd.

een koor had opgericht in het kamp, om een uitvoering van het *Requiem* te geven. Volgens het United States Holocaust Memorial Museum bracht het Rode Kruis ‘een nietszeggend rapport over het bezoek uit, waaruit blijkt dat de vertegenwoordigers werden misleid door de uitgebreide fictie’. Eichmann werd later geciteerd met de opmerking: ‘Die gekke Joden - ze zingen hun eigen requiem.’ Rafael Schächter werd op 16 oktober 1944 gedeporteerd naar Auschwitz en stierf de volgende dag in de gaskamer.

‘DE LAATSTE LOODJES’

De schrijnende levensomstandigheden in Theresienstadt werden aan het einde van de oorlog helemaal onleefbaar door de evacuatietransporten die hier tussen 20 april en 6 mei 1945 arriveerden. De duizenden gevangenen die het getto bereikten vanuit kampen die op het punt stonden bevrijd te worden door de geallieerden, brachten luizen en buiktyfus met zich mee. Velen weigerden desinfectie uit angst te worden vergast. Een epidemie was dan ook onvermijdelijk. Op 8 mei 1945 bereikte het Rode Leger Theresienstadt, het enige nazigetto dat bij de bevrijding nog een aanzienlijk aantal overlevenden telde. Ondanks een strikte quarantaine, opgelegd door de Sovjetautoriteiten om de epidemie in te dammen, stierven alsnog 1 500 gevangenen en tientallen artsen en verpleegsters in de dagen na de bevrijding.

In september 1942 bereikte het bevolkingscijfer in het getto een absoluut hoogtepunt. Het aantal sterfgevallen schoot de hoogte in en lichamen bleven dagenlang onbegraven in de straten liggen.

In 1944 begonnen de nazi's aan 'operatie verfraaiing'. Het getto moest het uitzicht krijgen van een doodnormale stad waar het goed leven was. (Stilstaand beeld uit de propagandafilm *Theresienstadt. Ein Dokumentarfilm aus dem jüdischen Siedlungsgebiet*).

De nazi's lieten zelfs nepwinkels en cafés bouwen om te suggereren dat de Joden in relatief comfort leefden. (Stilstaande beelden uit de propagandafilm *Theresienstadt. Ein Dokumentarfilm aus dem jüdischen Siedlungsgebiet*).

Het vestingstadje Terezín is vandaag een plaats van herinnering en educatie. Verschillende tentoonstellingen en herdenkingsmonumenten vormen samen met het Kleine Fort het 'Terezín Memoriaal'. Het Getto Museum bevindt zich in een voormalig schoolgebouw. De 'Maagdenburgbarakken', waar de administratieve zetel van het Joodse zelfbestuur was gevestigd, werden gerestaureerd. Hier vindt men tentoonstellingen die gewijd zijn aan de artistieke en culturele activiteiten in het getto. Net buiten de omwallingen van het voormalige getto ligt de Joodse begraafplaats en het crematorium met zijn gasovens en een autopsieruimte.

De 'Nationale Begraafplaats van Terezín' werd na de bevrijding aangelegd om de meer dan 10 000 lichamen die werden opgegraven en geborgen een laatste rustplaats te geven. Minder dan 1 200 van hen liggen in een individueel gemarkeerd graf. De overgrote meerderheid kon niet worden geïdentificeerd. Een groot houten kruis enerzijds en een davidsster anderzijds symboliseren de verbondenheid in de dood van de verschillende religies.

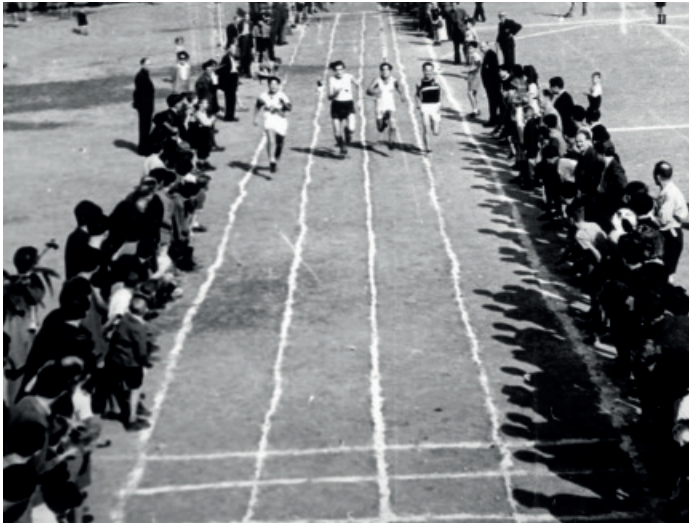

Het Kleine Fort van Theresienstadt verwelkomt zijn bezoekers nog steeds met de bekende nazislogan 'Arbeit macht frei'. Het biedt onderdak aan een aantal permanente tentoonstellingen die de geschiedenis van de vestingplaats vertellen vanaf de bouw ervan in de 18de eeuw.

HET ‘GESCHENK’ VAN DE FÜHRER

Na het succesvolle gebruik van Theresienstadt als vermeend modelinterneringskamp tijdens het bezoek van het Rode Kruis, besloten de nazi’s daar een propaganda-film te maken. Deze werd geregisseerd door de Joodse gevangene Kurt Gerron, een ervaren regisseur en acteur. De opnames vonden plaats in augustus en september 1944. De film was bedoeld om te laten zien hoe goed de Joden leefden onder de vermeend welwillende bescherming van het Derde Rijk. In de media werd vaak de titel *De Führer schenkt de Joden een stad* aan de film gegeven, maar de officiële titel luidde *Theresienstadt. Ein Dokumentarfilm aus dem jüdischen Siedlungsgebiet* (“Theresienstadt. Een documentaire uit het Joodse woongebied”).

De gevangenen die nog in goede gezondheid verkeerden en er niet al te ondervoed uitzagen, werden als acteurs ingezet. Zij moesten doen alsof ze een doodnormaal leven konden leiden in een gewone stad met winkels, cafés, scholen en culturele activiteiten. Omdat de film pas tegen het einde van de oorlog was voltooid, werd hij nooit zoals bedoeld verspreid, hoewel er toch enkele vertoningen plaatsvonden. Het grootste deel van de film is vernietigd, maar een weinig beeldmateriaal heeft het overleefd. Na de laatste opnamedag werden de meeste acteurs en de regisseur gedeporteerd naar Auschwitz. Gerron werd op 28 oktober 1944 vermoord in de gaskamer.

De nazi’s waren meesters in het brengen van wat we nu ‘fake news’ zouden noemen. Artificiële intelligentie hadden ze niet nodig. Enkel een camera, een regisseur en een aantal gewillige slachtoffers die onder dwang de rol van hun leven moesten spelen. En zo werd Theresienstadt plots omgetoverd tot een stad waar het goed was om te leven. Een plek waar er weliswaar moest worden gewerkt, maar waar er ook voldoende tijd en ruimte was voor ontspanning: een potje schaakspelen, of liever een kaartspelletje? Aan cultuur en sport eveneens geen gebrek. Of gewoon luilekker in de zon een boekje lezen? Alles kon en mocht...

TREBLINKA: HET TOPPUNT VAN DE NAZIBARBARSEHEID

In het dunbevolkte noordoosten van het ‘Generaal-gouvernement’, langs de weg Warschau-Bialystok en op enkele kilometers van het Poolse dorp Treblinka, werd vanaf juli 1942 een nieuw hoofdstuk geschreven in de gruwelijke geschiedenis van de Holocaust. Honderdduizenden Poolse Joden werden vanuit de getto’s van Warschau, Radom en Bialystok per trein in beestenwagens aangevoerd en onmiddellijk bij aankomst vergast. Dit betekende een nieuw dieptepunt van de door de nazi’s aangestuurde menselijke wreedheid.

Op deze desolate plek ergens in het noordoosten van Polen werd tussen 1942 en 1943 een van de gruwelijkste hoofdstukken in de geschiedenis van de Holocaust geschreven.

Op 22 juli 1942 was de bouw van Treblinka II voltooid. Reeds een dag later arriveerden de eerste transporten. Vanuit de getto's werden tussen 700 000 en 900 000 Joden in goederenwagens aangevoerd en bij aankomst onmiddellijk vergast.

In november 1941 ging in de buurt van het dorp Treblinka een straffkamp open waar zowel Joden als Polen werden opgesloten. De gevangenen werden voornamelijk ingezet bij de ontginning van de nabijgelegen steengroeve, die het Duitse militaire apparaat van de nodige bouwmaterialen moest voorzien voor de aanleg van wegen. Doorgaans verbleven er tussen de 1 000 en 2 000 gevangenen in het kamp. Maar ook hier eiste het nietsontziende kampregime een zware tol en was het sterftecijfer zeer hoog. In de loop van de drie jaar dat het kamp operationeel was, verbleven er om en bij 20 000 gedetineerden. Minstens de helft daarvan stierf ten gevolge van honger, ziekten, mishandeling en executies.

Hoe onmenselijk de levensomstandigheden in het straffkamp ook waren, de geschiedenis van Treblinka I, zoals het later werd

genoemd, verbleekt bij wat zich vanaf juli 1942 op luttele kilometers ten zuiden van het kamp afspeelde.

In de herfst van 1941 had Himmler het licht op groen gezet voor *Aktion Reinhard* (Operatie Reinhard), een geheim plan om de Joodse bevolking in het Generaal-gouvernement uit te roeien. In dit oostelijke gedeelte van Polen waren sinds het begin van de oorlog meer dan 3 miljoen Joden bijeengedreven, voornamelijk in de door de nazi's afgebakende getto's. Om de doelstelling van Aktion Reinhard te verwezenlijken werd besloten om drie uitroeiingskampen te bouwen in Belzec, Sobibor en Treblinka.

Na Belzec en Sobibor ging einde mei 1942 de bouw van Treblinka II van start. De locatie van het kamp, een dorre en onvruchtbare streek, was uitermate geschikt voor het beoogde doel. Het kamp lag zeer centraal ten opzichte van de grootste Joodse getto's, voldoende afgelegen, maar tegelijkertijd goed bereikbaar dankzij een spoorwegnetwerk dat grote steden zoals Warschau en Bialystok met elkaar verbond. Op 22 juli 1942 was de bouw van Treblinka II voltooid. Reeds een dag later begonnen de gaskamers aan hun gruwelijke opdracht.

Treblinka II was opgedeeld in drie zones. Er was het residentiële en administratieve gedeelte waar zich de kantoren en accommodatie voor de SS-officieren en kampbewakers bevonden. Binnen deze zone bevond zich een door een omheining afgescheiden gedeelte met barakken voor Joodse gevangenen, door de Duitsers *Wohnlager* genoemd. Er verbleven steeds om en bij 1 000 gevangenen in Treblinka II. Zij waren nodig om de dagdagelijkse werking van het kamp mogelijk te maken. De roulatie onder deze ‘uitverkorenen’ was hoog. Wanneer iemand te ziek of te zwak werd om te werken, werd hij of zij naar de gaskamers gestuurd en vervangen door een nieuwkomer. Een aantal onder hen werd in de werkplaatsen tewerkgesteld, maar de meesten waren nodig om het op industriële principes gestoelde moordproces vlot te laten verlopen.

De tweede zone, de *Auffanglager*, was de plek waar de transporten met de gedeporteerden arriveerden. In het derde gedeelte, de *Totenlager*, bevonden zich de gaskamers, de massagraven en de verbrandingskuilen voor het cremeren van de lijken. Aanvankelijk werden de lichamen in massagraven begraven, maar vanaf maart 1943 werd overgeschakeld naar het cremeren van de dode lichamen. Aan de basis hiervan lag operatie *Sonderaktion 1005*, die in juni 1942 in het grootste geheim was opgestart om de bewijzen van de massamoorden te laten verdwijnen, in eerste instantie in de vernietigingskampen van Aktion Reinhard. Maar de operatie werd later ook uitgebreid naar andere kampen. Binnen deze context moesten ook de reeds begraven lichamen worden opgegraven en verbrand. De Totenlager was verbonden met de Auffanglager door een smal en kronkelig pad dat bekend stond als de ‘*Schlauch*’ (pijp), waarlangs de Joden naar de gaskamers werden gedreven. Dit gedeelte was extra afgeschermd van de rest van het kamp door een aarden wal. Heel het kamp was trouwens omheind met een 2,5 meter hoge dubbele prikkeldraadomheining waartussen dennentakken waren geweven, zodat niemand ook maar een blik kon werpen op wat er zich werkelijk in het kamp afspeelde.

TREBLINKA Vernietigingskamp

- Wachthuis
- Hoofdkwartier en woongedeelte commandant
- Woongedeelte Oekraïense wachten
- Zoo
- Gebouw voor het sorteren van goud en waardevolle voorwerpen
- SS-faciliteiten barbier, dokter, tandarts
- Barakken voor de plaatselijke staf
- Leefgedeelte SS en wapenkamer
- Kledingmagazijn
- Bakkerij
- Barakken voor mannelijke gevangenen
- Stallen en natuurgebied voor vee
- Latrine
- Benzinestation
- Garage
- Kolenmagazijn
- Barak voor ontkleding vrouwen, afgifte van waardevolle voorwerpen en hoofdscheren
- Ontkleedbarak voor mannen
- Magazijn voor gesorteerde bezittingen van slachtoffers (vermoed als treinstation)
- Barakken met gesorteerde bezittingen van slachtoffers
- Latrine
- Executiesite voor zieke en oudere gevangenen (vermoed als hospitaal)
- Gravkuilen voor gevangenen die stierven tijdens transport
- Nieuwe gaskamers
- Oude gaskamers
- Crematiefaciliteit
- Barakken voor gevangenen **‘Der Schlachthof’** - De weg naar de gaskamers

Een plattegrond van het voormalige kamp zoals het op basis van archeologisch onderzoek en een handvol ooggetuigenissen kon worden gereconstrueerd.

CAMOUFLAGE

Net als Belzec en Sobibor was ook Treblinka een echte moord-fabriek in de letterlijke zin van het woord. Het proces vanaf de aankomst van de trein tot aan het verbranden van de lichamen vertoonde de kenmerken van een goed geoliede industriële assemblagelijijn. Vanuit het nabije spoorwegnetwerk was een spoorlijn aangelegd tot aan het kamp. Naast het perron stond een stationnetje dat niets meer was dan een camouflage om de gedeporteerden rustig te houden en hen te doen geloven dat ze een doorgangskamp hadden bereikt. Achter de gevel was er immers niets. De gevangenen kregen te horen dat ze van hieruit op transport zouden worden gezet naar een werkkamp verder naar het oosten. Het liep helaas anders. Direct na aankomst werden de gevangenen richting gaskamers geleid. In het begin waren er drie gaskamers in bedrijf, maar in augustus en september 1942 werden nog eens tien gaskamers bijgebouwd, met een veel grotere capaciteit. Ze waren via buizen verbonden met een dieselmotor. In Treblinka, net als in Belzec en Sobibor, stierven de mensen aan koolstofdioxidevergiftiging.

De eerste transporten naar Treblinka vertrokken vanuit het getto van Warschau. Op twee maanden tijd werden van hieruit 265 000 Joden gedeporteerd en vergast. Dit hallucinante cijfer was nog maar een begin. Uit het getto van Radom ‘verdwenen’ 346 000 Joden richting Treblinka. Het getto van Bialystok was goed voor meer dan 110 000 aangeleverde slachtoffers en vanuit Lublin werden om en bij 33 000 Joden gedeporteerd.

Velen overleefden zelfs het transport niet in de overbevolkte beestenwagens en stierven onderweg door uitputting, dorst of verstikking. In totaal zouden tussen de 700 000 en de 900 000 Joden uit het Generaal-gouvernement in Treblinka de dood vinden. Een juist aantal is onmogelijk vast te stellen omdat de gevangenen niet werden geregistreerd bij aankomst, maar zo snel mogelijk werden ‘verwerkt’. Onderzoekers kunnen zich dus enkel wagen aan voorzichtige schattingen gebaseerd op enkele parameters, zoals het aantal personen dat tijdens een transport kon worden vervoerd, de frequentie van de transporten en de capaciteit van de gaskamers.

Na september 1942 werden ook Joden uit andere delen van Polen en andere Europese landen aangevoerd. Roma en Polen ontsnapten evenmin aan de vernietigingsdrang van de nazi’s.

‘ZIEKENBOEG’ VAN HET RODE KRUIS

De mannen, vrouwen en kinderen die verzwakt uit de trein waren gekomen, kregen een andere ‘behandeling’, zodat zij het vlotte verloop van het ‘productieproces’ niet zouden verstoren. Zij werden naar het *Lazaret* gebracht, een zogezegde ziekenboeg waar de vlag van het Rode Kruis wapperde als camouflage. In de wachtkamer was een deur met daarop de vermelding ‘consultatiekamer’. Achter die deur was er echter een binnenplaats met een kuil in het midden. De ongelukkigen werden op hun knieën gedwongen en met een nekschot afgemaakt.

Voor alle anderen verliep het proces lichtjes anders. De mannen werden van de vrouwen en kinderen gescheiden. Elk

Het nep-stationnetje met opschriften en al moest dienen om de massa rustig te houden zodat de te doorlopen procedure vlotjes kon worden afgewerkt.

van hen moest zich helemaal ontkleden en alle bezittingen achterlaten. Voor ze in de gaskamers werden gedreven, werden de hoofden van de vrouwen kaalgeschoren. Het SS-garnizoen en de Oekraïense bewakers lieten zich bijstaan door gevangenen die uit voorgaande transporten waren geselecteerd. Zij werden ingedeeld in verschillende eenheden met elk een specifieke taak: de treinwagons lossen bij aankomst, de treinstellen schoonmaken, de nieuwkomers helpen bij het ontkleden, ze kaalscheren en desinfecteren, en hun waardevolle voorwerpen verzamelen en sorteren. Deze gevangenen kregen de kleur van hun eenheid opgespeld, zodat de gedeporteerden zich niet ongemerkt onder hen konden mengen.

Anderen werden onderverdeeld bij het *Sonderkommando*, Joodse gevangenen die onder dwang rechtstreeks bij het moordproces betrokken waren. Ze haalden de lijken uit de gaskamers, rukten gouden tanden uit, verbrandden de lijken op brandstapels en begroeven de assen. Als verblijf hadden ze een aparte barak in de Totenlager. Ze kregen de belofte dat ze in leven zouden blijven, maar werden regelmatig mee vergast en vervangen door anderen om de geheimhouding van de massamoorden niet in het gedrang te brengen.

 Franciszek Zabęcki (de man aan de telefoon) die vóór de oorlog spoorwegbeambte was geweest, werd kort na de invasie van Polen krijgsgevangen genomen. Na een tijdje als dwangarbeider te hebben gewerkt, stelde de Duitse bezetter hem in 1941 tewerk als stationschef in het dorp Treblinka. Zabęcki sloot zich in het geheim aan bij het Poolse verzet. Hij hield minutieus aantekeningen bij van de Holocausttreinen en wist de hand te leggen op een partij vrachtbrieven van de *Deutsche Reichsbahn* (de Duitse Spoorwegen). Deze documenten bewezen zwart op wit dat de goederenwagons leeg terugkeerden uit het vernietigingskamp.

DE OPSTAND

Naast de kampcommandant bestond het personeel uit 30 tot 40 Duitsers en Oostenrijkers die leidinggevende functies bekleedden. Zij werden bijgestaan door 90 tot 150 bewakers die hun training hadden gekregen in het Trawniki-kamp. Dit waren Oekraïense burgers of Sovjetkrijgsgevangenen die met een zekere dood voor ogen hadden gekozen voor deze uitweg.

Aanvankelijk wisten de Joden niet wat hen te wachten stond. De niet-Poolse Joden gingen achteloos de gaskamers in. Maar tijdens hun verblijf in het getto van Warschau kwamen veel Joden erachter dat ze naar Treblinka gevoerd en vergast zouden worden. Dat was trouwens een van de redenen waarom de opstand in het getto uitbrak. Ook in Treblinka zouden de gevangenen zich verzetten tegen de schijnbaar onafwendbare dood.

De opstand in het kamp, gepland vanaf april 1943, begon op 2 augustus 1943. De gevangenen namen wapens en granaten mee uit een opslagruimte waarvoor ze een sleutel hadden gemaakt. Ze slaagden erin het gebouw waarin de Duitsers en Oekraïners woonden in brand te steken, en geleidelijk vatten grote delen van het kamp vlam. De gevangenen probeerden over de prikkeldraadversperringen te klimmen, maar velen van hen werden neergeschoten vanuit de wachttorens. Anderen slaagden erin te vluchten naar de moerassige bossen. Men gaat ervan uit dat 200 gevangenen wisten te ontsnappen en dat maximaal een honderdtal van hen de oorlog zou overleven.

De opstand had aanzienlijke schade aangericht, maar de gaskamers waren intact gebleven. Hoewel de transporten aanzienlijk verminderden in aantal en in omvang, bleven de gaskamers operationeel tot einde augustus 1943.

Er werd een *Restkommando* gevormd met een dertigtal gevangenen om het volledige kamp te ontmantelen en af te breken. Alle bewijzen van de activiteiten die in het kamp hadden plaatsgevonden, moesten van de aardbodem verdwijnen. Dit werk duurde tot 17 november 1943. Daarna werden ook zij doodgeschoten. Intussen was in oktober 1943 een officieel

Franciszek Zabęcki nam deze clandestiene foto van het brandende kamp tijdens de opstand op 2 augustus 1942.

‘Wat overbleef’, zo schreef de Sovjetoorlogscorrespondent Vasili Grossman in zijn boek *De hel van Treblinka*, ‘waren kleine stukjes bot in de grond, menselijke tanden, stukjes papier en textiel, serviesscherven, scheermessen, verroeste potten en pannen, kopjes van allerlei grootte, vervormde schoenen en plukken mensenhaar’.

reerden dat onder de velden vol bloeiende lupines gruwelijke verhalen verscholen lagen, klaar om te worden onthuld.

‘Wat overbleef’, zo schreef de Sovjetoorlogscorrespondent Vasili Grossman in zijn boek *De hel van Treblinka*, ‘waren kleine stukjes bot in de grond, menselijke tanden, stukjes papier en textiel, serviesscherven, scheermessen, verroeste potten en pannen, kopjes van allerlei grootte, vervormde schoenen en plukken mensenhaar. De weg naar het kamp had een gitzwarte kleur. Tot halverwege 1944 hadden de gevangenen regelmatig menselijke asresten (tot 20 karren per dag) langs de weg over een afstand van 2 km in de richting van Treblinka I uitgestrooid. Toen de oorlog eindigde, begonnen verarmde en uitgehongerde plaatselijke bewoners langs de Zwarte Weg (zoals ze die noemden) te lopen op zoek naar gesmolten klompjes goud om brood te kopen’.

Het eerste decennium na de oorlog deed het pas geïnstalleerde Sovjetregime weinig inspanningen om mogelijke bewijzen van de massamoorden te vrijwaren van de vergetelheid, noch werden er initiatieven genomen om de herinnering aan de doden van Treblinka levend te houden. Pas vanaf 1958 werd besloten om de plaats waar het kamp had gestaan als herdenkingssite in te richten. De grenzen van het voormalige vernietigingskamp werden gemarkeerd met enorme stenen van twee meter hoog. Daar waar ooit de poort stond, werden twee betonnen blokken neergezet. Van hieruit

DE ZWARTE WEG

Op 16 augustus 1944 bereikten Sovjettroepen de plek waar honderdduizenden mensen het leven hadden gelaten. Ze troffen een lege boerderij aan - ‘boer’ Strebel had inmiddels het hazenpad gekozen. De tactiek van de verschroeide aarde ten spijt, waren de Duitsers er toch niet in geslaagd om hun misdaden volledig te verdoezelen. Minuscule, maar onmiskenbare sporen sugge-

Het monument dat door de Poolse beeldhouwer Franciszek Duszeńko is ontworpen, is een verwijzing naar de Klaagmuur in Jeruzalem. Vóór het monument staat een granieten blok met de inscriptie: *Nooit meer* in het Pools, Hebreeuws, Jiddisch, Russisch, Engels, Frans en Duits.

De symbolische begraafplaats op de site van het voormalige uitroeiingskamp. 17 000 stenen op een open veld, monument als ode aan de slachtoffers van Treblinka en de 17 000 steden of dorpen die minstens één slachtoffer leverden aan het kamp.

werd een pad aangelegd naar de helling waar een monument oprijst dat door de Poolse beeldhouwer Franciszek Duszeńko is ontworpen. De granieten blokken, een verwijzing naar de Klaagmuur in Jeruzalem, lijken doormidden gespleten. Bovenop ontvouwt zich een paddenstoelvormig blok met abstracte reliëfs en Joodse symbolen. Het monument vervult de rol van een tombe voor allen die hier stierven. Voor het monument staat een granieten blok met de inscriptie: *Nooit meer* in het Pools, Hebreeuws, Jiddisch, Russisch, Engels, Frans en Duits.

Achter deze symbolische tombe bevindt zich een rechthoekige kuil opgevuld met zwart basalt. Rondom de rechthoek staan een aantal olielampen die, als ze branden, het beeld oproepen van de stapels lichamen die werden verbrand. Verspreid over het uitgestrekte terrein van 22 000 m² bevinden zich 17 000 stenen van verschillende groottes. Zij staan symbool voor Joodse graf-

Een rechthoekige kuil, opgevuld met zwart basalt en rondom een aantal olielampen, staat symbool voor de brandstapels waarop de lijken werden verbrand.

stenen. Tweehonderdenzestien daarvan dragen de namen van de steden en dorpen van waaruit Joden naar Treblinka werden afgevoerd om er te sterven.

Door de keuze voor beton en graniet overheersen grijze tonen op de herdenkingssite. Een bewuste keuze om de herinnering aan de assen van de honderdduizenden slachtoffers levend te houden.

Sinds 2007 heeft een team van forensische archeologen, onder leiding van dr. Caroline Sturdy Colls, de locaties van zowel het voormalige vernietigings- als werkkamp Treblinka onderzocht. Religieuze en ethische overwegingen stonden centraal bij het archeologisch onderzoeksproject. Het team hanteerde een unieke, overwegend niet-invasieve aanpak en maakte het alsnog mogelijk een nauwkeuriger beeld van de kampen uit te tekenen. De gaskamers, massagraven en een groot aantal voorwerpen konden worden gelokaliseerd.

Een monument dat een spoorweg uitbeeldt, houdt de herinnering aan de slachtoffers van Treblinka levend.

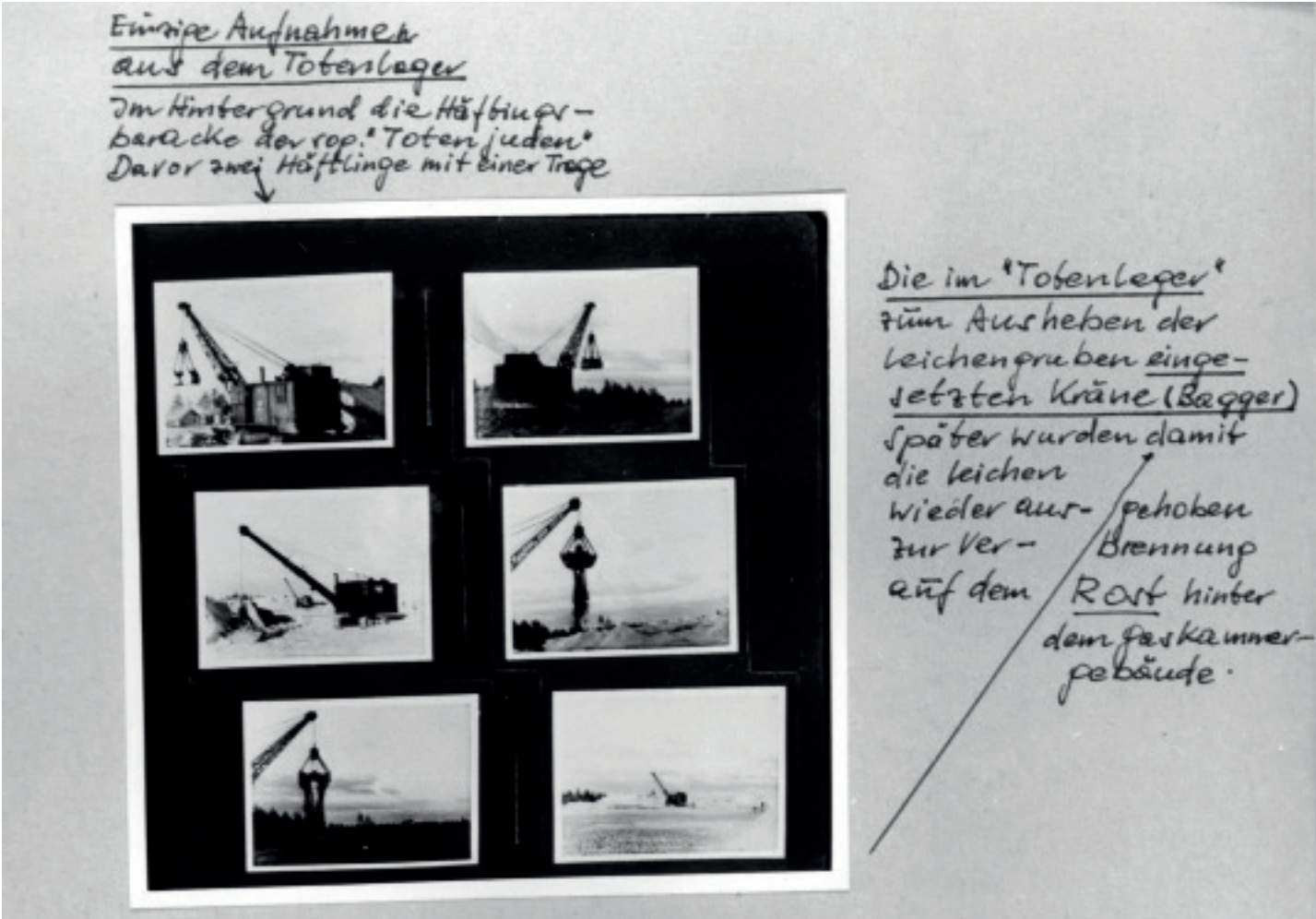
‘MOOIE JAREN’, DOOR DE LENS VAN DE DADERS

Na de bevrijding nam Kurt Franz, de laatste commandant van Treblinka, zijn vooroorlogse burgerlijke leven weer op, en dit gedurende meer dan tien jaar. Pas in 1959 werd hij gearresteerd. Tijdens een huiszoeking vond men bij hem een fotoalbum met foto's uit zijn tijd in Treblinka. Het album was getiteld *Schöne Zeiten* ('Mooie jaren') en werd als bewijslast aangevoerd tijdens de Treblinka-processen in de jaren 1964-65. Franz werd veroordeeld tot levenslang, maar kwam in 1993 vrij om medische redenen. Hij stierf vijf jaar later in Wuppertal.

'Mooie Jaren', kan het nog cynischer? In het album treffen we geen foto's van uitgemergelde lichamen of naakte mensen, noch van lijken opgestapeld in afwachting van een massagraf of brandstapel. Integendeel, we zien de SS-mannen aan het werk op de graafmachines of 's avonds ontspannen en genietend van de vrije tijd na gedane arbeid. En hoe vertederend de diertjes in de kleine zoo van het kamp. Of de hond Barry, die maar wat graag voor fotomodel speelt. Het is hem niet aan te zien dat hij

op bevel van zijn sadistische meester kon veranderen in een moordlustig beest dat gevangenen aanviel en beet waar hij ze maar te pakken kon krijgen. Het commando waarop Barry reageerde was *Mensch, fass den Hund* ('Man, pak de hond') waarbij de rollen omgedraaid waren: in dit geval was Barry de man en de geviseerde gevangene de hond. Het was de favoriete manier van Franz om gevangenen te ontmenselijken.

Het Kurt Franz-album is een van de zeldzame tijdsdocumenten die het bestaan van Treblinka bewijzen en documenteren. *Aktion Reinhard* gebeurde in het grootste geheim. De betrokken kampen werden na beëindiging van de operatie volledig ontmanteld, de bewijzen van de massamoorden vernietigd en ooggetuigen waren er bijna niet. De foto's in het album leveren dan wel geen direct bewijs van de deportaties en de vergassingen, maar bepaalde details tonen dat er wel degelijk activiteiten plaatsvonden die indirect gelinkt kunnen worden aan de massamoorden.

Een pagina uit het fotoalbum met zes foto's van de graafmachines die met hun gulzige monden grote grafkuilen graven. In een latere fase zouden ze worden ingezet om de stoffelijke resten terug op te graven en af te voeren naar de verbrandingskuilen. Op de achtergrond van de foto links bovenaan ziet men de houten barakken waar de Joden werden ondergebracht die waren uitgezocht om te helpen bij het uitroeiingsproces.

Kurt Franz tijdens zijn tijd in Treblinka. Hij poseert breed glimlachend voor de lens. Naast hem staat zijn jongere broer, die soldaat was bij de Luftwaffe.

Een van de bewoners van de kleine menagerie.

Barry de hond of de man, naargelang vanuit wiens perspectief je naar hem kijkt...

KAMP VUGHT: DE GRIMMIGE PRAKTIJK VAN EEN MODELKAMP

Kamp Vught moest fungeren als ‘modelkamp’. Qua opzet, uitvoering en grootte was het te vergelijken met concentratiekamp Dachau. De ligging van het kamp was mede bepaald door de nabijheid van ’s-Hertogenbosch, reden waarom het kamp door de Duitsers werd aangeduid als *Konzentrationslager Herzogenbusch*.

Nederlandse Joden staan met hun bagage op het perron van station Vught, in afwachting van transport naar Kamp Westerbork. Deze aangrijpende foto is afkomstig uit het album *Zur Erinnerung an meine Dienstzeit* van een Duitse soldaat en is een van de zeldzame afbeeldingen die het transport van Joodse gevangenen vanaf station Vught documenteren. Tot voor kort waren er nauwelijks foto's bekend van gevangenen bij hun vertrek vanaf het station. Dit transport met in totaal 1 250 mensen vertrok uit Vught op 23 mei 1943. Vanuit Kamp Westerbork vertrok twee dagen later een deportatietrein naar Sobibor, waar hen het tragische lot van de gaskamer wachtte.

Zicht op de prikkeldraadomheining, de wachttorens en de gracht die het kamp hermetisch afsloten van de buitenwereld.

EEN SS-CONCENTRATIEKAMP

Kamp Vught stond onder beheer van de SS en werd aangestuurd vanuit Berlin, in tegenstelling tot de andere Nederlandse kampen (waar overigens vaak wel SS'ers werkten, zoals in Kamp Amersfoort). Het was het enige officiële SS-concentratiekamp buiten de toenmalige rijksgrenzen van het Duitse rijk. De wachttorens langs het met een gracht en dubbel prikkeldraad omheinde kamp werden voor het merendeel met Nederlandse SS'ers bemand. Tijdens de oorlog had Kamp Vught drie commandanten: *SS-Hauptsturmführer* Karl Chmielewski vanaf januari 1943 tijdens de eerste maanden van het kamp, *SS-Sturm-bannführer* Adam Grünewald van oktober 1943 tot januari 1944 en *SS-Sturm-bannführer* Hans Hüttig van februari 1944 tot de ontruiming van het kamp.

AANKOMST IN EEN KAMP IN AANBOUW

De eerste gevangenen kwamen aan in een kamp dat niet af was. Een keuken ontbrak nog en het water was niet gezuiverd. Ruim honderdveertig mensen, onder wie tientallen Joodse kinderen, stierven begin 1943 onder deze omstandigheden. De situatie verbeterde langzaam. Gevangenen moesten zelf het kamp draaiend houden. Daarnaast werden zij in werkplaatsen ingezet voor de Duitse oorlogsindustrie. Het werk in Kamp Vught varieerde van slopend tot geestdodend.

Alle dagen van de week moest er gewerkt worden, behalve op zondagmiddag. De gevangenen werden getreiterd door langdurige appels, strafexercities en strafcorvees. Er was geen enkele vorm van privacy. Dag in dag uit bevond men zich te midden van honderden andere gevangenen. In een woonbarak waren gemiddeld 480 mensen ondergebracht, dit kwam neer op 240 mensen per slaapzaal. Zij moesten hun behoeften doen in niet van elkaar afgescheiden latrines.

Op allerlei manieren probeerden de gevangenen het kamp leven draaglijk te maken. Met kunst, creativiteit, of met muziek. Gevangenen bedachten spelletjes, er was een kleine bibliotheek. En als er iemand jarig was, werd dat zo goed mogelijk gevierd. Ook geloof en saamenhorigheid gaven veel gevangenen de veerkracht die ze nodig hadden.

PHILIPS-KOMMANDO

Kamp Vught telde verschillende werkplaatsen en buitencommando's waar moest worden gewerkt. Gevangenen hielden zich onder meer bezig met het verwerken van lompen en schroot, de fabricage van bont en textielproducten, maar ook van gasmaskers.

Een belangrijke werkplaats in het kamp was het *Philips-Kommando*, opgericht begin 1943. Het Eindhovenense bedrijf Philips zette onder druk van de bezetter gevangenen aan het werk. Zij soldeerden bijvoorbeeld radio's en maakten knijpkatten. De directie van Philips werkte pas na lange aarzeling mee aan de werkplaats en slaagde erin de situatie van de tewerkgestelden aanzienlijk te verbeteren en Joden voor langere tijd van deportatie te vrijwaren. De fabriek had ook een eigen maaltijdaanvulling die bekend kwam te staan als *Philipprak*.

Bij de bevrijding troffen de geallieerden deze verbrandingsoven aan in Kamp Vught. Op de voorgrond liggen menselijke resten en assen.

Het SOBU (Speciale Opdrachten Bureau) was de werkplaats voor Joodse medewerkers op het fabrieksterrein van Philips in Eindhoven. De werknemers van het SOBU werden uiteindelijk naar het Philips-Kommando in Kamp Vught (in het voorjaar van 1943 opgericht) gebracht.

tot grote verontwaardiging. Met gevolgen voor de kampleiding: kampcommandant Grünewald en een aantal medeverantwoordelijken moesten voor de krijgsraad komen. Grünewald werd uiteindelijk overgeplaatst naar het Oostfront, waar hij sneuvelde.

BELGISCHE GEVANGENEN

Naast Nederlanders verbleven er gevangenen met allerlei andere nationaliteiten in Kamp Vught, in het bijzonder circa 1 200 Belgen. Zij waren over het algemeen als *Schutzhaftlinge* uit de overbevolkte Belgische gevangnissen en Fort Breendonk naar Kamp Vught gebracht. In september en oktober 1943 werden enkele tientallen in België ter dood veroordeelde gevangenen in Kamp Vught aan een galg terechtgesteld. Het ‘Monument voor Belgische gevangenen’ nabij het station in Vught is opgericht ter nagedachtenis aan hun verblijf in het kamp.

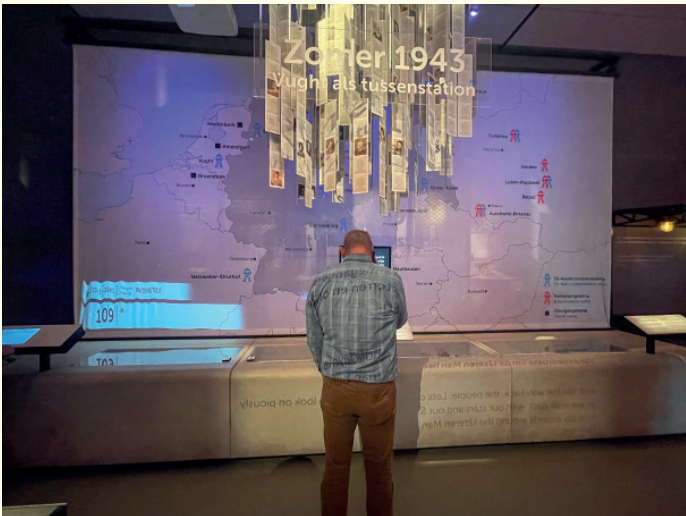
TUSSEN HOOP EN VREES

Vanaf het voorjaar van 1944 was duidelijk dat de oorlog voor nazi-Duitsland niet goed zou aflopen. De spanning bij de kampleiding en bewakers nam toe. Het leven in Kamp Vught verhardde. Veel gevangenen leefden tussen hoop en vrees. Na de invasie in Normandië begin juni gaf Berlijn het bevel: verdachte gevangenen konden zonder proces worden geëxecuteerd. SS’ers schoten in zo’n drie maanden tijd minstens 329 mannen dood op de fusilladeplaats buiten het kamp. Duizenden andere gevangenen werden vlak voor de bevrijding op transport gesteld naar concentratiekampen in Duitsland. Velen vonden daar alsnog de dood.

Begin september 1944 vonden de laatste transporten plaats. Bewakers gingen mee of sloegen op de vlucht. En dan was het kamp ontruimd, op een paar honderd gijzelaars na. Ook zij werden al snel vrijgelaten. Toen Schotse soldaten het kamp op 27 oktober 1944 bereikten, was het er stil en leeg.

HERINNERINGSCENTRUM

Na de bevrijding werd Kamp Vught gebruikt als opvangkamp voor Duitse burgerevacués afkomstig uit de grensstreek aan het front en gedurende langere tijd als interneringskamp voor Nederlandse collaborateurs. Daarna vestigden de ministeries

Nationaal Monument Kamp Vught wil een wezenlijke bijdrage leveren aan het morele bewustzijn in de samenleving door de herinnering levend te houden aan concentratiekamp Vught en de lotgevallen van degenen die (ook na de oorlog) met deze plek verbonden raakten. Daarnaast wordt ernaar gestreefd om duidelijk te maken wat de actuele betekenis is van de (im)materiële getuigenissen en wat de verbinding is met de vraagstukken van deze tijd. Dit alles onder het motto: herdenken is nadenken.

van Defensie en Justitie respectievelijk kazernes en een gevangenis op het voormalige kampterrein en werd een deel ingericht als woonoord voor Molukse ex-militairen (van het KNIL = Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger) en hun gezinnen.

De herinnering aan voormalig Kamp Vught leek langzaam te vervagen, tot in de jaren 1980 een aantal oud-gevangenen zich roerde. Dit leidde in 1986 tot de oprichting van een stichting door de Gemeente Vught en de komst van een herinneringscentrum, op 18 april 1990 geopend door koningin Beatrix.

In de eerste jaren, toen het terrein nog maar de helft besloeg van de huidige oppervlakte, was het pionieren met beperkte middelen. De vaste expositie was opgesteld in een veredelde bouwkeet. Vanwege ruimtegebrek deed een deel van het authentieke crematorium dienst als kantoor. Toch werd veel bereikt met de nodige creativiteit, inzet van vrijwilligers en hulp van de Vriendenkring, opgericht door een aantal oud-gevangenen. In deze jaren werd het fundament gelegd voor de toekomst.

NATIONAAL MONUMENT KAMP VUGHT

Op 25 oktober 2002 werd het geheel vernieuwde en uitgebreide Nationaal Monument Kamp Vught geopend door prins Bernhard, die naast de hoofdingang een eikenboom plantte. De verbouwing was noodzakelijk omdat het herinneringscentrum in de jaren 1990 uit zijn voegen was gegroeid: van 7 000 bezoekers in 1991 tot bijna 30 000 aan het einde van het decennium.

In 2019 volgde een nieuwe ingrijpende verbouwing. Zo werd de vaste expositie van A tot Z vernieuwd en uitgebreid. Ook kwam er een uitbouw met drie lokalen om de vele schoolklassen te ontvangen, en een auditorium. In 2022 werden op het terrein twee wagons van de *Deutsche Reichsbahn* geplaatst en een klein deel van het tracé van de kampspoorlijn als wandelroute toegankelijk gemaakt. Inmiddels verwelkomt Nationaal Monument Kamp Vught jaarlijks ruim 80 000 bezoekers.

(Voor tekst en afbeeldingen bij dit hoofdstuk is de auteur in grote mate schatplichtig aan het enthousiaste team van Nationaal Monument Kamp Vught, in het bijzonder Jeroen van den Eijnde, Brigitte de Kok en Lennert Savenije.)

Het crematorium met een reconstructie van de cel waar zich het ‘bunkerdrama’ afspeelde in de nacht van 15 op 16 januari 1944.

In de zomer van 1999 wordt het Kindermonument onthuld. Dit monument gedenkt de bijna 1 300 Joodse kinderen die op 6 en 7 juni 1943 vanuit Kamp Vught zijn gedeporteerd naar doorgangskamp Westerbork en vervolgens naar vernietigingskampen in bezet Polen. De ‘Kindertransporten’ worden ieder jaar op de eerste zondag van juni herdacht.

Op het voormalige tracé van de kampspoorlijn werden twee historische treinwagons geplaatst.

KAMP WESTERBORK: TUSSENSTATION NAAR DE CONCENTRATIEKAMPEN

Kamp Westerbork werd in opdracht van de Nederlandse regering gebouwd voor de opvang van legale en illegale Joodse vluchtelingen uit Duitsland en Oostenrijk. Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog kreeg het kamp een nieuwe functie als *Durchgangslager* en werd het omringd met prikkeldraad en wachttorens. Van hieruit vertrokken 103 treintransporten naar Auschwitz-Birkenau, Sobibor, Bergen-Belsen, Buchenwald, Ravensbrück en Theresienstadt. In totaal ging het om ongeveer 100 000 gedeporteerden, waarvan slechts ongeveer 5 000 de oorlog overleefden.

Leden van de Joodse Ordedienst houden toezicht op de deportatie van Joden uit het doorgangskamp Westerbork, 1943-1944.

De voedingsbodem voor de bouw van Kamp Westerbork werd gelegd vanaf 1933, toen Adolf Hitler aan de macht kwam. Toen immers werd de jacht op politieke tegenstanders geopend en werden de Joden stap voor stap geïsoleerd. Steeds meer Joden vluchtten naar het buitenland. Na de *Kristallnacht* van 9 op 10 november 1938, de eerste openlijke en massale vervolging van de Joden in Duitsland, kwam een grote stroom vluchtelingen naar Nederland.

VETO VAN DE KONINGIN

Niet al die Joden werden overal met even groot enthousiasme ontvangen. Tot aan het begin van de oorlog werden 10 000 Joodse vluchtelingen toegelaten, anderen kwamen illegaal het land binnen. De Nederlandse regering was niet van plan om in de opvang van deze mensen te investeren; alle initiatieven waren afkomstig van particulieren. Veel vluchtelingen moesten

voortdurend verhuizen. Het was een toestand die niet lang kon blijven aanslepen. De Nederlandse regering meende de oplossing te zien in de bouw van een centraal vluchtelingenkamp op de Veluwe, in de omgeving van Elspeet.

Hierop kwam protest van o.a. de omwonenden, maar doorslaggevend was het bezwaar van koningin Wilhelmina. Haar secretaris liet de Nederlandse minister van Binnenlandse Zaken Van Boeyen weten dat een vluchtelingenkamp dicht bij paleis ‘t Loo de koninklijke goedkeuring niet kon wegdragen. Het kabinet richtte vervolgens de blik op Drenthe, waar aan de rand van de gemeente Westerbork een flinke lap onontgonnen grond lag. Eenzaam, wild en woest en ledig. Ideaal voor het ‘Centraal Vluchtelingenkamp’.

Plan van het kamp in 1942 met zowel het oude als het nieuwe gedeelte.

Zicht op de bouw van het 'Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork' in 1939.

‘FRISSE HOUTEN BARAKKEN’

Voor de Joodse gemeenschap, die moest opdraaien voor de kosten, was het zeer ontgoochelend dat zij niet geïnterpelleerd was over de locatie. Toch besloten het ‘Centraal Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen’ en het daaronder vallende ‘Comité voor Joodsche Vluchtelingen’ akkoord te gaan met de bouw van het centrale kamp. Een van de redenen was dat er positief werd gesproken over de toekomstige inrichting van het vluchtelingenkamp. Men had het o.a. over ‘frisse houten barakken’, uitgerust met centrale verwarming en uitstekende sanitaire voorzieningen. Daarnaast was er sprake van eengezinswoningen.

Daar bleef het niet bij wat betreft de prachtige vooruitzichten. Het perspectief van een nieuw te bouwen dorp met mogelijkheden voor akker- en tuinbouw, veeteelt en kippenhouderij, voor een smederij, schoenmakerij en onderhoudswerkplaatsen deed het beste vermoeden. Beloften over een synagoge, school en recreatieve voorzieningen deden de scepsis nog meer verdwijnen. Bovendien zou het ministerie van Binnenlandse Zaken het beheer gaan voeren. Dit zou het leven aangenamer maken dan wanneer het ministerie van Justitie er de baas zou zijn.

ONRUST

In augustus 1939 begon de bouw van de barakken. Op 9 oktober 1939 kwamen de eerste 22 vluchtelingen in Westerbork aan. Eind januari 1940 waren dat er 167. Vanaf februari 1940 liep het aantal sneller op: eind april telde Westerbork al 749 vluchtelingen. Van alle beloften over scholing en ontspanning was maar weinig terechtgekomen. Door de geïsoleerde ligging van het kamp waren de bewoners vooral op elkaar aangewezen. Steeds meer ervoeren zij hun onderkomen als een concentratiekamp. De onrust over wat de nazi’s van plan waren, groeide. Met angstige ogen keken ze naar de kaart van Nederland en zagen dat Westerbork niet ver van Duitsland lag. Een van de eerste bewoners

van het kamp was Werner Bloch. ‘Des te verder we kwamen, des te eenzamer werd het. Op een gegeven moment zag je alleen nog maar heidevelden. Af en toe bosjes. En waar uiteindelijk het vluchtelingenkamp zou komen, was een enorme grote vlakte waar zich alleen hei en zand bevonden en wat erg troosteloos was.’

Toen de eerste bewoners in Westerbork arriveerden, was de inrichting van de barakken nog erg rudimentair. Binnen mocht het redelijk warm en droog zijn, buiten was er vooral veel modder. Omdat de centrale keuken allesbehalve centraal lag, was het onmogelijk om de warme maaltijden daadwerkelijk warm te serveren. Dit soort omstandigheden maakten het kampleven er niet aangenamer op. Vanuit kampboerderij De Schattenberg zou nieuw land worden ontgonnen. Wie dat zware werk niet gewend was, voelde aan zijn rug, armen en handen wat het was om de heidegrond met een schop om te spitten. Het graven was nodig om een goed lopend gemengd bedrijf van de grond te krijgen, dat het hele kamp zou kunnen voeden. Maar voorlopig leek het daar nog niet op. De boerderij-in-opbouw was lang niet rendabel.

‘DURCHGANGLAGER WESTERBORK’

Op 10 mei 1940 veranderde het aanzien van Nederland. De Duitsers vielen het land binnen. Op dat moment waren er ongeveer 750 personen aanwezig in het Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork. Begin juli 1942 namen de Duitsers de controle over Kamp Westerbork over. Het kamp werd gevoelig uitgebreid en kreeg een nieuwe functie onder de naam *Polizeichliches Durchgangslager Westerbork*. Het werd omringd met prikkeldraad en wachttorens. Van hieruit werden de transporten georganiseerd naar vooral Auschwitz-Birkenau, Sobibor, Bergen-Belsen en Theresienstadt.

Inkomende transporten vonden plaats per trein vanuit verschillende stations in Nederland. Joden moesten zich op

De centrale weg die door het kamp liep, door de gevangenen ook wel ‘Boulevard des Misères’ genoemd. Links zie je het spoor dat tot in het kamp liep. Deze foto werd genomen omstreeks 1944. Westerbork was niet langer een opvangkamp voor Joodse vluchtelingen, maar was omgevormd tot een doorgangskamp om Joden verder naar de concentratie- en vernietigingskampen in het oosten te deporteren.

vastgestelde data ‘vrijwillig’ melden bij verzamelplaatsen in heel het land. Van daaruit werden ze meestal ‘s nachts naar stations vervoerd en met gereserveerde personentreinen naar Westerbork getransporteerd. Daar aangekomen werd iedereen in de grote zaal geregistreerd en ingeschreven in het bevolkingsregister van de gemeente Westerbork. In de nacht van 2 op 3 oktober 1942 werden alle Joodse ‘werkkampen’ in Nederland leeggehaald: op één dag arriveerden 10 000 mensen in het kamp. Alle transporten tot en met februari 1943 gingen naar Auschwitz, daarna gingen bijna alle transporten (slechts één ging naar Theresienstadt) tot en met juli 1943 naar Sobibor. Vanaf augustus tot en met november 1943 vertrokken weer bijna alle transporten (waarvan slechts één naar Theresienstadt) naar Auschwitz. In 1944 gingen de transporten naar allerlei verschillende concentratiekampen: Auschwitz, Theresienstadt, Bergen-Belsen, Buchenwald en Ravensbrück.

VERDEEL EN HEERS

De Duitsers pasten een uitgekende ‘verdeel en heers’-strategie toe in het kamp, waardoor de aanwezigheid van het aantal SS’ers in het kamp beperkt kon blijven. Voor de interne organisatie en bewaking was de Joodse Ordedienst (OD) in het leven geroepen. De buitenbewaking werd ingevuld door Nederlandse politieagenten. De leden van de OD regelden het dagdagelijkse leven in het kamp en moesten ook de transporten organiseren. Het aantal dat wekelijks op transport moest worden gezet, werd in Berlijn beslist. De kampcommandant liet zich voor de selectie bijstaan door de Joodse leden van de OD, die door de andere gevangenen de Joods SS werden genoemd. Op deze manier werd een wrede tweespalt gecreëerd onder de gevangenen of om het met

de woorden van ooggetuige Louis de Wijze te zeggen: ‘*Dat moet een hele bittere gewaarwording zijn geweest voor die Amsterdamse Joden. Je moet niet vergeten dat je opgehaald werd door je eigen mensen, dan is dat een heel verwerkingsproces voordat je kunt begrijpen dat er voor deze mensen geen andere mogelijkheid was. Immers, als ze weigerden, gingen ze zelf op transport. Dat was een grote innerlijke strijd. Dat was misschien wel een van de meest gruwelijke wredeheden van die SS’ers om dat zo te doen. Dat verhoogde dus de controverse met die Alte Lagerinsassen ook.*’

‘SCHONE SCHIJN’

Kamp Westerbork had een cabaret, een koor en een orkest. Er werd theater opgevoerd en muziek gespeeld. Voor de sportievelingen waren er sportwedstrijden: voetbal, atletiek en boksen. Een ziekenhuis, winkels en een school voor de kinderen gaven Westerbork het uitzicht van een ‘stad op de heide’. Het kamp had zelfs zijn eigen geld. Maar het was allemaal slechts schone schijn en ook niet voor iedereen weggelegd. De nazi’s voerden in de loop van 1942 een systeem van vrijstellingen in: stempels die Joden uitstel van deportatie gaven. Dit uitstel kon men onder andere bekomen door te werken in bijvoorbeeld het ziekenhuis, het cabaret of in de werkplaatsen van het kamp, of door een functie uit te oefenen in de interne organisatie van het kamp. Helaas was uitstel geen afstel. Finaal zou iedereen immers op transport worden gezet en diende de schijnvertoning enkel om de gevangenen te laten geloven dat ze vanuit Westerbork gewoon naar een ander soortgelijk werkkamp in het oosten zouden worden gevoerd.

Groepsportret van Joodse schoolkinderen en hun leraren in het doorgangskamp Westerbork, juni 1942. Allen dragen ze een Joodse ster.

DE ‘WESTERBORKFILM’

In het museum van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork, gelegen op ongeveer drie kilometer van het voormalige kampterrein, wordt de geschiedenis van het kamp verteld. Dit vooral in de permanente tentoonstelling ‘Durchgangslager Westerbork’ en aan de hand van persoonlijke verhalen. Ook zijn er in een andere ruimte regelmatig wisselende tentoonstellingen. Vanwege radiotelescopen is op het voormalige kampterrein zelf geen gemotoriseerd verkeer en bebouwing toegestaan. Er rijdt een pendelbus tussen het bezoekerscentrum en het kampterrein; tevens is er een educatieve wandelroute tussen beide locaties.

Op het kampterrein staan grote schermen waarop verschillende filmfragmenten worden getoond uit de ‘Westerborkfilm’. In het voorjaar van 1944 maakte kampgevangene Rudolf Breslauer in opdracht van de Duitse kampautoriteiten filmopnamen in het kamp. Een definitieve eindversie werd nooit gemonteerd, maar het uitgebreide beeldmateriaal is een uniek tijdsdocument dat beelden toont van het dagdagelijkse leven in het kamp. Er zijn geen andere bewegende beelden bekend van naziconcentratiekampen van vergelijkbare omvang en aard. Een van de meest iconische beelden uit de film is dat van een meisje dat tussen de wagondeuren naar buiten kijkt. Lange tijd werd aangenomen dat het een Joods meisje was. Echter, uit grondig onderzoek en analyse van het filmmateriaal bleek halverwege de jaren negentig dat het gefilmde transport had plaatsgevonden op 19 mei 1944. Journalist Aad Wagenaar gebruikte deze informatie verder om de identiteit van het meisje te achterhalen. Ze heette Settela Steinbach en was op 23 december 1934 geboren in een Sinti-familie. Samen met haar moeder, zusjes en broertjes werd ze van Kamp Westerbork gedeporteerd naar Auschwitz, waar ze ergens in de volgende maanden werd vergast met heel haar familie.

Medewerkers van de kampadministratie registreren op het Olympiaplein in Amsterdam (op de sportvelden) honderden Joden, die daarna naar kamp Westerbork worden overgebracht, 20 juni 1943.

Het Sinti-meisje Settela Steinbach, even voordat de deportatietrein haar op 19 mei 1944 naar Auschwitz zal voeren.

Leden van de Joodse Ordedienst leiden een aankomend transport van Nederlandse Joden het kamp in, oktober 1942.

Deportatietrein naar Auschwitz vanuit Kamp Westerbork.

Een oudere vrouw wordt op een brancard naar de deportatietrein gebracht door twee leden van de Joodse Ordedienst.

Aan de ingang van het voormalige kampterrein staan 'De tekens van Westerbork', een ontwerp van Victor Levie. Voor elke bestemming - Sobibor, Mauthausen, Bergen-Belsen, Auschwitz en Theresienstadt - is een teken opgericht met daarop de aantallen gedeporteerden en slachtoffers.

De barakken op het voormalige kampterrein zijn allemaal verdwenen. Enkel de woning van de kampcommandant is door een speling van het lot bewaard gebleven. Vanwege de grote herinneringswaarde is het gebouw van (inter-) nationaal cultuurhistorisch belang. Het is ook van architectuurhistorische betekenis door de bijzondere bouwstijl, het materiaalgebruik en de zeldzaamheid. Om het pand te beschermen is er een glazen overkapping overheen geplaatst.

De tentoonstelling in het Herinneringscentrum Kamp Westerbork volgt het verhaal van vervolgte mannen, vrouwen en kinderen vanaf het moment dat ze in hun woonplaats werden opgehaald. Tussen 1942 en 1944 vertrokken 93 transporten vanuit Westerbork, waarbij meer dan 107 000 mensen werden weggevoerd. Slechts 5 000 keerden terug. Geluidsfragmenten bevatten herinneringen van overlevenden. Na de bevrijding in 1945 bleef het kamp in gebruik, eerst als interneringskamp voor Nederlandse collaborateurs, later als opvang voor Indische Nederlanders en Molukkers. Daarna verdwenen steeds meer delen van het voormalige doorgangskamp: barakken werden gesloopt of verkocht. De herinnering bleef en in de tentoonstelling wordt verteld hoe er na de oorlog met deze beladen plaats werd omgegaan.

Op de voormalige appelplaats werden 102 000 stenen neergezet. Ze vertegenwoordigen de slachtoffers die nooit terugkeerden nadat ze vanuit Westerbork naar de concentratie- en vernietigingskampen waren gedeporteerd. De stenen zijn op een gelijkmatige manier geplaatst binnen de kaart van Nederland. De vervolging van Joden had een impact op de hele samenleving, want de meeste Nederlandse gemeenten hadden vóór de oorlog Joodse inwoners. Op de kop van de meeste stenen is een davidster aangebracht. Tweehonderddertien stenen zijn met een vlam uitgevoerd: zij herinneren aan de 245 Sinti en Roma die op 19 mei 1944 vanuit kamp Westerbork gedeporteerd werden en grotendeels in Auschwitz omkwamen. Honderd stenen hebben geen symbool en staan voor de verzetsstrijders die in kamp Westerbork gevangen zaten om weggevoerd te worden.

VERKLARENDE WOORDENLIJST

Aktion 14f13

Een naziprogramma om de concentratiekampen te verlossen van gevangen die niet langer konden werken of die ziek waren. De gevangenen werden naar de moordcentra in de kampen gestuurd, waar ze werden vergast.

Aktion Arbeitsscheu Reich

Tussen 13 en 18 juni 1938 werden meer dan 10 000 mensen die door de autoriteiten als ‘arbeidsschuw’ en ‘asociaal’ werden beschouwd, gearresteerd. Werklozen, daklozen, bedelaars, zigeuners, alcoholisten en anderen die niet in staat waren om werk te vinden of die door de nazi’s als ‘onproductief’ werden beschouwd, werden geïseerd. De nazi’s beschouwden deze groepen als een last voor de samenleving.

Aktion Reinhard

Operatie Reinhard was de codenaam voor een naziplan om de systematische uitroeiing van Joden in het bezette Polen uit te voeren tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het was vernoemd naar Reinhard Heydrich, een hoge nazifunctionaris die een sleutelrol speelde in de planning van de ‘Endlösung der Jugendfrage’. De operatie begon in 1942 en omvatte de bouw en exploitatie van drie vernietigingskampen: Belzec, Sobibor en Treblinka.

Aktion T4

Het euthanasieprogramma T4 was de systematische moord op mensen met een lichamelijke of geestelijke beperking die in ziekenhuizen en instellingen in Duitsland waren opgenomen. Het programma was een van de vele radicale eugenetische maatregelen die tot doel hadden de raciale ‘integriteit’ van de Duitse natie te herstellen. De systematische uitroeiing vond plaats in een aantal euthanasiecentra waar methoden en technieken werden ontwikkeld, met name de gaskamers en crematoria, die later toegepast zouden worden bij de uitroeiing van andere bevolkingsgroepen zoals de Joden.

Anschluss

Anschluss verwijst naar de annexatie of de politieke aansluiting van Oostenrijk bij nazi-Duitsland in maart 1938.

Arbeitseinsatz

Inzet van arbeidskrachten. Tijdens WO II werden jonge mannen in de bezette gebieden door de Duitsers gedwongen tot arbeid om de nazi-Duitse oorlogseconomie draaiende te houden.

Aufbaukasse der Dienststelle Sch melt

De Aufbaukasse was een financiële entiteit binnen de SS die betrokken was bij de exploitatie van dwangarbeiders en de verkoop van gestolen Joodse bezittingen. Het bureau beheerde de financiële middelen die werden verkregen uit de exploitatie van dwangarbeid in concentratiekampen en de economische activiteiten van de SS. De Aufbaukasse was eveneens verantwoordelijk voor het confisqueren van Joods bezit en het omzetten ervan in contanten of waardevolle goederen voor het naziregime.

Bekleidungskammer

Kleedkamer.

Bettenbau

Opmaken van de bedden.

Blitzkrieg

De Blitzkrieg was een Duitse militaire strategie tijdens WO II die leidde tot snelle territoriale veroveringen in de vroege jaren van de oorlog, zoals de invasie van Polen in 1939 en de verovering van West-Europa in 1940. De strategie was een cruciaal onderdeel van de Duitse militaire successen in die periode.

Bundeswehr

De Bundeswehr is de naam van de strijdkrachten van de Federale Republiek Duitsland, opgericht in 1955.

Centrale Mogendheden

De coalitie van landen die tijdens de Eerste Wereldoorlog vochten tegen de geallieerden. De belangrijkste leden van de Centrale Mogendheden waren het Duitse keizerrijk, het Oostenrijks-Hongaarse keizerrijk, het Ottomaanse rijk en het koninkrijk Bulgarije.

Conventie van Genève

De Conventie van Genève duidt eigenlijk op een reeks internationale verdragen die zijn opgesteld om de behandeling van krijgsgevangenen, gewonden en zieken tijdens oorlogstijd te reguleren. De Conventies van Genève stellen regels vast met betrekking tot de behandeling van personen die niet (meer) aan gevechten deelnemen, zoals gewonde soldaten, krijgsgevangenen en burgers die zich in oorlogsgebied bevinden.

D-Day

D-Day, afgeleid van ‘Decision Day’ of ‘Dag van de Beslissing’, verwijst naar 6 juni 1944, de dag waarop de geallieerde strijdkrachten een grootschalige invasie lanceerden op de stranden van Normandië (Frankrijk) tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Deutsche Ausrüstungswerke (DAW)

De DAW was verantwoordelijk voor de productie en distributie van militaire uitrusting voor de Duitse strijdkrachten, de levering van o.a. hout- en metaalbenodigdheden en het herstellen van de spoorlijnen. Net als andere organisaties binnen het economisch apparaat van de SS profiteerde de DAW van de goedkope arbeid van gevangenen in concentratiekampen.

Deutsche Erd- und Steinwerke (DESt)

De DESt was een door de SS gerunde organisatie die verantwoordelijk was voor de exploitatie van steengroeven en mijnen. De materialen die werden gewonnen door DEST werden gebruikt voor verschillende militaire en civiele projecten van het naziregime.

Deutsche Reichsbahn

De Deutsche Reichsbahn was de nationale spoorwegmaatschappij van Duitsland die onder het naziregime een cruciale rol speelde bij het vervoeren van troepen en materieel, en bij het transport van mensen naar concentratiekampen en dwangarbeidskampen.

Dikke Bertha

Dit was de bijnaam voor een houwitser, een zwaar artilleriekanon dat door Duitsland voor het eerst werd gebruikt tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het was een van de grootste en krachtigste artilleriekanonnen van die tijd.

Durchgangslager

Doorgangskamp, waar gevangenen werden opgesloten voordat ze werden gedeporteerd naar concentratie- of vernietigingskampen.

Einsatzgruppen

De Einsatzgruppen waren speciale eenheden die werden ingezet achter de Duitse frontlinies in de door Duitsland bezette gebieden in Oost-Europa, met name in de Sovjet-Unie. Deze paramilitaire doodseskaders hadden tot taak de vijanden van het naziregime te elimineren. Ze voerden grootschalige executies uit door middel van massale schietpartijen, waarbij tien-duizenden mensen werden vermoord. De Einsatzgruppen speelden een belangrijke rol in de Holocaust door bij te dragen aan de moord op miljoenen Joden in Oost-Europa. Een derde van alle Joodse Holocaustslachtoffers stierf als gevolg van massa-executies.

Endlösung der Judenfrage

De ‘definitieve oplossing van het Jodenvraagstuk’ was het tragische hoogtepunt van de nazivervolging van Europese Joden. Van meet af aan was de nazi-ideologie doordrenkt van antisemitisme en werd de Joodse aanwezigheid in de Duitse samenleving als een probleem gezien. Maar massale uitroeiing stond aanvankelijk niet op de planning. In de jaren dertig experimenteerden de nazi’s met verschillende anti-Joodse beleidsmaatregelen en plannen. Zo probeerden ze Joden te dwingen te emigreren. Met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog wijzigde ook de houding van de nazi’s ten opzichte van de ‘Joodse kwestie’. Als gevolg van de territoriale expansie van nazi-Duitsland kwamen tussen 1939 en 1941 miljoenen Joden onder Duitse controle. De ‘Joodse kwestie’ nam andere proporties aan, evenals het antisemitisme van de nazi’s. In Polen werd in 1939-1940 begonnen met het oprichten van getto’s. Niet alleen de Poolse Joden, maar ook tienduizenden Joden uit West-Europa werden gedeporteerd naar de getto’s in het oosten van Polen, waar ze in de meest erbarmelijke omstandigheden moesten leven. Overbevolking, gebrek aan voedsel, onhygiënische omstandigheden en ziekten zorgden voor hoge sterftecijfers. In 1941, na de invasie in de Sovjet-Unie, werd nog een versnelling hoger geschakeld. De Einsatzgruppen begonnen in de bezette gebieden volledige Joodse gemeenschappen te vermoorden, inclusief mannen, vrouwen en kinderen. Meestal door massale schietpartijen, soms met behulp van mobiele gaswagens. Een volgende stap in de ‘definitieve oplossing voor het Jodenvraagstuk’ werd genomen einde 1941 met de implementatie van Aktion Reinhard. In het oosten van Polen werden drie moordcentra, Belzec, Sobibor en Treblinka, gebouwd met slechts één missie: op zo kort mogelijke tijd zoveel mogelijk mensen vergassen. De getto’s werden geliquideerd en de bewoners ervan naar deze uitroeiingskampen gestuurd.

Ersatzkoffie

Een substituuat voor koffie tijdens de Tweede Wereldoorlog vanwege het gebrek aan echte koffiebonen.

Focke-Wulf

Focke-Wulf was een Duitse vliegtuigfabrikant die bekend stond om zijn productie van gevechtsvliegtuigen tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Fuhrkolonnen

In de context van concentratiekampen konden ‘Fuhrkolonnen’(letterlijk ‘kolonnen’) verwijzen naar georganiseerde groepen gevangenen die werden ingezet voor transport- en transportgerelateerde taken binnen het kamp. De

gevangenen die werden toegewezen aan deze Fuhrkolonnen moesten vaak onder zware omstandigheden werken, met lange werkdagen, onvoldoende rust en onder dreiging van mishandeling door bewakers.

Generaal-gouvernement

Het Generaal-gouvernement was een administratieve eenheid die tijdens de Tweede Wereldoorlog door nazi-Duitsland werd opgericht in het door Duitsland bezette deel van Polen. Het omvatte de gebieden van Polen die niet direct werden geannexeerd door Duitsland of de Sovjet-Unie na de verdeling van Polen volgens het Molotov-Ribbentrop Pact en was bedoeld als een tijdelijke maatregel om het gebied te besturen in afwachting van verdere beslissingen over de toekomst ervan. Het Generaal-gouvernement werd bestuurd door een Duitse gouverneur-generaal, waarvan de bekendste Hans Frank was. Het was het epicentrum van de genocide op de Joden.

Gestapo

De Gestapo was de geheime staatspolitie van nazi-Duitsland, opgericht in 1933 onder leiding van Heinrich Himmler, en stond dus onder het gezag van de SS. De naam ‘Gestapo’ is een afkorting van ‘Geheime Staatspolizei’. De belangrijkste verantwoordelijkheid van de Gestapo was het handhaven van de veiligheid van de staat door het opsporen en vervolgen van politieke tegenstanders, verzetsleden, dissidenten en andere ‘vijanden’ van het naziregime. De Gestapo had uitgebreide bevoegdheden en gebruikte vaak intimiderende tactieken, marteling en willekeurige arrestaties om tegenstanders van het regime te onderdrukken. Ze was ook betrokken bij de organisatie van deportaties naar concentratiekampen en de uitvoering van het nazibeleid van genocide.

Getto

Een getto was een afgesloten woonwijk voor Joden. De nazi’s richtten getto’s op in verschillende steden in door hen bezette gebieden, voornamelijk in Oost-Europa, hoewel ze ook in Duitsland en elders in Europa voorkwamen. De grootste en bekendste getto’s waren het Warschau-getto in Polen en het getto van Łódź, maar er waren vele anderen. De getto’s werden opgericht als onderdeel van de systematische vervolging en een opstap naar de finale uitroeiing van de Joden tijdens de Holocaust. Ze waren overbevolkt en vaak omheind met prikkeldraad of muren. Er waren zo goed als geen middelen van bestaan. Voedsel en andere essentiële middelen waren schaars, wat leidde tot honger en ziekte onder de bewoners. De sterftecijfers waren er hoog. In 1943 werden de getto’s in het oosten geliquideerd en de bewoners ervan gedeporteerd naar de vernietigingskampen.

Heuaktion

Acroniem voor ‘heimatlos, elternlos, unterkunftlos’ ofwel dakloos, ouderloos, thuisloos. Deze operatie vond plaats tijdens de Tweede Wereldoorlog. Tienduizenden Poolse, Wit-Russische en Oekraïense kinderen van 10 tot 14 jaar werden ontvoerd door de Duitse bezettingstroepen en als dwangarbeiders naar nazi-Duitsland vervoerd.

Hitlerjugend

De Hitlerjugend was de jeugdorganisatie van de NSDAP. De Hitlerjugend diende als een instrument voor het indoctrineren van de jeugd met nazistische ideologieën, het bevorderen van loyaliteit aan Hitler en het voorbereiden van jongeren op deelname aan de nazisamenleving en de oorlogsinspanningen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de Hitlerjugend gemobiliseerd voor taken zoals luchtafweer, koeriersdiensten en paramilitaire acties. Jongeren werden ook ingezet voor het verdedigen van steden tijdens het laatste stadium van de oorlog.

IJzeren Gordijn

Het IJzeren Gordijn was niet alleen een fysieke barrière, maar het symbo-liseerde ook de diepe ideologische en politieke kloof tussen het commu-nistische Oostblok en de democratische landen van het Westen tijdens de Koude Oorlog. Het IJzeren Gordijn viel symbolisch in 1989 met de val van de Berlijnse Muur en werd gevolgd door de ineensorting van communis-tische regimes in Oost-Europa. Dit leidde uiteindelijk tot de hereniging van Duitsland en een periode van veranderingen in de politieke landschappen van veel Oost-Europese landen.

Inspektion der Konzentrationslager (IKL)

De ‘Inspektion der Konzentrationslager’ was een afdeling binnen de SS die verantwoordelijk was voor het toezicht op en de inspectie van de con-centratiekampen. De IKL hield toezicht op de dagelijkse gang van zaken in de kampen, waaronder de behandeling van gevangenen, de uitvoering van disciplinaire maatregelen, de bewaking en de naleving van de kampleiding met de richtlijnen van het naziregime.

Joodsch Verdedigingscomité (JVC)

De JVC was een clandestiene Joods-Belgische verzetsorganisatie tijdens WO II die vele honderden Joodse kinderen wist te redden.

Junkers

Junkers was een Duits bedrijf dat vooral bekend stond om zijn vliegtuig-productie. Het was een belangrijke speler in de luchtvaartindustrie en was verantwoordelijk voor de productie van een aantal van de meest gebruikte Duitse vliegtuigen, waaronder de Ju 87 Stuka duikbommenwerper en de Ju 88 bommenwerper.

Kapo

Kapo's waren gevangenen in een concentratiekamp of vernietigingskamp die door de kampautoriteiten waren aangesteld als een soort toezichthou-ders of bewakers over medegevangenen. Kapo's kregen taken toegewezen zoals het handhaven van orde, het toezicht houden op arbeidscommando's, het verdelen van voedsel en soms zelfs het uitvoeren van straffen. In ruil voor hun diensten kregen kapo's vaak privileges zoals beter voedsel, betere slaapplaatsen of bescherming tegen mishandeling door bewakers.

Komitee der Antifascistischen Widerstandskä- mper

Het Comité van Antifascistische Verzetssrijders was een organisatie die in de naoorlogse periode in Duitsland werd opgericht. Het bestond uit voormalige verzetssrijders en overlevenden van concentratiekampen die actief waren geweest in het verzet tegen het naziregime tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het comité werd opgericht om de belangen te behartigen van de voormalige verzetssrijders, om de slachtoffers van het naziregime te herdenken en om democratische waarden en antifascistische principes te bevorderen.

Kommandos

Het Duitse woord ‘Kommando’ in de context van concentratiekampen ver-wijst naar een groep gevangenen die gezamenlijk waren toegewezen aan een specifieke taak of werkzaamheden binnen het kamp. De term ‘Kommando’ werd ook gebruikt om te verwijzen naar speciale eenheden van SS-bewakers die belast waren met het toezicht houden op de gevangenen en het handhaven van discipline binnen het kamp.

Kriminalkommissar

Een ‘Kriminalkommissar’ in nazi-Duitsland was een politieambtenaar met de rang van commissaris binnen de Kriminalpolizei, de rechercheafdeling van de Duitse politie. Deze politiefunctionaris was belast met het onderzoek naar criminele zaken, zoals moorden, overvallen, diefstallen en andere delicten.

Kristallnacht

Op 9 en 10 november 1938 werd op instigatie van de nazileiders een golf van gewelddadige aanvallen uitgevoerd op de Joodse bevolking in Duits-land en recent geannexeerde gebieden als Oostenrijk en Sudetenland in Tsjechoslovakije. Deze pogroms gingen de geschiedenis in als ‘Kristall-nacht’ (Nacht van het Gebroken Glas) omdat bij het ochtendgloren de straten bezaaid lagen met het gebroken glas van de talloze winkels, huizen en syna-gogen die door de SA-troepen waren vernield en geplunderd.

KZ - Konzentrationslager

Dit is de Duitse term voor concentratiekamp.

Landkreis

Een Landkreis is een regionale bestuurseenheid in Duitsland.

Lebensraum

Letterlijk vertaald 'leefruimte'. Voor de nazi's vertegenwoordigde ‘Lebens-raum’ het idee dat het Duitse volk, als verondersteld superieur ras, recht had op extra grondgebied om te koloniseren en te bewonen. Dit concept was gebaseerd op het geloof in de superioriteit van het ‘Arische’ ras en het idee van ‘raszuiverheid’, waarbij de uitbreiding van het Duitse grondgebied werd gezien als een middel om de toekomstige groei en welvaart van het Duitse volk te verzekeren. De nazi's rechtvaardigden agressieve oorlogsvoering en annexatie van landen in Oost-Europa door te beweren dat deze gebieden nodig waren voor de ‘Lebensraum’ van het Duitse volk. Dit concept speelde een centrale rol in de nazi-ideologie en was een belangrijke drijfveer achter de invasie en bezetting van Polen in 1939 en latere veroveringen in Oost-Eu-ropa tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Luftwaffe

De Luftwaffe was de luchtmacht van nazi-Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog en stond onder leiding van Herman Göring.

Molotov-Ribbentrop Pact

Het Molotov-Ribbentrop Pact werd op 23 augustus 1939 ondertekend tussen nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie, kort voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Dit niet-aanvalsverdrag betekende dat de twee landen elkaar niet zouden aanvallen en geen militaire steun zouden verlenen aan elkaars vijanden. Het pact omvatte ook een geheime clausele die de verdeling van invloedssferen in Oost-Europa regelde, waarbij Polen werd opgedeeld tussen Duitsland en de Sovjet-Unie. Het pact werd later verbroken toen nazi-Duitsland de Sovjet-Unie binnenviel in juni 1941, wat leidde tot een ver-andering in de allianties en de Sovjet-Unie aan de zijde van de geallieerden bracht in de strijd tegen het naziregime.

Nacht und Nebel

‘Nacht und Nebel’ (vertaling: nacht en mist) was een naziprogramma dat in december 1941 werd ingevoerd. Het doel ervan was om verzetsleden, partizanen en politieke gevangenen in bezette gebieden in Europa te arres-teren en te laten verdwijnen zonder enige vorm van proces. Deze personen werden ‘s nachts of in het geheim weggevoerd, zonder enige kennisgeving aan hun familie of verwanten. Ze werden naar concentratiekampen of

andere detentiecentra gestuurd, waar ze vaak werden onderworpen aan mishandeling, marteling en executie.

Nacht van de Lange Messen

De ‘Nacht van de Lange Messen’, ook wel bekend als de ‘Röhm-Putsch’, verwijst naar de door Adolf Hitler georkestreerde zuivering binnen de nazi-partij (NSDAP) en de SA (Sturmabteilung) tussen 30 juni en 2 juli 1934. Hitler was aan de macht gekomen met de steun van de SA en zijn leider Ernst Röm. Toen hij de SA begon te zien als een potentiële bedreiging voor zijn eigen positie en voor de stabiliteit van het regime gaf hij het bevel om honderden leden van de SA en andere politieke tegenstanders te vermoor-den. Ernst Röhm zelf werd gevangengezet en later doodgeschoten.

Neurenbergwetten

De ‘Neurenbergwetten’ waren antisemitische wetten die in nazi-Duits-land werden aangenomen en op 15 september 1935 afgekondigd tijdens de jaarlijkse partijdag van de NSDAP in Neurenberg. Deze wetten waren bedoeld om de juridische basis te vormen voor de discriminatie van Joden en om hun rechten als Duitse burgers te beperken. De Neurenbergwetten legitimeerden en institutionaliseerden antisemitisme in nazi-Duitsland en waren een belangrijke stap in de systematische vervolging van Joden die uiteindelijk zou leiden tot de Holocaust.

NSDAP

De NSDAP, voluit Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij (in het Duits: Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei), was de politieke partij die aan de macht was in nazi-Duitsland onder leiding van Adolf Hitler. De NSDAP werd opgericht in 1920 en was gebaseerd op een radicale nationalistische, antisemitische en autoritaire ideologie, die bekend staat als het nationaalsocialisme.

Oberkommando der Wehrmacht (OKW)

Opperbevel van de Duitse strijdkrachten.

Operatie Barbarossa

Operatie Barbarossa was de codenaam voor de grootschalige invasie van de Sovjet-Unie door nazi-Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog. De ope-ratie begon op 22 juni 1941 en was een van de grootste militaire campagnes in de geschiedenis, gekenmerkt door grootschalige gevechten, verwoesting en genocide. Ondanks de aanvankelijke successen en grote territoriale winsten, stuitte de Duitse opmars al snel op hevige tegenstand en logistieke problemen, mede veroorzaakt door de uitgestrektheid van het Sovjetgebied en de extreme weersomstandigheden. Operatie Barbarossa was een belang-rijk keerpunt in het verloop van de Tweede Wereldoorlog, mede doordat het de Sovjet-Unie aan de zijde van de geallieerden bracht.

Ordnungspolizei (Orpo)

De Ordnungspolizei was de reguliere politie van nazi-Duitsland tijdens de periode van 1936 tot 1945 en had als hoofdtaak het handhaven van de open-bare orde en veiligheid in Duitsland en de door Duitsland bezette gebieden. Tijdens de Holocaust speelde de Ordnungspolizei een rol bij het uitvoeren van anti-Joodse maatregelen, waaronder deportaties naar concentratie- en vernietigingskampen.

Ostmark

Dit was de term die werd gebruikt door nazi-Duitsland om te verwijzen naar Oostenrijk nadat het was geannexeerd in maart 1938.

Reichsarbeitsdienst (RAD)

De Reichsarbeitsdienst (Rijksarbeitsdienst) was een verplichte arbeids-dienst in nazi-Duitsland voor jonge mannen tussen 18 en 25 jaar oud. De arbeiders in de Reichsarbeitsdienst werden gehuisvest in kampen en moesten militaire discipline en ideologische indoctrinatie ondergaan. Tijdens de oorlog werd de Reichsarbeitsdienst ook ingezet voor militaire taken, zoals het bouwen van verdedigingswerken en het assisteren bij de logistiek. De dienst bleef actief tot het einde van de oorlog in 1945.

Reichshauptstadt

Rijkshoofdstad. Met deze term werd verwezen naar Berlijn als hoofdstad van het Derde Rijk.

Reichssicherheitshauptamt (RSHA)

Het Reichssicherheitshauptamt (RSHA) was de overkoepelende veiligheids-dienst van het Derde Rijk die verantwoordelijk was voor de veiligheid en inlichtingenactiviteiten van nazi-Duitsland. De organisatie werd opgericht in 1939 door Heinrich Himmler. Het RSHA had verschillende afdelingen, waaronder de Gestapo (Geheime Staatspolizei), die zich bezighield met binnenlandse veiligheid en politieke repressie, en de Sicherheitsdienst (SD), de inlichtingendienst van de SS, die zich bezighield met spionage, contra-spionage en contrarevolutionaire activiteiten. Het RSHA speelde een cru-ciale rol bij bij het uitvoeren van de Holocaust en andere oorlogsmisdaden.

Reichstag/Rijksdag

Dit is de naam van het Duitse parlement, met name tijdens de periode van het Duitse Keizerrijk (1871-1918) en later tijdens de Weimarrepubliek (1919-1933). In de context van de nazitijd werd de Reichstag als wetgevend orgaan afgeschaft en vervangen door de Rijksdag van de NSDAP, de partij van Adolf Hitler.

Rijksdagbrand

De Rijksdagbrand verwijst naar een brand die plaatsvond in de avond van 27 februari 1933 in het Duitse Rijksdaggebouw in Berlijn, kort nadat Adolf Hitler tot rijkskanselier was benoemd. De nazi's gebruikten het incident als een voorwendsel om politieke repressie door te voeren en de macht van de nazi-partij te versterken.

SA

De SA (Sturmabteilung) was een paramilitaire organisatie die een cruciale rol speelde bij de opkomst van de nazi's in de jaren 1920 en begin jaren 1930. De leden werden 'bruinhemden' genoemd, naar de kleur van hun uniform. Ze werden gebruikt voor straatgevechten, intimidatie van politieke tegenstanders en het handhaven van orde tijdens nazibijeenkomsten en -demonstraties. Echter, na de Nacht van de Lange Messen in 1934, waarin Adolf Hitler de leiding van de SA zuiverde en vele leiders liet vermoorden, verloor de SA veel van zijn invloed en macht. De SS (Schutzstaffel), onder leiding van Heinrich Himmler, werd de belangrijkste paramilitaire en vei-ligheidsorganisatie van nazi-Duitsland.

SA-Sturmabhnführer

Een ‘SA-Sturmabnnführer’ was een rang binnen de Sturmabteilung. Een SA Sturmabnnführer stond aan het hoofd van een ‘Sturmabnn’, wat een afdeling of eenheid binnen de SA was. Hij was verantwoordelijk voor het bevelvoeren en organiseren van activiteiten op het niveau van een bataljon binnen de SA.

Schupos

Schupos was een informele term die werd gebruikt om te verwijzen naar de ‘Schutzpolizei’ (beschermingspolitie) in nazi-Duitsland. De Schutzpolizei

was een tak van de Duitse politie die verantwoordelijk was voor het handhaven van de openbare orde, het handhaven van de wet en het uitvoeren van politietaken in stedelijke gebieden. Tijdens het naziregime speelden de Schupos een belangrijke rol bij het handhaven van de nazi-orde, het onderdrukken van politieke tegenstanders en het uitvoeren van antisemitische maatregelen.

Schutzhaft

Beschermende hechtenis. Het was een juridisch begrip dat door de nazi's werd misbruikt om mensen zonder proces of gerechtelijk bevel gevangen te zetten.

Schutzhäftling

Een ‘Schutzhäftling’ was een persoon die vastgehouden werd in ‘Schutzhaft’ (preventieve hechtenis) in nazi-Duitsland. Letterlijk vertaald betekent ‘Schutzhäftling’ een ‘beschermde gevangene’. De term werd voornamelijk gebruikt om politieke gevangenen aan te duiden die zonder juridische procedure of veroordeling werden vastgehouden.

SD

De SD was de afkorting voor ‘Sicherheitsdienst des Reichsführers-SS’ wat in het Nederlands vertaald kan worden als de ‘Veiligheidsdienst van de Rijksleider-SS’. Het was de inlichtingendienst van de SS (Schutzstaffel) en werd opgericht in 1931, voor de machtsvername van de nazi's. De SD fungeerde als de geheime politie van de NSDAP en was verantwoordelijk voor het verzamelen van inlichtingen, spionage, contraspionage, en het monitoren van politieke tegenstanders en burgers. De SD was betrokken bij de planning en uitvoering van de Holocaust, inclusief de identificatie, arrestatie en deportatie van Joden en andere ‘ongewenste’ groepen. De SD werkte nauw samen met de Gestapo en de Kriminalpolizei.

SIPO-SD

SIPO-SD staat voor ‘Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst’, ofwel veiligheidspolitie en geheime inlichtingendienst. De Sicherheitspolizei was een geüniformeerde politieorganisatie bestaande uit de Gestapo (Geheime Staatspolizei) en de Kriminalpolizei (Kripo), en was belast met de binnenlandse veiligheid en het handhaven van de wet. De Sicherheitsdienst (SD) was daarentegen de inlichtingendienst van de SS (Schutzstaffel), verantwoordelijk voor het verzamelen van inlichtingen, spionage en contraspionage. De term SIPO-SD verwijst naar de nauwe samenwerking en coördinatie tussen deze twee organisaties. De SIPO-SD was een belangrijk instrument van terreur en onderdrukking tijdens het naziregime.

Sonderaktion 1005

‘Speciale Actie 1005’ begon in mei 1942 om alle bewijzen te verhullen dat mensen waren vermoord door nazi-Duitsland in bezet Polen. De operatie, die in strikte geheimhouding werd uitgevoerd tussen 1942 en 1944, gebruikte gevangenen om massagraven op te graven en de lichamen te verbranden.

Sondergericht

Deze ‘speciale rechtbanken’ werden gebruikt voor politieke processen en waren bedoeld om politieke tegenstanders van het regime snel en efficiënt te berechten, zonder de gebruikelijke juridische procedures en garanties die normaal in een rechtsstaat worden toegepast. Veel politieke tegenstanders van het naziregime werden veroordeeld tot gevangenisstraffen, dwangarbeid of de doodstraf na processen voor deze speciale rechtbanken.

Sonderkommandos

Deze speciale commando's waren werkeenheden in de vernietigingskampen van de nazi's. Ze bestonden voornamelijk uit Joodse gevangenen die gedwongen werden om in en rond de crematoria te werken: ze moesten slachtoffers de gaskamers indrijven en nadien de lijken eruit halen. De leden van deze speciale commando's werden regelmatig zelf vermoord en vervangen door nieuwe gevangenen.

SS

De ‘Schutzstaffel’ (Beschermingsafdeling) was in 1925 opgericht als een soort van lijfwacht voor Hitler en andere leidinggevende figuren binnen de NSDAP. Deze paramilitaire organisatie groeide onder leiding van Heinrich Himmler uit tot een machtige en invloedrijke instelling binnen het naziregime. De SS had verschillende takken en onderdelen, waaronder de beruchte Einsatzgruppen, de Waffen-SS en de Sicherheitsdienst (SD). Haar leden werden gekenmerkt door hun fanatieke loyaliteit aan het naziregime en hun bereidheid om gruwelijke daden uit te voeren in naam van de ‘raciale zuivering’ en de ideologie van het nationaalsocialisme. De SS beheerde ook de concentratiekampen en de vernietigingskampen.

SS Totenkopfverbände

De SS-Totenkopfverbände, vaak afgekort als SS-TV, was een speciale eenheid binnen de SS. De term ‘Totenkopf’ verwijst naar het embleem van een doodshoofd dat op de uniformen van deze eenheid werd gedragen. Deze eenheid werd opgericht in 1933 en haar oorspronkelijke taak was het bewaken van de concentratiekampen. Later werd de eenheid uitgebreid en omvatte ze ook administratief, medisch en beveiligingspersoneel in de concentratiekampen.

SS-Aufseherinnen

SS-Aufseherinnen (toezichhouders) waren vrouwelijke bewakers in de concentratiekampen.

SS-Hauptsturmführer

Een ‘SS-Hauptsturmführer’ stond gelijk aan die van kapitein in het Duitse leger (Wehrmacht). Deze officier had aanzienlijke autoriteit en verantwoordelijkheid binnen de SS-organisatie en speelde een leidende rol bij het uitvoeren van SS-operaties, het handhaven van discipline en het toezicht houden op ondergeschikte officieren en troepen.

SS-Oberführer

Een Oberführer was een vroege paramilitaire rang binnen de Nazipartij (NSDAP), geïntroduceerd in 1921. Het was een leidinggevende positie die verantwoordelijk was voor een groep paramilitaire eenheden in een bepaald gebied. De term werd oorspronkelijk gebruikt binnen de Sturmabteilung (SA) en later binnen de Schutzstaffel (SS). Oberführer werd beschouwd als een senior kolonel, hoewel sommigen het vergeleken met een brigadegeneraal in het Britse leger.

SS-Obergruppenführer

De rang van Obergruppenführer was een van de hoogste rangen binnen de SS en stond gelijk aan een generaal in het Duitse leger (Wehrmacht). Personen die deze rang bekleedden, hadden vaak belangrijke commandoposities binnen de SS en speelden een leidende rol bij het plannen en uitvoeren van SS-operaties op zowel operationeel als strategisch niveau.

SS-Sammellager

Een verzamelkamp voor het tijdelijk vasthouden van gevangenen voordat ze werden overgebracht naar concentratiekampen, werkkampen of vernietigingskampen.

SS-Standartenführer

Een SS-Standartenführer was verantwoordelijk voor het commando over een standaard (eenheid) binnen de SS, bekend als een ‘Standarte’. Deze eenheden konden verschillen in grootte en functie, variërend van regimenten tot kleinere eenheden met een specifieke taak.

SS-Untersturmführer

Een SS-Untersturmführer bekleedde meestal een leiderschapspositie op pelotonsniveau in de Waffen-SS (de gewapende tak van de SS) of een vergelijkbare functie binnen andere SS-eenheden. Hoewel Untersturmführers lagere rangen binnen de SS hadden, speelden ze een belangrijke rol bij het leiden van troepen, het uitvoeren van operaties en het handhaven van discipline.

SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt (SS-WVHA)

Deze organisatie beheerde de economische en administratieve aspecten van concentratie- en vernietigingskampen en andere SS-instellingen. Het SS-WVHA was betrokken bij de exploitatie van dwangarbeid, de toewijzing van arbeidskrachten aan nazibedrijven en militaire projecten, de distributie van goederen en andere economische activiteiten voor het naziregime. Het bureau speelde een cruciale rol bij de organisatie en uitvoering van de Holocaust.

Stalag

Stalag was de afkorting voor ‘Stammlager’. Dit waren krijgsgevangenenkampen die werden gebruikt door nazi-Duitsland om geallieerde krijgsgevangenen vast te houden. De omstandigheden in stalags varieerden sterk, afhankelijk van factoren zoals de locatie, het kampbeheer en de beschikbare voorzieningen. Hoewel sommige stalags relatief humane omstandigheden hadden, waren andere berucht vanwege hun slechte omstandigheden. Stalags werden georganiseerd en beheerd door het Duitse leger.

Stufe

In de context van de concentratiekampen verwijst de term naar de verschillende gradaties van dwangarbeid en behandeling van de gevangenen. Stufe I was het hoogste en meest bevoorrechte niveau en Stufe III het laagste en minst bevoorrechte niveau. In Stufe III-kampen werden gevangenen vaak onderworpen aan strengere omstandigheden en minder gunstige voorzieningen dan in hogere Stufen. Dit kon bijvoorbeeld resulteren in minder voedsel, slechtere huisvesting, beperktere toegang tot medische zorg en minder privileges voor gevangenen.

Trawniki

‘Trawniki’ verwijst naar een berucht kamp en trainingscentrum in het door de nazi's bezette Polen. Het was een trainingscentrum waar de rekruten, bekend als ‘Trawniki-mannen’ of ‘Trawniki's’ werden opgeleid voor verschillende taken, waaronder bewaking van concentratie- en vernietigingskampen, het uitvoeren van massa-executies en andere taken die verband hielden met de nazistische genocideplannen. De Trawniki waren voornamelijk afkomstig uit landen in Oost-Europa en de Sovjet-Unie die door de nazi's waren bezet. Het waren collaborateurs of krijgsgevangenen die het zekere voor het onzekere namen.

UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration)

UNRRA was een internationale organisatie die werd opgericht op 9 november 1943 met als doel hulp te bieden aan door de oorlog getroffen landen en bevolkingen, en om te helpen bij de wederopbouw van deze landen na de oorlog. Hoewel UNRRA werd opgeheven in 1947, werd het gezien als een belangrijke pionier op het gebied van internationale humanitaire hulpverlening en legde het de basis voor latere organisaties zoals de UNHCR (United Nations High Commissioner for Refugees) en andere humanitaire instellingen binnen de Verenigde Naties.

Untermensch

Volgens de nazi-ideologie werden ‘Untermenschen’ beschouwd als minderwaardig aan de ‘Herrenrasse’ (meesterras), dat wil zeggen de ‘Arische’ Duitsers, en werden ze vaak afgeschilderd als een bedreiging voor de samenleving.

Waffen-SS

De Waffen-SS, de gewapende tak van de SS, werd opgericht in 1933 en groeide uit tot een krachtig militair onderdeel van het naziregime. De eenheid werd gekenmerkt door zijn fanatieke loyaliteit aan het naziregime en was betrokken bij talrijke militaire operaties en veldslagen in Europa, met name aan het oostfront tegen de Sovjet-Unie.

Wannsee Konferenz

De ‘Wannsee-Konferenz’ was een vergadering die plaatsvond op 20 januari 1942 in een buitenwijk van Berlijn, genaamd Wannsee. Het belangrijkste doel van de conferentie was om de coördinatie van de naziplannen voor de ‘Endlösung der Judenfrage’ te bespreken en te coördineren. In aanwezigheid van verschillende hoge ambtenaren van nazi-Duitsland presenteerde Reinhard Heydrich, hoofd van de SD, een plan om Joden uit heel Europa te deporteren naar vernietigingskampen in het oosten, waar ze zouden worden vermoord door massale vergassing en andere methoden. Hoewel de Wannsee-conferentie niet het eerste moment was waarop de nazi's spraken over de genocide van de Joden, markeert het een belangrijk keerpunt waarop de plannen voor de ‘Endlösung’ op hoog niveau werden gecoördineerd en geformaliseerd.

Wehrmacht

De Wehrmacht was de gecombineerde strijdkracht van nazi-Duitsland, bestaande uit het Duitse leger, de marine en de luchtmacht.

Werkstätte

Werkplaats

Wirtschaftliche Forschungsgesellschaft

De Wirtschaftliche Forschungsgesellschaft mbH (afgekort WiFo) was verantwoordelijk voor de verwerving, opslag en productie van oorlogsbelangrijke grondstoffen en moest de logistiek van het Duitse leger waarborgen.

Zyklon B

Zyklon B is de merknaam voor waterstofcyanide (HCN), het gif dat gebruikt werd om mensen te doden in de gaskamers in concentratie- en vernietigingskampen van de nazi's. Oorspronkelijk werd het gebruikt als een gewoon ontsmettingsmiddel en insecticide.

INDEX

Personen en locaties

Amersfoort 8+	Dachau 64, 74+ , 112, 114, 143, 240	Goldberg Kitty 92
Amsvorde 9	Danzig 218	Grabiner Charles 93
Ankner Frank 114	Demiel Frank 15	Grebbelinie 9
Antkowiaka Genowefa 114	Demanjuk John 216	Grese Irma 50, 51
Appelweg 9	De Salle Jean 102	Grojanowski Yakov 127
Auschwitz 10, 18+ , 44, 49, 50, 53, 90, 92, 94, 110, 117, 118, 126, 131, 133, 136, 140, 146, 172, 177, 180, 183, 191, 219, 246, 248, 253	De Wijze Louis 249	Gronowski Simon 93
Austerlitz 9, 37	Dora-Mittelbau 44, 53, 156+	Gross-Rosen 92, 110, 114, 116+ ,133, 136
Babinska Bogulina 195	Dornberger Walter 167	Grossman Vasili 236
Bach J.S. 61	Dossin Emile de S.-G. 91	Grünberg 114
Bad Sulza 61	Dossinkazerne 54, 90+	Gusen 143+
Barbarossa 35	Drees Willem 12	Haagen Eugen 172
Bärr Erik 15	Duszenko Franciszek 236, 237	Haas Adolf 45
Beger Bruno 177	Dzido Jadwiga 84	Haas Leo 222, 223, 224
Belzec 34+ , 124, 131, 133, 138, 210, 233	Dziesiata 136	Haase Lutz 199
Benvindo Bruno 56	Ebensee 153	Haber Erwin 92
Berg Karl Peter 11, 12, 13	Eichmann Adolf 212, 226	Hagenow 184
Bergen-Belsen 42+ , 158, 181, 188, 246, 248, 253	Eicke Theodor 63, 74, 75, 191,199	Haimi Yoran 216
Berlijn 62, 198, 199, 203	Eigruber August 143	Hamburg 178, 179, 181, 188
Bernburg 62, 194	Eisenhower Dwight D. 184	Hamelin 51
Bernburg an der Saale 180	Eisler Hanns 104	Hannover 42
Berwiner Szlama 127	Eismannova Zdenka 226	Hannover-Ahlen 180
Bialystok 232	Ehlert Hertha 51	Hansen Franz 128
Bickenbach Otto 172	Emsland 98+	Hartheim 144, 194
Binz Dorothea 50	Engelhard Josef 89	Hartjenstein Friedrich 174
Birenbaum Jenny 93	Esser Johann 104	Haselbacher Karl 53
Birkenau 18+ , 50, 136	Esterwegen 98+ , 199	Hatzinger (SS) 50
Blaha Franz 83	Ettersberg 60, 61, 64, 69	Hauer Rutger 213
Blatt Thomas 213	Fastag Eva 94	Hay Margareta 116
Blobel Paul 129	Feldhendler Leon 212	Heihuis 9
Bloch Werner 248	Ferikowski Franciszek 140	Heim Aribert 83
Bokkeduinen 9	Fleischacher Hans 177	Heinzich Walter 9, 10
Börgermoor 104, 105	Flossenbürg 64, 75, 106+	Helmbrechts 114
Boskamp 12	Folke Bernadotte 194	Himmler Heinrich 20, 24, 25? 35, 75, 83, 91, 118, 133, 138, 143, 171, 173, 177, 181, 191, 194, 195, 199, 212, 219, 220, 223, 233
Bouckenooghe Marcel 186	Franco Francisco 146	Hirsch Lucien 91
Brandenburg 191	Frank Anne 44, 49	Hirt August 177
Brandsma Titus 10	Frank Hans 20	Hitler Adolf 20, 35, 48, 107, 117, 142, 146, 167, 168,188, 198, 199, 200, 247
Brandstätter Debora 93	Frank Margot 44, 49	Holzlöhner Ernat 83
Braunau 142	Franklemon Jean 93	Ianchelevici Idel 54
Breendonk, Fort 52+	Franz Kurt 238	IJssel 11
Breslauer Rudolf 250	Friedberg Edna 216	Kafka Gabriele 127
Breur Dunya 191	Fritta Bedrich 224	Kafka Valerie 127
Brünnlitz 118	Fürstenberg 191	Kafka Ottilie 127
Brzezinka 21	Gabala Adam 168	Kallaur Michael 163
Buchenwald 10, 53, 60+ , 75, 91, 106, 223, 246	Galicie 35	Kämper Gustav 54
Campo Francisco Boix 147, 148, 152	Gardelegen 158, 162	Kantschuster Johann 54
Chelmno 35, 124+	Gdansk 218	Kasjegasjev Ivan 17
Choumoff Pierre Serge 148	Geluk Cot 15	Kiedrzynska Wanda 194
Christiaens Rosette 54	Gerron Kurt 230	Kien Peter 224
Cremer Frits 70	Geschonneck Erwin 188	Klein Fritz 46
	Glid Nando 80	Königsberg 220
	Globocnik Odilo 35, 133	
	Goethe Johann W. 61	
	Goguel Rudi 104	

Kotalla Joseph 11

Krakau 20, 35, 118, 208

Kramer Joseph 45, 50, 51

Kranz Tomas 136

Krüger Paul 100

Kulisiewicz Aleksander 208, 209

Kulmhof **124+**

Kupfer-Keberwitz 87

Kutepov Nikolas 81

Kutno 128

Lamet Hanicka 135, 137

Lamet Matylda 135, 137

Lammert Willy 197

Lamotke Karl 54

Landsberg am Lech 83

Lang Hans-Joachim 177

Leitman Solomon 212

Lerman Miles 38

Leusden 8, 9

Leusderheide 9

Levie Victor 253

Lichtenberg 199

Lichtenburg 61, 191

Linz 142, 144, 151

Liszt Franz 61

Livchitz Youra 93

Lodz 124

Lothe Ilse 51

Lous Elka 37

Lübeck 188

Lublin 132, 139, 140, 234

Ludwigslust 184, 186

Luft Moses 54

Lvov 35, 133

Maagdenburg 47

Maistriau Robert 93

Maradène Georges 173

Marcuse Harold 75

Margraten 17

Mauthausen 10, 53, 75, 117, **142+**, 200, 203, 253

Majdan Tatarski 132

Majdanek **132+**

Mechelen 90+

Mecklenburg 184

Meerbach Hans 86

Meinshausen 91

Mengele Josef 50, 83

Merckx Gaston 183

Minsk 212

Mittelbau-Dora **156+** (*Zie Dora-Mittelbau*)

Mitschke Erich 98

Mogendorff Alexander 10

Molle Frédéric 94

Mühsam Erich 199

Muizen 92

München 75

Murrow Edward 65

Nammering 78, 86

Natzweiler-Struthof 10, **170+**

Neuengamme 10, 11, 98, **178+**, 191, 195, 220

Neujocks Harry 207

Neustadt 188

Niemann Johann 216, 217

Nordhausen 157, 158, 160

Nowy Sacz 37

Oberth Hermann 167

Odense 196

Oranienburg 198, 199

Ottosen Christian 171

Pacquet mvr. 54

Pagis Dan 38

Palmnicken 220

Pechersky Aleksander 212, 213

Peenemünde 157+

Peeters Evert 55

Perl Gisella 50

Pierrepont Albert 50

Pirna 62

Podchlebnik Mordechai 127

Pohl Oswald 143, 171

Pointner Anna 148

Poppe 91

Powiercie 128

Prauss Arthur 54

Prins Jacques 15

Probst 91

Quinn William Wilson 87

Rabbie Helena 43

Rahnsdorf 199

Ranter Hanss Albin 12

Rascher Sigmund 83, 84

Raschke Richard 213

Ravensbrück 50, 64, 92, 114, 136, 184, **190+**, 246

Rawa Ruska 35, 37

Reder Rudolf 37

Reiding Remco 17

Rejowiec 135

Ricken Paul 147, 150

Riga 11, 224

Ros Abram 127

Rusthof 17

Rutte Mark 14

Rzeszow 37

Sachsenburg 61

Sachsenhausen 10, 53, 107, 116, 117, 158, 171,178, 179, 191, **198+**

Salmon Françoise 183

Schächter Rafael 226

Schäfer Werner 199

Schilling Klaus 83

Schindler Oskar 118

Schmelt Albrecht 118

Schmitt Philipp 53, 91

Schoorl 9

Schönwetter Karl 54

Schwarzenfeld 111

Schwerin 184

Sieger Frits 16

Siminski Wiktor 204

Sobibor 10, 36, 37, 124, 131, 133, 138, **210+**, 233, 240, 246, 248, 253

Sonnenstein 62

Speer Albert 107, 117, 168, 171, 200

Spicker Irène 96

Srebnik Simon 127

Stanislawow 35

Steckmann Rudolf 54

Stein Hans 171

Steinbach Settela 250

Straatsburg 177

Sturdy Colls Caroline 237

Stutthof 188, **218+**

Szmajzner Stanislaw 213

Taffel Menachem 177

Taratynov Aleksandr 102

Tarnow 21

Tauber Abraham 127

Terezin 222

Theresienstadt 47, 64, **222+**, 246, 248, 253

Tillion Germaine 194

Tolkin Wiktor 136, 140, 141, 221

Trawniki 37

Treblinka 37, 124, 131, 133, 138, 210, **232+**

Tröbitz 47

Troller Norbert 224

Uckermark 195

Ungar Otto 223, 224, 226

Van Houwelingen Arie 14

Van Overeem Loes 11

Van Hove mr. 56

Van Reeth Bob 94

Verhoeven V. 52

Volary 114

Von Braun Wernher 167, 168

Von Ossietzky Carl 99

Von Woyski Jürgen 166

Vught 52, **240+**

Wagenaar Aad 250

Wagner Gustav 217

Warschau 135, 219, 232, 234

Wassenaar 168

Weimar 60, 61, 64

Welter Mieczyslaw 213

Westerbork **246+**

Wesuwe 102

Wittfogel Karl August 94

Wirth Christian 35, 37

Wirths Eduard 83

Wöbbelin 178

Wuppertal 238

Zabecki Franciszek 235

Ziereis Frank 143

Zonnebloemstraat 9

Zurawski Mordechai 127

Zwolle 11

DANKWOORD

Het is onmogelijk voor mij om hier allen te noemen zonder het onvermijdelijke risico te lopen iemand te vergeten. Daar waar specialisten actief in de kampen zelf een grote inbreng hadden in de gepubliceerde tekst, vernoem ik hen bij naam in het betreffende hoofdstuk. Aan iedereen een grote dank.

Enkele noodzakelijke addenda op het vorige. Ik dank mijn echtgenoot Luc, trouwe compagnon bij zoveel boeken van All Boeked, en mijn huisgenoten, onze kinderen maar ook onze twee viervoeters. Ik dank hen voor het verdragen van mijn chronische afwezigheid, steeds opnieuw, wanneer ik weer eens in het Duitse hinterland of de buik van Polen vertoefde. Een speciale vermelding voor mijn lieve vriendin Rosemie Vermeulen, zoals steeds verantwoordelijk voor de eindredactie en ook vaak trouwe compagnon bij mijn buitenlandse trips. Tot slot ook een grote dank aan het voltallige team van Borgerhoff & Lamberigts. Ik bedank Jan Segaert die tien minuten nodig had om te antwoorden op mijn allereerste mail ter presentatie van dit boek, uitgever Wim De Bock bij wie ik steeds terecht kon voor goede raad, alsook Julie De Coninck (coördinatie en promotie), Kim Van Kerckhoven (pers) en Pieter Vanderhaegen die mij vergezelde op de Buchmesse in Frankfurt. Ik ben in de Gentse Burgstraat terechtgekomen in een warm nest, en gelooft u: een boek als ‘De Kampen’ kan alleen maar gemaakt worden vanuit een warm nest.

Annemie Reyntjens

FOTOVERANTWOORDING

ANg 181 links

Beeldbank WO II 9 boven, 250 linksonder

Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz 84, 99 boven

Brandenburg Memorial Foundation, Hanka Kousova 193 boven

Bundesarchiv 75 boven, 99 onder, 100, 101, 135, 144 boven, 145 onder, 168, 202, 203

Collections of the National World War II Museum 78

Egli P. 218

Frentz Hanns-Peter 156

Gedenkstätte Flossenbürg 113 onder

Gedenkstätte Neuengamme 182

ICRC Archives 196 boven

Illustrated London News 139 linksonder

Imperial War Museum 35 boven, 47, 51 boven

Instytut Pamieci Narodowej 233

JDC Archives 222, 223

Jewish Historical Institute, Emanuel Ringelblum 235 boven

Kamparchieven Nederland 247

Kazerne Dossin 90, 93

Köppl Alois 113 boven

Library of Congress, Washington D.C. 109

Mahn-und Gedenkstätte Ravensbrück 190, 191 boven, 197

Muzeum Okregowe w Koninie 128 onder

NASA 169 midden, 169 onder

Nationaal Archief Nederland 12, 13, 247

Nationaal Monument Kamp Amersfoort 14 onder

Nationaal Monument Kamp Vught 240, 242 boven, 245 onder

National Collection of Aerial Photography 198

National WWII Museum New Orleans 87

Pamatnik Terezin 226 rechtsboven

Reyntjens Annemie 14 boven, 15, 16, 17, 20 onder, 22, 24, 26 onder, 27, 34, 39, 40, 41, 55, 58 onder, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 158, 159 onder, 166, 242 onder, 243, 244 links, 245 boven, 252, 253

Shutterstock 49 boven, 132, 133, 134, 140, 141, 175, 205 onder, 214 boven, 215, 232, 237.

United States Holocaust Memorial Museum 37 links, 125 rechts, 126, 159 boven, 193 onder, 194, 224 boven; courtesy National Archives and Records Administration, College Park 43 boven, 60, 62 boven, 65, 67, 68 onder, 71, 74, 75 onder, 76, 79, 83, 84, 85 onder, 106, 107 boven, 108, 110, 111, 114, 115,

125, 137, 139 rechtsonder, 142, 143 boven, 146, 147, 148 onder, 150, 151, 152 linksboven, 161 boven, 170, 171 boven, 172 boven, 173, 177, 180 onder, 184, 186 linksonder, 195 boven, 199 boven, 241; Abramson Albert 86 boven, Archiwum Dokumentacji Mechanicznej 36 boven, Alberg Clarence E. 77, Baker James 157, Barak Michael 250 boven, Bauer Barach Arnold 45 boven, 86 midden, 148 boven, 186 boven, Berkowits Laszlo 186 rechtsonder, 187 boven, Bishop Joseph 68 boven, Bogard Jill 178, 185, Bower Pauline 152 rechtsboven, Caskey Michael 86 rechtsonder, Chrzanowski Mark 31, Eaton Joseph 160 boven, Ecklund Vern 162, Fraser Madalae 46 boven, Fedrow Kathleen 56 onder, Fric Ivan Vojtech 228, Gedenkstätte Buchenwald 64, Gedenkstätte und Museum Sachsenhausen 200, 201 boven, 207 boven, Gidan Trudi 246, 251 boven, 251 onder, Gies Fritz 11, Gordon Paul 89, Gruenbaum Michael 225, Hantz Stanislaw 212 boven, 216, 217, Harcsztark Sidney 129 boven, Hartman Paul 52, 53 boven, 54 onder, 56 boven en midden, 57, Hassa Peter & Hassa Jaroski Anna 192, 195 onder, Hause Lutz 199 onder, Instytut Pamieci Narodowej 21 onder, 61 onder, 139 boven, Krinsky Bernice 73, Krzyzanowski Nancy & Michael 163 boven, Kulisiewicz Aleksander 204, 208, 209, KZ-Gedenkstätte Mauthausen 143 onder, 149, KZ-Gedenkstätte Neuengamme 179, 181 rechts, Lavett Diane Kathryn 165, Leidelmeyer Ron 72 boven, 153 boven, 171 onder, Lewinter Herman 131, Malachowski John Irving 163 onder, McLaughlin William & Dorothy 77, Mendels David 63 onder, Merritt Robert Michael 61 boven, 66, Miedzyrzecki Meed 125 linksonder, Mosenthal John W. 85 boven, Mumma Michael 161 onder, Neulinger Ron 224 onder, 226 linksboven, Page Leopold 119, 129 onder, Panstwowe Muzeum na Majdanku 136, 139 rechtsonder, 141 onder, 212 onder, 214 onder, Panstwowe Muzeum Stutthof 219, 220 rechtsboven, Peters Janet 145 boven, Ramoy Milton 86 linksonder, Raynor Maurice 43 onder, Royall Harold 72 onder, Rosensaft Hadasah Binko 42, 44 boven, 46 onder, Schuldenrein Joe 23, Seibel Richard 152 rechtsonder, 153 onder, Sundqvist Alfred B. 187 onder, Towers Frank W. 63 boven, 167, Yad Vashem 18, 28, 29, 30, Zabin Alexander, Colonel 88, Zilba Moshe 124

Vincentz Frank 102 onder rechts, 102 boven, 103, 105

Yad Vashem 20 boven, 21 boven, 26 boven, 37 rechts, 37 onder, 98, 197 onder, 125 boven, 126, 128, 144 onder, 150, 152 linksonder, 191 onder, 210, 211, 212 onder, 220 linksboven, onder, 221, 227, 235 onder, 236, 238, 239, 248, 251 midden

De overige afbeeldingen maken deel uit van Wikipedia Commons en/of het publiek domein.

Gent, België
info@borgerhoff-lamberigts.be
www.borgerhoff-lamberigts.be

ISBN: 9789464983401
NUR: 686
D2024/11.089/87

©2024, Borgerhoff & Lamberigts nv

Auteur: Annemie Reyntjens
Eindredactie: Rosemie Vermeulen en Luc Corremans
Ontwerp cover en binnenwerk: Robin J. August
Zetwerk: Sigmatau nv
Coverbeeld: Overlevenden van het kamp Wöbbelin worden geëvacueerd naar een Amerikaans veldhospitaal, United States Holocaust Memorial Museum.
Coördinatie: Wim De Bock, Julie De Coninck

Gedrukt in Europa
Eerste druk: mei 2024

De uitgeverij heeft geprobeerd alle rechthebbenden van auteursrechten op de gebruikte afbeeldingen op te sporen en contact op te nemen met hen. Indien u meent rechten te bezitten op een of meerdere van de afbeeldingen in dit werk, gelieve contact op te nemen met onze uitgeverij via info@borgerhoff-lamberigts.be, zodat wij uw rechten kunnen onderzoeken en waar nodig maatregelen kunnen nemen om de rechten van de betrokken partijen te respecteren.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.